

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА**

О. Б. Зінчина, Г. Т. Клименко, О. Ю. Кудрявцев

**КУРС ЛЕКЦІЙ
з дисципліни
“СОЦІОЛОГІЯ”**

(для студентів усіх курсів усіх напрямів підготовки та форм навчання)

**Харків
ХНУМГ
2015**

Зінчина О. Б. Курс лекцій з дисципліни “Соціологія” (для студентів усіх курсів усіх напрямів підготовки та форм навчання) / О. Б. Зінчина, Г. Т. Клименко, О. Ю. Кудрявцев; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ, 2015. – 174 с.

*Рекомендовано кафедрою філософії і політології,
протокол № 1 від 29 серпня 2013 р.*

© О. Б. Зінчина, Г. Т. Клименко,
О. Ю. Кудрявцев, ХНУМГ, 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
Інформаційний обсяг (зміст) модулю «Соціологія»	6
ЗМ 1 ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ СОЦІОЛОГІЇ	7
СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА	7
СОЦІОЛОГІЧНИЙ СПОСІБ ДОСЛІДЖЕННЯ	20
ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ	29
СУСПІЛЬСТВО. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА	53
СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ СУСПІЛЬСТВА	61
СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ І СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ	73
ЗМ 2 ОСОБА В СИСТЕМІ КУЛЬТУРИ	88
ОСОБА ЯК СУБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ	88
КУЛЬТУРА: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ	102
ДЕВІАЦІЯ І СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ	117
СОЦІАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ: СУТНІСТЬ І МЕТОДИ РОЗВ'ЯЗАННЯ	131
СЛОВНИК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ	148
ЛІТЕРАТУРА	173

ПЕРЕДМОВА

Соціологія в Україні порівняно молода наука і навчальна дисципліна. Розібратися у різноманітності теорій, парадигм, концепцій, а, отже, досягти сучасного розуміння фундаментальних проблем соціуму, його структури, законів функціонування і розвитку, поведінки людей є справою далеко непростю і вимагає певних зусиль.

Відтоді як французький математик і філософ Огюст Конт запропонував поняття «соціологія» для позначення науки про суспільство, минуло близько двох століть. Проте ще до нього, тобто до першої третини XIX ст., історія пізнання налічувала вже не одне тисячоліття. Допитливий погляд людини був спрямований насамперед на небо (астрономія є, ймовірно, найдавнішою наукою), а також на незчисленні речі і сили, що надають руху цим речам. Тому фізика, механіка і математика могли б посперечатися з астрономією за право першонародження. Майже так само рано, як і астрономія, у VI-IV ст. до н. е. формується «метафізика», або філософія, яка зробила сміливу спробу проникнути за видимий образ речей і відшукати їхні останні засади та причини. І тільки на периферії пізнання виник інтерес до природи сил, які згуртовують індивідів у більш-менш стійкі спільноти та об'єднання. І цей стан пізнання практично не зазнав істотних змін протягом майже двадцяти століть. Лише в останні два століття, поряд з приголомшливими успіхами в пізнанні природи, до того ж з не завжди передбачуваними практичними наслідками, людство намагалось зрозуміти і пояснити.

Науки про суспільство і людину виникли зовсім недавно, за історичними масштабами «вчора». Так само недавно, у XVIII ст., у мовах народів Європи з'явилося слово «суспільство», яке засвідчило наявність і постійну присутність нової реальності, відмінної від держави як традиційної форми спільного життя людей.

Вивчення цієї нової реальності, що раптово відкрилася для сприйняття і яка складається з множини станів, груп та об'єднань людей з різними життєвими звичками, способами відчувати й інтерпретувати довколишній світ, з різними можливостями впливати на перебіг подій, але з порівняно стійкими зв'язками між собою і певною мірою взаєморозуміння, стало призначенням соціології. Отже, наука про суспільство – це здатність уявляти, розуміти і пояснювати те, як людям вдається чи не вдається створювати, підтримувати і руйнувати форми спільного життя, зразки спільних дій і взаємодій.

Останнє і є тим фундаментальним питанням, на яке соціологія намагається давати дедалі нові й нові відповіді, диференціюючись на школи і теоретичні напрями, переосмислюючи власну спадщину, яка ще доступна для огляду, але вже набула статусу класичної, вдосконалюючи засоби спостереження, систематизації й узагальнення. Протягом майже двох століть це питання залишається нез'ясованим. І зовсім не тому, що недоречними виявилися ті відповіді, які давалися раніше, а внаслідок динамічності, рухливості та високої складності предмета пізнання. Давно помічено, що жити в спільноті важко, однак не менш важко описати й описати суспільне життя.

Розчарування очікує того, хто сподівається за допомогою соціології утвердитися в уявленнях про міцний і непохитний устрій суспільства, раз і назавжди встановлений «соціальний порядок», про можливості його зміцнення чи, навпаки, розхитування, про закони, які приписують хід історії, ритм і темпи змін. На межі тисячоліть світ людей стає дедалі менш передбачуваним, кожне нове покоління соціологів самостійно вирішує проблему більш-менш адекватної реконструкції сил і скріплень, які запобігають руйнації людських спільнот, проте самі залишаються непоміченими, діють ніби з-за лаштунків. Вирішити цю проблему неможливо без оновлення самої науки соціології: вона змінюється разом зі зміною світу людей, а вироблені раніше твердження і висновки мають обмежене застосування. Можливо, саме в такій відкритості новому і несподіваному, в постійному вимаганні від носія соціологічного знання оригінальності та неповторності й полягає особлива привабливість соціології як наукової та навчальної дисципліни – молодій дисципліни для молодих людей.

Саме сьогодні, як ніколи раніше, гостро відчувається дефіцит знання про людину і світ людей. Очевидно, що в перших століттях третього тисячоліття більша частина пізнавальних можливостей людства спрямовуватиметься на ліквідацію цього дефіциту. І якщо соціологія виникла «вчора», то її розквіт очікується «завтра».

Соціологія як одна з гуманітарних дисциплін надає можливість студенту, молодому спеціалісту адекватно відповідати на виклики сучасності, оскільки допомагає виробити системний погляд на суспільство крізь призму діяльності людини. Вивчення соціології у вищому навчальному закладі – це не просто доповнення до формування спеціаліста, котрий буде використовувати її положення у своїй професії, а й ті загальні засади формування духовного світу особи, які завдяки усвідомленню людиною себе як особистості, завдяки виявленню сенсу свого буття, своєї ролі в життєдіяльності людської спільноти, відіграють свою значною мірою визначальну роль у становленні особи як спеціаліста.

Інформаційний обсяг (зміст) модулю «Соціологія»

Змістові модулі (ЗМ):

ЗМ 1 Загальні питання теорії соціології.

- 1.1. Соціологія як наука.
- 1.2. Соціологічний спосіб дослідження.
- 1.3. Історія розвитку соціологічної думки.
- 1.4. Суспільство. Соціальна структура суспільства.
- 1.5. Соціальні інститути суспільства.
- 1.6. Соціальна стратифікація і соціальна мобільність.

ЗМ 2 Особа в системі культури.

- 2.1. Особа як суб'єкт соціальних зв'язків.
- 2.2. Культура: соціологічний аналіз.
- 2.3. Девіація і соціальний контроль.
- 2.4. Соціальний конфлікт: сутність і методи розв'язання.

ЗМ 1 ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ СОЦІОЛОГІЇ

СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА

1. Об'єкт і предмет соціології.
2. Структура соціологічної системи знання.
3. Місце соціології в системі наук.
4. Функції соціології.

1. Якщо суспільство хоче вижити, воно повинне займатися соціологією. Соціологія як наука про суспільство направлена в першу чергу на викорінення дилетантизму в управлінні суспільними процесами. Будучи наукою соціальною, вона в той же час відноситься до розряду наук природно-історичних. Саме про таку науку про суспільство мріяли кращі уми гуманітарної думки. «Гуманітарна наука... тільки тоді задовольнятиме людську думку, коли в русі своєму вона зустріне з точними науками і піде з ними поряд». Ці слова А. П. Чехов вклав у уста одного зі своїх героїв. Сьогодні ми можемо сказати, що ця зустріч вже відбулася.

Соціологія довела своє право на існування як самостійна наукова дисципліна. Вона отримала широке міжнародне визнання і міцно посіла своє місце серед інших наук. Правда, в нашій країні це відбулося пізніше, ніж на Заході і в Північній Америці. Почавши було розвиватися в Росії і Україні на рубежу XIX-XX століть, соціологія на довгі роки виявилася забороненою в СРСР «псевдонаукою». Десятиліття заборони, придушення будь-якої свіжої думки не пройшли дарма. Вигнання або відлучення науки від її наукового статусу не проходить для суспільства безкарно. Тепер, коли суспільство чекає від соціології негайної практичної віддачі, вона не може задовольнити ці вимоги, оскільки істотно відстає від рівня сучасної американської і західноєвропейської соціологічної думки.

Відродження соціології як наукової дисципліни відбулося в СРСР у середині 50-х років. Проте тривалий час вона була зведена до рівня прикладного знання, або прикладної соціології, і практично ототожнювалася з опитуваннями громадської думки. У результаті процес інституціоналізації соціології не відбувався. Це, зрозуміло, не означало припинення соціологічних досліджень, які, будучи покликані до життя потребами суспільної практики, вносили певний доробок у вирішення деяких соціальних проблем. Корінний перелом відбувся у другій половині 80-х років, коли нарешті усунулася парадоксальна ситуація:

defacto визнавалися адміністративно регульовані соціологічні дослідження, а de jure заперечувалося існування соціології як самостійної науки.

З соціології зняті окови, і це відкрило широкі можливості для творчості. Сьогодні соціологія все ще продовжує залишатися у стадії «становлення»: по-різному трактуються її теорія і структура, роль і місце в системі соціальних і гуманітарних наук. До цих пір соціологи не прийшли до єдиної думки з приводу предмету соціології. Постійно розвивається і категоріальний апарат сучасної соціологічної науки.

Соціологія – соціальна наука, що вивчає закономірності розвитку та функціонування суспільства та його систем, соціальних груп, верств організацій, об'єднань. Термін «соціологія» походить від двох слів: латинського *societas* – суспільство та грецького *λογος* – вчення, знання, наука. Соціологію можна визначити як науку про становлення та функціонування соціальних спільнот, між якими складаються певні соціальні відносини і взаємодія, а також про соціальну людину-творця цих спільнот і головного суб'єкта історичного розвитку. Термін «соціологія» був запропонований у 1839 р. французьким вченим Огюстом Контом, який ототожнював соціологію з суспільствознавством, що охоплює всі галузі знань про суспільство. У його розумінні соціологія була рівнозначна суспільствознавству, включала все, що відноситься до суспільства. На рубежі XIX-XX століть в наукових дослідженнях суспільства почав виділятися разом з економічним, правовим, політичним і іншими аспектами також і соціальний. У зв'язку з цим соціологія починає займатися саме вивченням соціальної сторони суспільного розвитку. Першим соціологом, що дав вузьке трактування соціологічній науці, був француз Еміль Дюркгейм. З його ім'ям пов'язаний перегляд соціології від науки, тотожної суспільствознавству, до науки, пов'язаної з вивченням соціальних явищ і соціальних відносин, тобто становлення соціології як самостійної науки, що стоїть у ряду інших суспільних наук – філософії, історії, політології і ін.

Становлення будь-якої науки характеризується перш за все виділенням специфічних, властивих тільки їй об'єкту і предмету пізнання. Адже сутнісна сторона в обґрунтуванні наукового статусу будь-якої науки лежить саме в розрізненні її об'єкта і предмета.

Об'єкт пізнання – це те, на що направлена діяльність дослідника, що протистоїть йому як об'єктивна реальність. Визначення об'єкта науки дозволяє отримати відповідь на питання про те, на що спрямований пізнавальний процес у межах даної науки.

Коли ж мова йде про **предмет** дослідження конкретної науки, то та або інша частина об'єктивної реальності береться не цілком, а лише тією її стороною, яка визначається специфікою даної науки. Решта сторін конкретної

частини об'єктивної реальності в цьому випадку розглядається як другорядні або як умова існування даного об'єкту. Визначити предмет – означає виділити характерні саме для даної науки елементи і сторони в її об'єкті, їх зв'язки і відносини, закони і закономірності.

Об'єкт науки існує поза процесом наукового пізнання і незалежно від нього, тоді як предмет науки не існує поза таким пізнанням. Таким чином, об'єкт – це частина реальності, а предмет – результат дослідницьких дій.

Одне і те ж явище, процес або відношення може виступати об'єктом багатьох наук. Всі науки в цілому вивчають природу і суспільство, що обумовлюється нескінченною різноманітністю їх проявів. Проте кожна з наук вивчає

по-перше, свою особливу сторону або сферу об'єктивної реальності;

по-друге, специфічні тільки для даної науки закони і закономірності цієї реальності;

по-третє, особливі форми прояву і механізми дії цих законів і закономірностей.

Однією з найважливіших причин, що зумовили досить пізнє відділення соціології від інших наук – від філософії (Франція), політичної економії (Німеччина), соціальної психології (США) – і становлення її як самостійної наукової дисципліни, було саме ототожнення об'єкта і предмета соціологічного пізнання. Треба відзначити, що даний методологічний порок властивий соціології і до теперішнього часу.

Отже, об'єктом соціології, як і будь-якої іншої суспільної дисципліни, виступає суспільство. Кожна окрема соціальна наука досліджує ту або іншу сторону, сферу суспільства, ті або інші суспільні процеси і явища. Проте суспільство – не механічна сума частин або сфер. Воно представляє щось ціле. Це загальновизнано. Повинна бути, отже, і наука, що вивчає суспільство в цілому, тобто те загальне, що є в багатообразних соціальних явищах і процесах. Такою наукою і є соціологія в її власному сенсі. Таким чином, об'єкт *соціології* – це **суспільство як цілісність, як цілісна система**.

Та все ж для того, щоб виділити соціологію як самостійну, суверенну науку, недостатньо лише з'ясувати для себе її об'єкт. Головне – визначитися з предметом.

Предмет соціології, оскільки він виступає результатом дослідницьких дій, не може бути визначено однозначно. Справа не тільки в тому, що вивчає наука. Важливо зрозуміти, як вона це робить. Відповіді на такі різні запитання – «що» та «як» – характеризують відмінність між об'єктом та предметом науки. Питання про предмет науки – це визначення характерного для саме цієї науки кута погляду на об'єкт.

Проблема *предмета* – одна з основних у сучасній теоретичній соціології, дискусії про нього не стихають вже 100 років. Відомо до ста визначень соціології, запропонованих найвідомішими спеціалістами у цій галузі.

У вітчизняних посібниках наводяться різні визначення предмету соціології. Так, у «Короткому словнику» соціологія визначена як «наука про закони становлення й розвитку суспільства загалом, соціальних відносин та соціальних спільнот». У «Соціологічному довіднику» під соціологією мається на увазі «наука про закони й форми соціального (суспільного) життя людей у його конкретних проявах: різних за складністю соціальних системах, спільнотах, інституціях, процесах». Колишній президент Радянської соціологічної асоціації академік Т. І. Заславська визначає соціологію як науку про закономірності функціонування, розвитку й взаємодії соціальних спільнот різного типу. Цю точку зору поділяє і відомий російський соціолог В. О. Ядов.

Нині переважає позиція активістської соціології, яка в трактуванні її предмета на перше місце висуває активний фактор у соціальних відносинах – суб'єкт дії, дійову особу, виділяючи поняття соціальної спільноти як основоположної категорії соціологічного аналізу. Деякі автори дотримуються думки, що соціологія – наука про соціальні відносини. Інші, пропонуючи істотні уточнення в трактуванні поняття «соціальні відносини», вважають, що соціологія повинна не тільки сконцентрувати свої зусилля на аналізі суб'єктів історичної дії, а й стати знаряддям освіти широких верств населення, інструментом самопізнання суспільства та людини.

Заслужують уваги міркування, згідно з якими при з'ясуванні предмета соціології необхідно враховувати філософську орієнтацію науки; прогрес наукових знань, рівень соціологічної думки; культурно-історичні традиції суспільства; постійно змінювані потреби суспільства.

Соціологія – наука про становлення, розвиток і функціонування суспільства, соціальних спільнот, соціальних відносин і соціальних процесів, про механізми і принципи їх взаємодії.

Будучи нефілософською наукою, спираючись на узагальнення соціальних фактів, соціологія визначає свій предмет на рівні макротеоретичного аналізу. Вона тісно пов'язана з соціально-філософським рівнем знань.

Як наука про соціальні спільноти, соціологія досліджує масові соціальні процеси і поведінку, стани і форми соціальної взаємодії та соціальних взаємозв'язків людей, що утворюють соціальні спільноти.

Особу соціологія розглядає не крізь призму індивідуально неповторних властивостей та якостей (це предмет психології), а з позиції її соціально-типових рис як суб'єкта розвитку суспільства. Іншими словами, в соціології особистість – не тільки частинка малої контактної групи, а й типовий

представник певної великої соціальної групи, носій властивих цій групі норм, традицій, цінностей, поглядів і відносин. Соціологія вивчає як індивідуально-неповторні особистості, так і соціальні типи.

Людина як сукупність усіх суспільних відносин керується у своїй поведінці передусім соціальне набутими нормами. На цих засадах і формуються відносини не за родинним зв'язком і знайомством, а згідно зі сформованими соціальними цінностями, правилами, законами.

Отже соціологія вивчає життя суспільства, тобто комплекс *соціальних* явищ, що витікають із взаємодії людей і спільнот. Поняття «соціальне» розшифровується як те, що відноситься до життя людей у процесі їх взаємин. Життєдіяльність людей реалізується в суспільстві в трьох традиційних сферах (економічної, політичної, духовної) і одній нетрадиційній – соціальній. Три перші дають горизонтальний перетин суспільства, четверта – вертикальний, що має на увазі ділення за суб'єктами суспільних відносин (етносам, сім'ям та ін.). Всі елементи соціального устрою в процесі їх взаємодії в традиційних сферах і складають основу соціального життя, яке у всьому своєму різноманітті існує, відтворюється і змінюється лише в діяльності людей. Люди взаємодіють, об'єднуючись в різні спільноті, соціальні групи. Їх діяльність носить переважно організований характер. Суспільство можна представити як систему взаємодіючих і взаємозв'язаних спільнот і інститутів, форм і методів соціального контролю.

Отже, базовою категорією соціології, яка виражає специфіку її предмета є соціальне. *Соціальне* в широкому сенсі слова тотожне суспільному і уживається в тому випадку, коли йдеться про суспільство в цілому. *Соціальне* у вузькому сенсі виділяється у ряді економічного, політичного, культурного. Воно відображає спосіб взаємодії між соціальними групами і індивідами як представниками цих груп в області їх положення, ролі в суспільстві, образу і устрою життя. Соціальне явище або процес виникають тоді, коли поведінка навіть одного індивіда опиняється під впливом іншого індивіда або соціальної групи. Саме в процесі взаємодії люди чинять вплив на інших і тим самим сприяють тому, що кожен з них стає носієм і виразником яких-небудь соціальних якостей. Таким чином, соціальні зв'язки, соціальна взаємодія, соціальні відносини і спосіб їх організації є об'єктами соціологічного дослідження. Можна виділити такі основні риси, які характеризують специфіку соціального:

- це загальна властивість, притаманна різним групам індивідів і є результатом інтеграції ними тих або інших суспільних відносин;
- воно виражає взаємний стан індивідів і є результатом їх спільної діяльності;

- це характер і зміст відносин між різними групами людей згідно з місцем, яке вони посідають у соціумі, і від тієї ролі, яку вони виконують у різних суспільних структурах;

- воно виявляється у ставленні різних індивідів і груп індивідів одне до одного, до свого положення в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя.

Соціологія вивчає суспільство через призму людської діяльності, вона розкриває внутрішні мотиви цієї діяльності (потреби, інтереси цінності) і зовнішні чинники (дія навколишніх соціальних інститутів, спільнот і т. ін.).

При вивченні і поясненні різних фактів соціологи використовують п'ять основних підходів;

- 1) демографічний – демографія вивчає населення, особливо народжуваність та смертність, міграції і пов'язану з цим діяльність людей;

- 2) психологічний – пояснює поведінку людей за допомогою мотивів, установок, стереотипів, уявлень людини про себе;

- 3) спільнісний, або колективістський, застосовується тоді, коли ми вивчаємо двох або більше людей, які створюють групу або організацію;

- 4) такий, що виявляє взаємини. Суспільне життя розглядається не через людей, що беруть участь в ньому, а через їх взаємодії і взаємини, обумовлені соціальними ролями;

- 5) культурологічний застосовується при аналізі поведінки на основі таких елементів культури, як суспільні правила, норми, цінності, які розглядаються як чинники, що регулюють вчинки окремих людей і дії груп.

З позначення об'єкта і предмета формується визначення соціології як науки. Його численні варіанти при різних формулюваннях мають змістовну тотожність і близькість.

Соціологія визначається в різноманітних варіантах:

- 1) як наукове вивчення суспільства і суспільних відносин (Нейл Смелзер, США);

- 2) як наука, що вивчає практично всі соціальні процеси і явища (Ентоні Гідденс, Велика Британія);

- 3) як вивчення явищ взаємодії людей і явищ, що витікають з цієї взаємодії (Пітірім Сорокін, Росія – США);

- 4) як наука про загальні і специфічні соціальні закони і закономірності розвитку та функціонування соціальних систем, наука про механізми дії і форми прояву цих законів і закономірностей у діяльності осіб, соціальних груп, спільнот, класів, народів (Г.В. Осипов, Росія);

- 5) як наука про становлення, розвиток і функціонування соціальних спільнот, соціальних організацій і соціальних процесів як модусів їх існування; наука про соціальні відносини як механізми взаємозв'язку та взаємодії між

різними соціальними групами, між особою і спільнотами; наука про закономірності соціальних дій і масової поведінки (В. О. Ядов, Росія).

Різноманітність визначень соціології відображає складність і багатогранність її об'єкту і предмету.

2. У сучасній соціології співіснують три підходи до визначення структури даної науки.

Перший (змістовний) припускає обов'язковість наявності трьох основних взаємозв'язаних компонентів:

1) теорії – сукупності думок, поглядів, моделей, гіпотез, що пояснюють процеси розвитку соціальної системи в цілому та її елементів;

2) методології – системи принципів, що лежать в основі накопичення, побудови і застосування соціологічного знання

3) емпірії, тобто комплексу соціологічних досліджень, орієнтованих на збір і аналіз реальних фактів соціального життя з використанням спеціальної методики.

Другий підхід – цільовий. **Фундаментальна** соціологія (базова, академічна) орієнтована на приріст знання і науковий внесок у фундаментальні відкриття. Вона вирішує наукові проблеми, пов'язані з формуванням знання про соціальну дійсність, описом, поясненням і розумінням процесів соціального розвитку. **Прикладна** соціологія орієнтована на практичну користь. Це сукупність теоретичних моделей, методів, процедур дослідження, соціальних технологій, конкретних програм і рекомендацій, націлених на досягнення реального соціального ефекту.

Як правило, фундаментальна і прикладна соціології вбирають і емпірію, і теорію, і методологію.

Третій підхід (масштабний) ділить науку на макро- і мікросоціологію. **Макросоціологія** вивчає великомасштабні соціальні явища (етноси, держави, соціальні інститути, групи та ін.). Макросоціологія – це теоретичні і емпіричні дослідження великих колективів або, кажучи абстрактніше, соціальних систем і соціальних структур, економічного і політичного ладу, виявлення більш менш крупних соціальних змін, а також чинників, що зумовлюють такі зміни. Крім того, до макросоціології відносять такі впливові теоретичні течії, як структурний функціоналізм, теорію конфлікту, неоеволюціонізм. Представники макросоціології, розглядаючи як об'єкт свого дослідження суспільство в цілому і його крупні структурні утворення, підкреслюють якісну своєрідність соцієтальних явищ та їх неможливість зводити їх до соціально-психологічного рівня.

Мікросоціологія – сфери безпосередньої соціальної взаємодії (міжособові відносини, процеси спілкування в групах, сферу повсякденної реальності). До цієї області соціологічного знання і пізнання належать концепції і школи, зайняті вивченням механізмів поведінки людей, їх спілкування, взаємодії, міжособових відносин. Так, до мікросоціологічних відносять, наприклад, теорії обміну і символічного інтеракціонізму. Мікросоціологія тісніше пов'язана з емпіричними дослідженнями. Само її формування як самостійної області дослідження пов'язують з енергійним розвитком техніки прикладних соціологічних досліджень, експериментальних процедур у 20-30-х роках ХХ століття.

Насправді ці два рівні дуже тісно взаємозв'язані, оскільки цілісність суспільства розкривається через аналіз поведінки людей, яка у свою чергу здійснюється в рамках певних соціальних систем, структур, інститутів.

Англійський соціолог Е. Гідденс, показуючи зв'язок цих тенденцій, пише: *«Соціологія – наука, що вивчає взаємозв'язки мікро- і макропроцесів через сферу повсякденного життя людини».*

Найбільш розповсюджений підхід виділяє в структурі соціологічної системи знання три рівні.

1. Загальна соціологічна теорія (ЗСТ).

Це вищий рівень достовірного, перевіреного знання про соціальні об'єкти, процеси і системи соціальних відносин, про закони, закономірності і тенденції їх становлення, функціонування і розвитку. Загальна соціологічна теорія розглядає суспільство як цілісний організм, систему соціальних механізмів, місце і роль основних соціальних зв'язків, формулює принципи соціального пізнання, основні методологічні підходи до соціологічного аналізу (системний аналіз, стратифікаційно-класовий підхід, генетичний аналіз, комплексний конкретно-історичний підхід, аналіз соціальних явищ у їхній взаємодії з іншими), визначає місце людини як соціальної істоти.

Загальна соціологія залежно від базових підходів, які вона використовує в процесі дослідження суспільних явищ, може розвиватися в різних напрямках. У зв'язку з цим іноді говорять про пануючу в даному напрямі парадигму. *Парадигма* визначається як «початкова концептуальна схема, модель постановки проблем і їх рішення, методів дослідження, пануючих протягом певного історичного періоду в науковому співтоваристві». Стосовно соціології це означає якусь загальновизнану всіма представниками даної науки (або окремої її течії) сукупність поглядів і методів наукового дослідження. У своєму соціологічному використанні це поняття походить з роботи Т. Куна про природу наукової зміни. По Т. Куну, вчені працюють в рамках парадигм, які є загальними способами осмислення світу і диктують, який саме ряд науково-дослідницьких робіт необхідно виконати, які типи теорії вважаються

прийнятними. Ці парадигми дають те, що Кун називає «нормальною наукою» – рід наукової детальності, що рутинне виконується день за днем. Проте через якийсь час нормальна наука починає продукувати ряд аномалій, які не можуть бути дозволені в рамках парадигми. Кун доводить, що в цьому пункті наступає раптовий перелам і стара парадигма заміщається новою, яка веде до нового періоду нормальної науки. У соціології це поняття має ще більш невизначене значення, позначаючи соціологічні школи, кожна з яких розвивається відносно самостійно, розробляючи власні методи і теорії. Саме в рамках загальної соціології відбувається теоретичне осмислення і узагальнення безлічі емпіричних фактів, що накопичуються і осмислюються в окремих соціологічних теоріях, угруповання їх по тих або інших ознаках, розробка соціологічного категоріального апарату, встановлення закономірностей і формулювання законів.

2. Спеціальні соціологічні теорії (ССТ).

Теорії середнього рівня – це система галузей соціологічної науки, які вивчають особливі сфери соціального буття і соціальну реалізацію форм суспільної свідомості, їх загальні, а особливо специфічні закономірності функціонування і розвитку. На відміну від ЗСТ, основна функція якої полягає в розгляді соціальних процесів і явищ, форм і видів суспільного буття і суспільної свідомості на рівні суспільства в цілому, ССТ розглядають їх на рівні конкретних соціальних інститутів і систем. Кожна ССТ вивчає ту або іншу сферу (політики, праці, моралі, науки), соціальну спільність (колектив, регіон, сім'ю), соціальний процес (освіта, виховання) як відносно самостійну систему з її властивостями і специфікою. Особливість ССТ полягає в тому, що вони повинні забезпечити цілісне вивчення складних соціальних об'єктів.

Будь-яке емпіричне соціологічне дослідження направлене не на вивчення суспільства в цілому, не на встановлення найбільш загальних законів його функціонування, а на виявлення або вирішення якої-небудь конкретної проблеми в конкретному місці і в конкретний час. Тому отримана в ході такого дослідження інформація накопичується і осмислюється в тій або іншій галузевій (або спеціальній) соціологічній теорії. Їх сьогодні все частіше називають теоріями середнього рівня. Само це поняття ввів у науковий обіг американський соціолог Роберт Мертон. Своє коротке визначення «теорій середнього рівня» Р. Мертон формулює таким чином: це теорії, що знаходяться в проміжному просторі між приватними, але також необхідними робочими гіпотезами, що в множині виникають в ході повсякденних досліджень, і всеосяжними систематичними спробами розвинути єдину теорію, яка пояснюватиме всі спостережувані типи соціальної поведінки, соціальних організацій і соціальних змін. До теорій середнього рівня належать:

1) ті соціологічні концепції, які розробляються на стиках наук (соціологія права, медична соціологія, економічна соціологія, соціологія менеджменту і тому подібне);

2) різні галузі інституційної соціології – особливого напрямку, пов'язаного з дослідженням стійких форм організації і регулювання суспільного життя (соціологія релігії, соціологія освіти, соціологія браку і сім'ї і тому подібне);

3) соціологічні теорії середнього рівня, пов'язані з вивченням окремих сфер суспільної життєдіяльності (аграрна соціологія, урбаністична соціологія, соціологія читання і тому подібне).

3. Конкретні соціологічні дослідження (КСД).

КСД – це вимірювання конкретних соціальних процесів на основі підходів, принципів, понять, які розробляються в рамках ЗСТ і ССТ. Це наукові дослідження, направлені на отримання фактофіксуючого знання. У результаті КСД отримують систему фактів і емпіричних залежностей, складових – емпіричний базис соціології. Науковий факт – не початок, а підсумок КСД. У літературі соціальний факт визначається як обґрунтоване знання, отримане шляхом опису окремих фрагментів реальної дійсності в деякому, строго певному просторово-часовому інтервалі. Як соціальні факти можуть виступати:

- 1) поведінка індивідів або соціальних спільнот;
- 2) продукти людської діяльності;
- 3) вербальні дії людей (думки, оцінки, погляди).

ССТ і КСД носять більш прикладний характер, ніж ОСТ. Вони безпосередньо орієнтовані на вирішення тих або інших соціальних проблем.

3. З'ясуємо собі місце соціології в системі інших суспільних і гуманітарних наук.

Соціологія – одна з суспільних наук, що вивчають поведінку людей і функціонування суспільних інститутів. У системі цих наук вона займає особливе місце, що обумовлено такими моментами:

1) Для соціології характерне осмислення суспільства як цілісності. Це виявляється:

- безпосередньо, коли суспільство вивчається як система;
- в тому, що в соціології всі приватні соціальні явища і процеси аналізуються з погляду їх місця і ролі в інтеграції суспільного цілого;
- в тому, що соціологія утримує в своїх підходах загальність, вивчає загальні соціальні властивості, зв'язки, інститути, спільності, незалежно від сфери соціального життя.

2) Соціологія включає загальну соціологічну теорію, яка виступає як методологія всіх інших суспільних наук.

3) Всі гуманітарні науки, що вивчають різні сторони життєдіяльності суспільства і людини, завжди включають соціальний аспект, тобто ті закони, які проявляються в тій або іншій сфері суспільного життя і реалізуються через діяльність людей.

4) Техніка і методика вивчення людини, її діяльності, які розробляються соціологією, необхідні для всіх суспільних і гуманітарних наук, оскільки використовуються ними для своїх досліджень.

5) Склалася ціла система досліджень, які проводяться на стику соціології з іншими науками. Ці дослідження отримали назву соціальних досліджень (соціально-економічних, соціально-політичних, соціально-демографічних і ін.).

Специфіка соціології полягає в її прикордонному положенні між природничо-науковим і соціогуманітарним знанням. Вона одночасно використовує методи філософських і соціально-історичних узагальнень і специфічні методи природних наук – експеримент і спостереження. Соціологія вивчає і загальні закони буття (онтологія), і загальні принципи пізнання (гносеологія, логіка, методологія). Але найглибше проникає в структуру соціології філософія, стаючи частиною її теоретичної системи. Також важливий зв'язок соціології з історією. Відмінність між історією і соціологією полягає в тому, що перша вивчає минуле людства, а друга – суспільство, що стало, його сучасний устрій і функціонування; історія описує і пояснює соціальний процес постфактум (після факту, що відбувся), а соціологія – інфактум (сам факт). У соціології широко використовуються історичні дані. Велику роль в соціології грає статистика, що додає їй конкретно-науковий характер.

Соціологія тісно взаємодіє з психологією. Соціальна психологія є галуззю наукового знання, що виникло на стику соціології і психології. Але психологія вивчає характеристики і механізми поведінки окремих індивідів нерідко поза їх зв'язком з іншими індивідами. Соціальна психологія досліджує поведінку малих груп, тобто таких об'єднань індивідів, де вони знаходяться в прямому і безпосередньому контакті між собою. Об'єктом соціальної психології також виступає поведінка найменшої групи, узяті як єдине ціле. Що ж до соціології, то її інтерес зосереджений на виявленні загальних закономірностей поведінки великих мас людей незалежно від просторово-часової локалізації цих мас; крупні розміри таких соціальних груп не дозволяють кожному з індивідів у їх складі прямо й безпосередньо спілкуватися зі всіма іншими, і, проте, вони знаходяться в постійній взаємодії, тобто впливають один на одного і випробовують наслідки таких дій; правда, взаємодія ця носить частіше опосередкований характер.

Зі всіма науками про суспільство соціологія зв'язана соціальним аспектом його життя; звідси соціально-економічні, соціально-демографічні і інші

дослідження, на основі яких народжуються нові «прикордонні» науки: соціальна психологія, соціобіологія, соціальна екологія і ін. Соціологія має стійкі зв'язки з прикладною математикою, статистикою, логікою, лінгвістикою. Прикладна соціологія має спільні пункти з етикою, естетикою, медициною, педагогікою, теорією планування і управління.

Значення соціології для інших наук полягає в тому, що вона дає науково обґрунтовану теорію про суспільство і його структури, забезпечує розуміння законів взаємодії його різних структур.

Відмінність соціологічного бачення світу полягає в тому, що, по-перше, соціологія вивчає суспільство як системне ціле. Всі вищезазначені науки вивчають лише окремі аспекти, окремі сфери суспільних відносин; соціологія виходить з того, що суспільство – єдина система, яка розвивається за своїми законами. По-друге, головний об'єкт соціологічних досліджень – людина. Соціологія вивчає суспільство в цілому, щоб зрозуміти окрему людину, її проблеми і турботи, створити умови для поліпшення умов життя людей і підвищення ефективності їх діяльності.

4. Соціологія як самостійна наука має свої *завдання*: вивчаючи суспільне життя в тих або інших формах і сферах, вона, по-перше, вирішує наукові проблеми, пов'язані з формуванням знання про соціальну дійсність, розробкою методів соціологічних досліджень. По-друге, соціологія вивчає проблеми, які пов'язані з перетворенням соціальної дійсності, аналізом шляхів і засобів цілеспрямованого впливу на соціальні процеси.

Особливо підвищується роль соціології в умовах перетворення нашого суспільства, оскільки кожне рішення, що ухвалюється, кожен новий крок, що робиться владою, зачіпають соціальні інтереси, міняють положення, поведінку безлічі взаємодіючих груп. У цих умовах органам управління украй необхідна повна, точна і правдива інформація про реальне положення справ в будь-якій сфері суспільного життя, про потреби, інтереси, поведінку суспільних груп в тій або іншій ситуації, а також про можливий вплив їх поведінки на суспільні процеси. Соціологія повинна надати таку інформацію.

Не менш важливим завданням соціології є забезпечення надійного «зворотного зв'язку» в управлінні суспільством. Адже ухвалення найправильнішого і необхіднішого рішення вищими органами управління є перший крок до перетворення дійсності. Надалі таке рішення може «обрости» безліччю інструкцій, що конкретизують його, щоб зробити рішення ефективнішим. Це робить необхідним постійний соціологічний контроль за ходом виконання рішень, протіканням конкретних процесів в суспільстві. Не можна забувати також і про такі найважливіші завдання соціології, як формування у людей соціального мислення, активізація діяльності людини,

соціальна енергія має і спрямування її в потрібне суспільству русло. Це завдання адресоване в першу чергу соціологам. Завдання, які стоять перед соціологічною наукою, визначають її функції.

Розмаїття зв'язків соціології з життям суспільства, її призначення визначають безліч різних функцій, які вона виконує. Головні з них такі:

1) *теоретико-пізнавальна* – дає нові знання про суспільство, соціальні групи, індивідів і закономірності їх поведінки. Особливе значення належить спеціальним соціологічним теоріям, які розкривають закономірності, перспективи соціального розвитку суспільства. Соціологічні теорії дають наукові відповіді на актуальні проблеми сучасності, указують реальні шляхи і методи соціального перетворення світу;

2) *методологічна* – соціологія надає методологічну і методичну базу іншим суспільним наукам.

3) *прикладна* – представляє конкретну соціологічну інформацію для вирішення практичних наукових і соціальних завдань. Розкриваючи закономірності розвитку різних сфер суспільства, соціологічні дослідження дають конкретну інформацію, необхідну для здійснення контролю над соціальними процесами;

4) *прогностична* – попереджає про відхилення в розвитку суспільства, прогнозує і моделює тенденції суспільного розвитку. На основі соціологічних досліджень соціологія висуває науково обґрунтовані прогнози щодо розвитку суспільства в майбутньому, які є теоретичною основою побудови перспективних планів соціального розвитку, а також дає практичні рекомендації, що розробляються соціологами для більш ефективного управління соціальними процесами;

5) *описово-інформаційна* – надає суспільству інформацію про його життя, дає «миттєвий зріз» положення справ в окремих сегментах соціуму;

6) *гуманістична* – розробляє соціальні ідеали, програми науково-технічного, соціально-економічного і соціально-культурного розвитку суспільства.

Питання для самоконтролю

1. Яке знання можна вважати позанауковим? Чим воно відрізняється від наукового?

2. Соціологія – це наукове вивчення суспільства. Що це означає? Як це можна довести?

3. Назвіть об'єкт соціології. У чому його специфіка в порівнянні з об'єктом інших суспільних наук?

4. Чи слід з'ясовувати, що є предметом соціології? Кому й навіщо це потрібно?
5. У чому суть сучасних дискусій про предмет соціології?
6. Які основні підходи до визначення предмету соціології?
7. Назвіть особливості мікро- і макросоціології.
8. Розкрийте структуру соціологічної системи знання.
9. Що таке загальна соціологічна теорія?
10. Яке місце спеціальних соціологічних теорій в структурі соціологічної системи знання?
11. Що спільного та що відрізняє соціологію від філософії та історичного знання? Чи потрібні соціології перша та друга? Соціологічний «кут погляду» – у чому його специфіка? Чи можна назвати соціолога універсальним ученим?
12. Розкрийте зміст основних функцій соціології.

СОЦІОЛОГІЧНИЙ СПОСІБ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Стратегія соціологічного дослідження.
2. Основні методи збору інформації в КСД.

1. Велике значення при організації і здійсненні соціологічного дослідження має розробка його стратегії. **Стратегія соціологічного дослідження** є творчим застосуванням системного підходу до визначення мети даного дослідження, формулювання завдань, що витікають з неї, виявленню необхідних для їх вирішення кадрових, фінансових, технічних і інших ресурсів, а також до визначення послідовності етапів (кроків) на шляху досягнення стратегічної мети.

Початковим пунктом розробки дослідницької стратегії є проблемна ситуація, що вимагає свого вирішення. Найчастіше вона виникає унаслідок недостатньої обізнаності з реальними процесами і явищами соціальної дійсності або неможливості використати вже наявні знання для можливої зміни і регулювання відповідних соціальних процесів. **Проблемна ситуація** – стан в розвитку соціального об'єкту, що характеризується нестійкістю, невідповідністю його функціонування потребам подальшого розвитку.

Проблема – форма наукового відображення проблемної ситуації. Вона, з одного боку, виражає реальні об'єктивні суперечності, що викликають проблемну ситуацію, з іншого – указує на суперечність між усвідомленням потреби в певних практичних діях і незнанням засобів і методів їх реалізації.

Розробка стратегії соціологічного дослідження включає декілька етапів («кроків»). Перший крок – визначення об'єкту дослідження. **Об'єкт** – це сукупність явищ, процесів або певна сфера соціальної дійсності, на яких направлена пізнавальна діяльність соціолога. За ним неминуче повинен здійснюватися наступний крок – виділення з об'єкту того, що складає наочну область дослідження, тобто **предмету вивчення**.

За ними повинен бути зроблений наступний крок: **визначення мети і завдань дослідження**. Мета дослідження орієнтує на отримання його кінцевого результату, а завдання передбачають формулювання питань, на які повинні бути отримані відповіді для реалізації цілей дослідження.

Гіпотеза є формою припущення або допущення про об'єкт, що вивчається, його структуру, особливості, тенденції розвитку, взаємозв'язки з іншими об'єктами. За змістом припущень щодо об'єкту, що вивчається, гіпотези підрозділяються на описові, пояснювальні і прогностні. За ступенем спільності гіпотези діляться на гіпотези підстави і гіпотези слідства.

Наступним кроком формування дослідницької стратегії стає **уточнення, теоретична інтерпретація основних понять**, яке здійснюється шляхом знаходження точок зіткнення цих понять (або виявлення відсутності таких) з реальними процесами і явищами, які вони відображають.

Потім слідує **емпірична інтерпретація понять**, тобто виявлення їх емпіричних значень, ознак, а також реальних властивостей, характерних рис подій і явищ, позначених поняттями, що вживаються в дослідженні.

У методико-процедурній частині програми визначається **метод** дослідження, тобто система правил теоретичної і практичної діяльності, направленої на вивчення істотних характеристик об'єкту, що вивчається, а також **методика** – система операцій і розпоряджень з вказівкою процедур їх застосування в методах, що забезпечують умови отримання валідної (тобто обґрунтованої і адекватної об'єкту) і репрезентативній (відтворюючій значущі елементи досліджуваного об'єкту) інформації. Тут же вибирається і обґрунтовується тип **інструментарію**, тобто певного набору дослідницьких документів, розроблених відповідно до програми, цілей і завдань дослідження, за допомогою яких забезпечується збір емпіричних соціологічних даних (анкета, бланк інтерв'ю, картка спостереження і ін.). У цій же частині програми формулюється **процедура** прикладного дослідження, тобто визначаються:

- 1) основні етапи проведення дослідження;
- 2) зміст дій соціологів на кожному з виділених етапів;
- 3) передбачувані результати дій на кожному з цих етапів.

4) техніка дослідження, що є сценарієм розгортання основних способів збору, обробки і аналізу (за допомогою використання ЕОМ) емпіричної соціологічної інформації.

2. У всіх сучасних суспільствах одним з найважливіших засобів оформлення, фіксації, збереження, передачі інформації, обміну нею є документи, оскільки всі сфери, структури, спільноти, осередки суспільства так чи інакше оформлюються певними документами.

Аналіз документів дозволяє соціологові виявити певні особливості, властивості і взаємозв'язки тих або інших соціальних явищ і процесів, специфіку включення до них різних індивідів, груп і спільнот, розпізнати норми, цінності, ідеали, якими люди керуються на різних етапах розвитку суспільства і в різних соціальних ситуаціях, прослідкувати динаміку розвитку тих або інших соціальних шарів і груп, їх взаємин одне з одним, а також з державою, культурою, релігією, політичними партіями і т. ін., виявити основні тенденції соціального розвитку.

Аналіз документів – це сукупність методичних прийомів і процедур, вживаних для отримання з документальних джерел соціологічної інформації при вивченні соціальних процесів і явищ для вирішення певних дослідницьких завдань.

У соціології під ***спостереженням*** розуміється метод збору первинної соціальної інформації про об'єкт, що вивчається, шляхом направленого, систематичного і безпосереднього візуального і слухового сприйняття (відстежування) і реєстрації значущих з погляду цілей і завдань дослідження соціальних явищ, процесів, ситуацій, що піддаються контролю і перевірці. Спостереження в соціологічному дослідженні може служити для досягнення різних цілей. По-перше, воно може бути використане як джерело інформації про досліджуваний соціальний об'єкт. По-друге, з його допомогою можна отримати додаткові відомості про об'єкт, що вивчається. По-третє, спостереження здатне служити як засіб перевірки даних, отриманих іншими методами.

Залежно від мети і завдань здійснюваного соціологічного спостереження, положення і ролі спостерігача в ситуації, що вивчається, за ступенем формалізації дослідницької процедури, умовам її організації виділяється декілька видів спостереження. Основні з них:

1) Нестандартизоване спостереження – це такий спосіб вивчення соціальних явищ і процесів, при якому визначений тільки об'єкт спостереження, але дослідник не визначає заздалегідь, які саме елементи процесу, що вивчається, події, ситуації і тому подібне він спостерігатиме. Цей

вид спостереження найчастіше застосовується на початковій стадії соціологічного дослідження з метою визначення проблемної ситуації.

2) Стандартизоване спостереження – такий спосіб збору емпіричної соціологічної інформації, при якому заздалегідь визначений не тільки об'єкт і предмет дослідження, але і склад елементів процесу, що вивчається, які мають найбільш істотне значення для досягнення намічених цілей і вирішення завдань, що стоять перед дослідником (дослідницьким колективом). Воно може бути використане як основний метод збору інформації для точного опису предмету дослідження і як спосіб перевірки результатів, отриманих іншими методами, уточнення та корегування їх.

3) Невключене (зовнішнє) спостереження – це такий спосіб соціологічного дослідження, при якому дослідник знаходиться поза об'єктом, що вивчається, вивчає його як би збоку. Спостерігач у такому разі не включається в хід подій, не бере участь в них, не ставить питань спостережуваним індивідам, мовби усунений від них, просто реєструючи те, що відбувається, під кутом зору мети і завдань дослідження. Воно застосовується для опису соціальної ситуації, в умовах якої відбуваються події, що цікавлять спостерігача.

4) Включене спостереження – це такий спосіб соціологічного дослідження, при якому спостерігач в тій чи іншій мірі безпосередньо включений в соціальний процес, що вивчається, знаходиться в прямому контакті з індивідами і групами, що вивчаються, і бере участь разом з ними в певній сфері діяльності.

5) Польове спостереження відрізняється тим, що проводиться в реальній життєвій ситуації, в природній обстановці, в безпосередньому контакті дослідника з об'єктом, що вивчається.

6) Лабораторне спостереження – такий тип збору емпіричної соціологічної інформації, який здійснюється в штучно створених для спостережуваної групи і контрольованих дослідниками умовах.

7) Систематичне спостереження – такий тип дослідження, який проводиться послідовно і систематично за чітким певним графіком, з регулярною фіксацією заздалегідь обумовлених ознак, ситуацій, процесів і дій. Воно дозволяє виявити динаміку процесів і подій, що вивчаються.

8) Епізодичне спостереження – це фіксація явищ, що вивчаються, і подій за відсутності чіткого регламенту реєстрації їх в певних тимчасових інтервалах або на різних етапах їх протікання.

9) Випадкове спостереження – це соціологічне дослідження, при якому одиниці і терміни спостереження заздалегідь не передбачаються, а дослідник

спостерігає і фіксує цікаві, такі, що заслуговують уваги, з його точки зору, факти і події соціального життя.

10) Одномоментне спостереження – таке спостереження, в якому фіксується одне явище або подія, що відбувається у визначеному місці і в певний час, наприклад, здійснюване соціологом невиключене спостереження за мітингом політичної партії або руху.

11) Панельне спостереження – це процес неодноразового, протягнутого в часі, такого, що проводиться через певні інтервали, систематичного і організованого спостереження за одним об'єктом; має на меті виявити зміни, що відбуваються в ньому.

12) Контрольоване спостереження здійснюється цілеспрямовано за заздалегідь підготовленою програмою, із застосуванням стандартизованих планів і документації для отримання достовірної інформації про об'єкт, що вивчається, і перевірку гіпотез. Контроль організовується шляхом збільшення кількості спостерігачів і порівняння результатів їх спостережень, а також через інтенсифікацію процесу – проведенням серії спостережень за одним і тим же об'єктом.

13) Неконтрольоване спостереження здійснюється спостерігачем при вивченні ним реальних життєвих ситуацій без строгого плану і застосування заздалегідь підготовленої документації.

Необхідність застосування соціального експерименту виникає в тих випадках, коли потрібно вирішити завдання, пов'язані з визначенням того, яким чином та або інша соціальна група реагуватиме на включення в звичайну для неї ситуацію тих або інших чинників, що ведуть до зміни даної ситуації. З цього виходить, що завдання соціального експерименту полягає в тому, щоб зміряти показники реагування групи, що вивчається, на нові для звичайної ситуації у її повсякденної діяльності чинники в штучно створених і контрольованих дослідником умовах.

Соціологічний експеримент – це такий метод дослідження, який дозволяє отримати інформацію про кількісну і якісну зміну показників діяльності соціального об'єкту, що вивчається, в результаті дії на нього нових чинників, що вводяться або видозмінюються експериментатором і контролюються (керуються) ним. Зазвичай ця процедура здійснюється шляхом втручання експериментатора в природний хід подій, шляхом включення в існуючу ситуацію нових, доцільно вибраних або штучно створених контрольованих умов, що приводять до зміни ситуації або до створення нової, раніше не існуючої. Це дозволяє зафіксувати відповідність або невідповідність умов, що змінилися, і дій групи, що вивчається, попереднім припущенням.

Одним з найбільш поширених і популярних методів збору первинної соціологічної інформації є опитування. Як показує аналіз публікацій, що містять результати емпіричних соціологічних досліджень, проведених в Україні і Росії, понад 70% з них містять дані, отримані методом опитування.

Опитування – це метод збору первинної соціологічної інформації за допомогою усного і письмового звернення дослідника до певної сукупності людей (респондентів) з питаннями, зміст яких висвітлює проблему, що вивчається, на рівні емпіричних показників, подальшої реєстрації і статистичної обробки отриманих відповідей, а також їх теоретичної інтерпретації.

У соціологічному опитуванні респондентів **питання** – це включене в анкету або бланк інтерв'ю вислів дослідника (найчастіше у формі питальної думки), що адресується респонденту і вимагає від нього змістовної відповіді.

За змістом питання, що формулюються в анкеті, поділяються на типи:

1) **Питання про факти**, метою яких є отримання інформації про соціальні явища і процеси в економічній, соціальній, політичній сферах суспільства, про ситуацію на виробництві, в учбовому закладі і т. п., про рід діяльності респондента.

2) **Питання про думки**, що мають на меті з'ясування погляди опитуваних на соціальні, економічні, політичні події; на ситуацію, що існує в країні, регіоні, в установі і т. ін.

3) **Питання про знання**, орієнтовані на з'ясування того, що і якою мірою знає респондент про проблему, що цікавить дослідника, ситуацію і т. ін.

4) **Питання про оцінки** мають на меті дізнатися оцінку респондентами тих або інших явищ, процесів, подій.

5) **Питання про відношення** респондентів до яких-небудь процесів, явищ, органів влади, партій і так далі.

6) **Питання про мотиви**, орієнтовані на з'ясування суб'єктивних уявлень респондентів про мотиви їх вчинків або оцінок.

За своєю **логічною спрямованістю** питання в соціологічній анкеті також діляться на:

Основні питання – це такі вислови, вивчаючи відповіді на яких, дослідник отримує велику частину інформації, що цікавить його, про досліджуваний соціальний об'єкт. Саме такі питання складають найістотнішу за об'ємом і значущістю частину анкети, а тому відповіді на них служать основним матеріалом для висновків.

Контрольні питання використовуються для перевірки стійкості, правильності, несуперечності і щирості відповідей респондента.

Питання – фільтри передбачуються в тих випадках, коли бажана інформація може бути отримана не від всієї сукупності опитуваних, а тільки від певної її частини. Кожен такий блок питань відкривається питанням-фільтром, який супроводжується відсиланням, до якого питання слід переходити інтерв'юєрові, щоб виділити носіїв необхідної інформації.

По характеру **відповідей** або **техніки заповнення** анкети :

Закриті питання, відповіді на які респондент вибирає із запропонованих йому в анкеті або інтерв'юєром варіантів. Таким чином, закриті питання – це питання з підказками, коли той, хто відповідає, вибирає найбільш прийнятний для нього варіант відповіді. У цьому типі питань є різновиди. Перша з них: **питання – меню**. Це таке питання, в якому респонденту пропонується ціле віяло варіантів відповідей, і він може вибрати декілька з них, припустимо, «обід з трьох блюд», тобто три варіанти. Наприклад, на питання анкети «Які джерела доходів використовує Ваша сім'я?» респонденту пропонується наступний набір варіантів відповіді: заробітна плата за основним місцем роботи, тимчасові підробітки, сумісництво, власна справа (підприємництво), дачна ділянка. Припустимо, він вибирає три з названих позицій: 1. Заробітна плата по основному місцю роботи, 2. Сумісництво, 3. Дачна ділянка. Це і є група відповідей на питання – меню.

Дихотомічні (альтернативні) питання припускають відповіді опитуваних за принципом «так – ні», носять взаємовиключний характер, а самі альтернативи повинні бути урівноважені.

Відкрите питання дає респонденту можливість самостійно сформулювати відповідь, що відображає неповторну індивідуальність знань, оцінок, думок, переконань опитуваного. У такому разі респондент вписує своя відповідь в декілька порожніх рядків анкети, спеціально для цього призначених, або ж, у разі проведення інтерв'ю, соціолог – інтерв'юєр записує таку відповідь в заздалегідь складеному класифікаторові.

Напівзакриті питання – це такий тип питальних думок, коли в переліку можливих відповідей є і така позиція: «інше», «що ще», тобто з'єднуються ознаки відкритого і закритого питання.

Прямі питання – це такий тип питань, який дозволяє з'ясувати позицію або ставлення до проблеми, події, факту, наприклад, «Чи боїтеся Ви опинитись безробітним?»

Непрямі питання – це такі питання, які задаються у випадках, коли респондента не цілком зручно про щось питати прямо або є припущення, що на них не буде отримано щирих відповідей. Такі питання найчастіше виражаються в наступній формі: «Прийнято вважати, що... А яка Ваша думка із цього приводу?»

Який би різновид питань не використав соціолог при складанні анкети, він завжди повинен забезпечити опитуваному можливість відмовитися від відповіді або обійти її, якщо той зазнає при цьому певних утруднень. Тому формулювання питань зазвичай передбачають такі варіанти відповідей, як «не знаю», «важко відповісти» і ін.

Основною процедурою опитування є **анкетування**. за числом опитуваних розрізняються **групове** і **індивідуальне анкетування**. Найчастіше застосовується груповий його різновид.

Групове анкетування – це метод одноразового письмового опитування групи опитуваних, зібраних в певний час у визначеному місці (аудиторія), і здійснюваний відповідно до вимог вибіркової процедури. Зазвичай цей процес проводиться за місцем роботи, але груповий опит може проводитися в місцях відпочинку і розваги, в транспортних засобах (поїздах, автобусах), в місцях очікування (вокзал, аеропорт), серед перехожих на вулицях.

При проведенні **індивідуального** анкетування за допомогою анкети соціолог або вручає анкету респонденту, домовляючись про термін повернення її при повторній зустрічі, або, пояснивши цілі опитування і правила заповнення опитувального листа, чекає, коли респондент завершить цю процедуру і поверне анкету.

Залежно від характеру і способу об'єднання опитуваних в групи існує декілька варіантів опитувань:

1) **Роздаточний** тип опитування, коли анкета видається респондентам для індивідуального заповнення кожним з них (тільки що охарактеризований).

2) Досить поширеним є **поштове** опитування, при якому анкета за попередньою згодою висилається потенційним респондентам і надходить дослідникам за допомогою пошти.

3) **Телефонні** опитування, здійснювані за допомогою телефонного зв'язку з респондентами, набули достатньо широкого поширення останнім часом. Основою вибірки для такого опитування зазвичай служать телефонні довідники, в яких в алфавітному порядку перераховані всі абоненти квартирних номерів телефонів.

4) **Пресові** опити – такий вид масового опитування, який здійснюється за допомогою публікації анкети в пресі з одночасним проханням, адресованим читачам, відповісти на опубліковані питання.

5) **Соціометричний** опит – специфічний метод опитування, що вживаний при вивченні безпосередніх контактів і міжособових відносин в малих соціальних групах, дозволяє виявити ступінь і спрямованість симпатій, антипатій, переваг і тому подібних відчуттів в міжособових взаємодіях.

По рівню компетентності осіб, що прилучаються до опитування, виділяють два види опитів:

Масовий опит – це спосіб вивчення думок різних груп населення, що не є фахівцями з досліджуваної проблеми, про різні сфери суспільного життя та явища, що відбуваються в них, процеси, події.

Експертний опит – це такий вид дослідження, при якому опитуються фахівці з проблеми, що вивчається. Специфіка його полягає в тому, що даний опит, на відміну від масового, не анонімний, оскільки орієнтований на активну співпрацю дослідника і опитуваного в з'ясуванні суті поставленої проблеми. Дуже важливий при цьому відбір експертів за рівнем їхньої компетентності. Істотно також надання можливості експертові достатньо вільно висловлювати свої думки і аргументи для їх підтвердження. Аналіз же отриманих результатів в даному випадку в основному якісний, хоча кількісні показники, природно, беруться до уваги.

Одним з основних видів опитування, разом з анкетуванням, є **інтерв'ювання** – це такий спосіб опитування, в якому отримання інформації, що цікавить дослідника, здійснюється шляхом безпосередньої соціально-психологічної взаємодії (бесіди) соціолога з респондентом відповідно до поставленої мети.

Найчастіше об'єктом соціологічного дослідження виступають великі сукупності людей (наприклад, населення країни або регіону), диференційовані по різних соціально – демографічним ознакам (статі, віку, професії і тому подібне) і розосереджені по різних поселенських структурах (велике місто, мале місто, село). Тому в соціологічних дослідженнях, як правило, застосовуються не суцільні, а вибіркові опити. Така дослідницька процедура здійснюється за допомогою **вибіркового** методу, який забезпечує оптимальний вибір необхідної для опитування чисельності осіб з найменш можливими помилками вибірки і з найбільш можливою надійністю отриманих емпіричних даних про статистичні розподіли опитуваних осіб (респондентів) і їх основні параметри (доль, відсотків, середніх арифметичних і т. ін.). Такий метод виходить з припущення, згідно з яким результати опитування певної частки населення можуть бути поширені на все населення країни. **Вибірка** – це певна частка індивідів або випадків (ситуацій), узятих з великої групи, які в соціологічному дослідженні представляють всю дану групу в цілому. **Генеральна сукупність** – це сукупність всіх можливих соціальних об'єктів, яка підлягає вивченню в межах програми соціологічного дослідження. **Вибіркова сукупність** виступає фактично як своєрідна модель генеральної сукупності, конструється з тих же елементів, що і об'єкт моделювання, але в зменшених

розмірах. **Репрезентативність** – властивість вибіркової сукупності відтворювати характеристики досліджуваного об'єкту.

Завершальний етап соціологічного дослідження – підготовка **підсумкового звіту** і подальше **надання його замовникові**. У науковому звіті за наслідками соціологічного дослідження в систематизованому вигляді формулюються і оцінюються виявлені особливості, ознаки, форми прояву явищ і процесів, що вивчаються, їх взаємозв'язку і взаємодії, тенденції розвитку і тому подібне.

Питання для самоконтролю

1. Що таке конкретно-соціологічне дослідження?
2. Які види соціологічних досліджень існують?
3. Охарактеризуйте структуру і функції програми соціологічного дослідження.
4. Які ви знаєте методи збору інформації в соціологічних дослідженнях?
5. Що таке генеральна і вибірка сукупності? Як будується вибірка?
6. Як проводиться аналіз даних? Які методики і техніка використовуються?

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ

1. Основні етапи становлення і розвитку соціології
2. Класичний період розвитку соціології.
3. Соціологічна думка в XX столітті.

При характеристиці соціології як науки про суспільство варто мати на увазі різні підходи до аналізу історико-соціологічного матеріалу:

- історія соціології як історія ідей і понять;
- історія творчої розробки концепцій, у центрі яких – особистість творця, вченого;
- аналіз історико-соціологічного матеріалу у взаємозв'язку з культурним контекстом епохи.

Вже в XVII в. вперше в теоріях «соціальної фізики» виникає ідея про те, що суспільство – це система. Соціальні філософи тієї епохи розглядають суспільство як частину природи і виходять із природничо-наукових уявлень свого часу про природу. Відомі тоді закони природничих наук, особливо в геометрії, механіку й астрономії, наштовхувалися на численні і суперечливі

соціальні факти. Цим обумовлена спроба формалізації суспільних закономірностей.

XVIII століття, століття н'ютоновської фізики, століття Просвітництва, порівнює суспільство з машиною («механічна» модель), у якій кожен «гвинтик» виконує свою роботу (так трактується поділ праці, міжособистісні зв'язки, обмін).

У XIX столітті соціальні мислителі розглядають господарсько-економічне життя незалежно від політики. Якщо раніше фізіократи виходили з принципу автономності економіки стосовно держави і права, то Ж.Ж. Руссо, виявивши значення економічних відносин власності, упритул підходить до рішення проблеми соціальної нерівності в розвитку суспільства.

Паралельно загальним соціально-філософським теоріям розвиваються конкретні соціальні дослідження. Вони продиктовані практичними потребами керування. Англійські «політичні арифметики» XVII століття (Д. Граунт та ін.) заклали основи сучасної демографії, виробивши методи кількісного дослідження соціальних закономірностей.

Великі географічні відкриття приводять до розвитку антропології вже не в медичному, а в соціологічному сенсі (роботи Ж. Л. Бюффона).

Швидко розвиваються й інші, близькі соціології науки – економіка, історія, статистика (особливо соціальна статистика), а також природні і точні науки, що постійно впливають на науки суспільні.

Проте у вигляді окремої наукової галузі соціологія виникає лише у першій половині XIX ст. під впливом епохальних зрушень у соціальному бутті, що отримали найменування революцій: політичної, економічної, інтелектуальної. Радикальна природа цих змін – новий соціальний порядок, демократизація, бюрократизація державного управління, індустріалізація, урбанізація, секуляризація, раціоналізм і гуманізм, які стали могутніми чинниками, під впливом котрих склалася соціологія.

Історія соціології – це наука про виникнення, основні етапи розвитку, історичні форми і напрямки соціологічного знання. Вона вивчає те, як знання про суспільство виділяється з розмаїтості людського досвіду і здобуває форми обґрунтованої наукової теорії, що знаходиться в стані постійного розвитку.

У вузькому значенні слова історія соціології починається із середини XIX століття – відтоді, як О. Конт, спираючись на ідеї А. Сен-Симона, запропонував проект створення нової науки про суспільство, що повинна ґрунтуватися не на спекулятивних принципах, а на спостереженні та аналізі реальних фактів. З контівських часів починається так звана академічна, чи офіційна, історія соціології як окремої науки.

У широкому значенні історія соціології вивчає також теоретичні представлення про суспільство, що передували виникненню соціології. Такі представлення не завжди відповідають критеріям науковості в сучасному розумінні, тому що мають форму поглядів, ідей, і т.д. Таким чином, історія соціології в широкому змісті – це історія соціологічної думки від античності до О. Конта, чи, інакше кажучи, протосоціологія.

Існує так називаний комплексний підхід, у рамках якого виділяються наступні етапи:

1.Формування позитивістського напрямку в першій половині XIX століття по образі і подоби природничих наук.

2.Становлення психологічного напрямку з парадигмальним переходом до антропологічних конструкцій і психологічних методів у другій половині XIX століття.

3.Інституціоналізація соціології як самостійної академічної дисципліни на початку XX століття.

4.Формування емпіричного напрямку в 1-й половині XX століття зі збільшенням обсягу прикладної соціології.

5.Повернення до академічної соціології в 2-й половині XX століття з розширенням сфери теорій середнього рівня, становлення соціології індустріального і постіндустріального розвитку.

2. Засновник соціології Огюст Конт (1798–1857) – французький мислитель, здобув математичну освіту. Працював ученим секретарем у А. Сен-Симона, захопився його ідеями, розвиваючи їх у своїх теоріях.

Огюст Конт увійшов в історію науки як основоположник філософського позитивізму та соціології. Уже самим терміном «позитивний» («позитивізм») О.Конт протиставляє свою філософію і соціологію старим («негативним») уявленням. Інакше кажучи, поняття «позитивне знання» (пізнання) є строго науковим, на відміну від спекулятивного, метафізичного, абстрактного, аморфного, неконструктивного та ін.

Головне устремління позитивізму – відмовлення від умоглядних міркувань про суспільство, створення «позитивної» соціальної теорії, що повинна була стати настільки ж доказовою і загальнозначущою, як і природничо-наукові теорії.

Позитивізм пов'язаний з позитивним мисленням. «Позитивне» Конт розглядає в декількох змістах:

- ◆ позитивне – це реальне, протилежне химерному.
- ◆ позитивне – це корисне, протилежне негідному, некорисний.

- ◆ позитивне – це достовірне, протилежне сумнівному.
- ◆ позитивне – це точне, протилежне неясному.
- ◆ позитивне – це протилежне негативному.

Конт ввів у вживання сам термін «соціологія», маючи у виді наукове вивчення явищ громадського життя. Однак його внесок у соціологію не обмежився тільки цим: він зненацька різко протиставив нову дисципліну філософії. Основна ідея Конта – відділення «науки» від «метафізики» і теології.

На його думку, справжня наука повинна відмовитися від «нерозв'язних» питань, тобто таких, котрі неможливо ні підтвердити, ні спростувати, спираючись на факти, доступні емпіричному спостереженню. Конт наполягав на дослідженні взаємозв'язків фактів, їхнього функціонування в рамках великих систем. О. Конт був одним із мислителів, хто приділяв велику увагу методологічним проблемам. У відповіді на запитання «як віднаходити, систематизувати й використовувати факти соціального життя?» він запропонував кілька дослідницьких принципів, сформульованих у чотирьох методах нової науки: спостереження, експеримент, порівняння та історичний аналіз.

Конт вводить так звану лінійну систему класифікації форм наукового знання. Він розміщує науки згідно з історією їх виникнення і розвитку і у зв'язку із залежністю одна від одної, коли знання попередньої науки є необхідною умовою для розвитку і знання наступної: математика – астрономія – фізика – хімія – фізіологія (біологія) – соціальна фізика (соціологія).

Ця залежність однієї науки від другої зумовила пізню появу соціальної фізики – соціології. Соціологія теж абстрактна наука, що не має прикладного характеру; вона одна з найскладніших у контівській системі, оскільки вивчає конкретний об'єкт – суспільство, людину, які є найбільш складними явищами.

Конт не лише вводить новий термін, а й розробляє досить повну систему соціологічного знання, окреслює предмет, структуру, визначає пізнавальні засоби і можливості нової науки. Він виступає за необхідність створення «позитивної соціології» як науки, що спирається на дані спостереження, експерименту, порівняльного та історичного методів.

Соціологічна теорія Конта складається з 2-х частин: «соціальної статистики» і «соціальної динаміки». *Соціальна статика* – це загальна теорія спонтанного порядку. Суспільство характеризується стабільністю, порядком (і прогресом). Соціальні явища у своїй сукупності утворюють організм, «систему».

Основний інтерес французького дослідника був спрямований на *соціальну динаміку*. Первинний фактор соціальної динаміки – духовний, розумовий розвиток. Вторинними факторами Конт відносив клімат, расу, середню

тривалість людського життя, приріст населення, що обумовлює поділ праці і будить розвиток інтелектуальних і моральних рис людини. Таким чином, соціальна динаміка виводить на категорію розвитку, прогресу, еволюції.

Конт претендував на те, що відкрив «теоретичний закон подвійної еволюції», соціальної й інтелектуальний одночасно. Мова йде **про закон 3-х стадій історичного розвитку**:

1 стадія – теологічна, фіктивна (найдавніші часи – до 1300 р.), де відкрито панують спонтанно виникаючі фікції, що не мають доказів. В основі розуміння світу – релігійні представлення, зв'язані з вірою в існування богів, парфумів і т.д. У ній 3 періоди:

- фетишизм (обожнювання людиною явищ і предметів природи),
- політеїзм (життям і чарівними здібностями наділялися «фіктивні істоти»),
- монотеїзм (віра в єдиного бога в політиці, моралі, способі життя, звичаях, пізнанні).

2 стадія – метафізична, чи абстрактна (1300-1800р.) – руйнування старих уявлень про природу і суспільство. Місце бога займає природа, збільшується частка раціонального мислення, критицизму і зменшується роль емоційного сприйняття. В економіці – з'являються елементи розвитку промислового суспільства, у політику – виникають спроби боротьби проти влади монархів і заміни її владою народу. Переважають абстракції, чи сутності, прийняті за реальність.

3 стадія – позитивна, чи реальна – заснована на точній оцінці зовнішньої реальності. Виникнення наукового розуміння природи і суспільства в зв'язку з появою позитивної науки і теорії. На цій стадії зникають протиріччя між теорією і практикою, а пізнання закономірностей розвитку минулого і сьогодення дає можливість прогнозування тенденцій розвитку майбутнього.

Кожне їх цих 3-х станів утворює основу всієї соціальної організації і пронизує всі сторони суспільного життя.

Отже, **соціологія** – це загальна теорія соціального організму, наука про суспільні явища, заснована на науковому процесі спостереження, експерименту, порівняння, на історичному підході.

Соціологічна система **Герберта Спенсера** (1820–1903) ґрунтується на трьох основних елементах: еволюційній теорії, органіцизмі та вченні про соціальні організації – інститути.

Г. Спенсер – англійський філософ і соціолог-позитивіст. За освітою – інженер, працював на залізниці, потім – співробітник журналу «Економіст».

Спенсер слідом за Контом поклав в основу соціології ідею еволюції. Ідея еволюції Г. Спенсера спиралася на науковий природничий матеріал, свій еволюціонізм він поширював на всі без винятку явища природи та суспільства – космічні, хімічні, біологічні, соціальні. Спенсер вважав, що навіть такі феномени, як психологія і культура, – природні за своїм походженням і тому розвиваються за законами природи, а отже, й еволюції.

Еволюція – це поступовий процес безперервної інтеграції матерії, що перетворює її з невизначеної і непов'язаної однорідності (маси елементів) у визначену різномірність. Так, сонячна система виникає з розсіяної і безладної матерії та утворює взаємопов'язану компактну систему планет. Суспільство виникає як об'єднання людей у зв'язку зі зростанням їх чисельності чи поступовим злиттям маленьких володінь у провінції, королівства та імперії.

Еволюція відбувається завжди однаково, але має три різних фази:

- 1) неорганічна;
- 2) органічна;
- 3) надорганічна.

Ці фази складають основні етапи еволюції, кожна з них перемінює попередню.

Г. Спенсер категорично виступає проти соціальних революцій і навіть радикальних реформ, які неодмінно порушують і руйнують природний процес еволюційного розвитку, що призводить до занепаду суспільства, спричиняє конфлікти, безладдя та зубожіння. Учений розглядає соціальні революції як історичні патології і порівнює їх із тими наслідками для організму, які викликаються захворюванням шлунка.

В аналізі суспільства та соціальних явищ спенсерівська соціологічна система спирається на принципи організму, оскільки в ній соціальна система уподібнюється живому організмові. Г. Спенсер дає високу оцінку ідеям О. Конта про зв'язок соціології (соціальної фізики) з біологією і її залежність від останньої. Проте біологічний та соціальний організми, на його думку, мають істотні відмінності: у суспільства нема чітко окресленої форми, суспільство виступає несталою цілісністю, здатність відчувати й мислити притаманна всім складовим елементам суспільства, кожний індивід відносно автономний у системі цілісного суспільства на відміну від структурних елементів біологічного організму; в біологічному організмі складові елементи підпорядковані цілому й існують заради цього, у суспільства не індивиди існують заради суспільства, а суспільство – заради блага кожного окремого члена.

Виходячи зі свого еволюційного вчення, зокрема «закону групування», Г. Спенсер показує, що на фазі надорганічної еволюції виникають і розвиваються

спеціалізовані «соціальні органи», які він назвав «соціальними інститутами». Сукупність взаємодіючих інститутів утворює цілісну соціальну організацію – суспільство.

В «Основах соціології» Спенсер виділяє й аналізує шість типів соціальних інститутів: домашні (сім'я, шлюб), обрядові чи церемоніальні, політичні, церковні (релігійні), професійні та промислові. Він розкриває, як історично завдяки розвитку соціальних інститутів у суспільстві відбулася еволюція стосунків між людьми (від первісної людини до сучасної) внаслідок еволюції знання, мови, моралі, мистецтва, зростання інтелектуального потенціалу суспільства тощо.

Спенсер, подібно Дарвінові, висунув ідею «природного добору» найбільш пристосованих. Збільшення населення стимулює усе велику соціальну активність: потрібно усе велика винахідливість, щоб вижити. Найменш розвинуті групи й індивіди вимирають, тому загальний рівень розвитку й інтелекту повинний постійно зростати. Виживуть лише ті, хто перевершує інших в інтелектуальному відношенні. Але цей прогресивний еволюційний механізм зруйнується, якщо буде допущене державне втручання.

Соціологія – наука про надорганічний розвиток, що одночасно описує цей процес і формулює його закони. Соціологія – усеосяжна наука, що включає антропологію, етнографію, теорію історичного розвитку.

Карл Маркс (1818–1883) створив свій варіант суспільної теорії. Марксизм, на відміну від гегельянства, позитивізму чи функціоналізму, виступає не лише як напрям теоретичної думки, а і як впливова течія суспільно-політичної думки, що тісно пов'язана з масовими соціальними рухами минулого і нашого сторіччя (насамперед із соціалістичним робітничим рухом).

З приходом до влади комуністичних режимів спочатку в Росії в 1917 р., а потім і в інших країнах відповідним чином модифікований марксизм став офіційною державною ідеологією. У колишньому СРСР марксизм-ленінізм тривалий час виступав у ролі квазірелігійної системи, догматами якої освячувалася тоталітарна політика. Багато сучасних західних соціологів, критично сприймаючи зміст цієї концепції, не заперечують водночас історичних заслуг К. Маркса у формуванні та розвитку соціологічної думки. Його ім'я називають поряд з іменами Конта, Дюркгейма, Вебера та інших класиків цієї науки.

Результати теоретичних розв'язок К. Маркса у соціологічній галузі можна звести до трьох основних моделей: базису-надбудови, «органічної цілісності суспільства» та «діалектичного розвитку» його.

Відносно Марксової ідеї «базису-надбудови» слід відмітити наступне: ті функції, які згідно з Контом і його послідовниками мала виконувати соціологія, фактично вже виконує, як переконаний Маркс, політична економія – наука про економічну структуру суспільства.

У творах К. Маркса категорії економічної науки виступають чимось на зразок універсального ключа практично до всіх філософських, політичних та культурологічних проблем. Так, торкаючись фундаментальної проблеми філософської антропології – проблеми сенсу людського існування («сутності людини»), Маркс намагається прямо й безпосередньо пов'язати її з дією механізмів поділу суспільної праці і функціонування інститутів приватної власності та грошей. Автор переконаний, що перебудова економіки на комуністичних засадах, ліквідація приватної власності та тотальне усупільнення всього дають ключ до вирішення «останніх питань» людського буття.

Згідно з матеріалістичним або, точніше, економічним розумінням історії система матеріально-виробничих відносин становить першооснову, «базис», на якому ґрунтуються всі інші стосунки людей – правові, політичні, ідеологічні. Економічна сфера у такому випадку набуває значення певної субстанції, або є «незалежною змінною» щодо інших соціальних явищ і процесів. Хоча прихильники марксизму формально не заперечували і так званого «зворотного впливу» надбудови на базис, детальної розробки теорія взаємовпливу економічних і правових, політичних і культурних інститутів у межах марксизму не набула.

Відносно марксистської ідеї «органічної цілісності суспільства» слід підкреслити, що сам Маркс неодноразово вживає стосовно суспільства такі вирази, як «соціальний організм», «органічна цілісність», «тоталітарність» тощо. «Теперішнє суспільство, – пише він, – не твердий кристал, а організм, який здатний до перетворень і перебуває у постійному процесі перетворень». Засновник марксизму надавав винятково великої ваги проблемі функціональної інтеграції сучасного йому суспільства, де всі елементи, як він вважав, підпорядковані одній меті. Таким чином, можна зробити висновок про певні типологічні паралелі між марксизмом та ідеями спенсерівського соціологічного органіцизму.

Не менш важливу роль у Марксовому розумінні суспільства відіграє «принцип діалектичного розвитку». Йдеться насамперед про відношення єдності і взаємозаперечення між різними структурними рівнями й елементами суспільства, а також між різними фазами процесу його розвитку. Діалектичний принцип орієнтує на вивчення процесів суспільної динаміки як певних фаз, де

гармонійні зв'язки порушуються дисонансами і конфліктами, розв'язання яких дає підставу до відновлення гармонії на якісно іншому рівні.

Особливо плідною у науковому відношенні виявилася ідея діалектичного поєднання об'єктивних і суб'єктивних факторів суспільного розвитку. Не вживаючи ще термін «соціальна дія», К. Маркс надавав водночас винятково великої ваги «діяльному факторові». «Історія, – підкреслював він, – це не що інше, як діяльність людини, що досягає своїх цілей». Процеси соціальних змін, за Марксом, здійснюються не самі по собі, а лише внаслідок людської діяльності та шляхом цієї діяльності.

Новітня історія не лише поставила під сумнів багато Марксових соціальних передбачень та висновків: зростання злиденності робітничого класу, неминучість загострення класової боротьби та пролетарської революції, негативна роль приватної власності в економічному розвитку, незворотність історичного процесу тощо. Новітня історія позбавила ґрунту чи видозмінила роль, обмежила сфери використання понять марксової соціологічної теорії.

У ході історичного розвитку була змінена дія багатьох факторів, які зумовили суспільну цілісність капіталістичного ладу середини XIX ст.: характер виробничих відносин, форми власності, рівень продуктивних сил, головні класи та соціальні групи тощо. Змінилися соціальні реалії, на яких будувалася Марксова схема історичного розвитку, наукова обґрунтованість і діалектичний дух Марксового підходу дедалі більше видалялися догматичним витлумаченням його ідей.

Марксова соціологічна теорія протягом століття була джерелом, вихідною точкою низки концептуальних підходів до пояснення суспільних процесів. Їх багатогранність зумовила широке розмаїття різних концепцій, що спиралися на ту чи іншу частину теоретичної спадщини видатного вченого.

Психологічний напрямок у соціології утворився наприкінці XIX – початку XX вв. на тлі загальної тенденції до психологічного обґрунтування наукового знання. Інтерес до проблем мотивації людського поведіння і його соціальних механізмів породив кілька різновидів психологічного напрямку в соціології. Об'єднуючим моментом для усіх їх був головний принцип, поділюваний представниками всього психологічного напрямку – прагнення шукати ключ до пояснення всіх суспільних явищ і процесів у психічних явищах і процесах індивіда і суспільства. Психологічні теорії прийшли на зміну примітивним біолого-натуралістичним теоріям.

Різновиду психологічного напрямку в соціології виділяються в залежності від вибору ключових пояснювальних понять і принципів.

1. *Психологічний еволюціонізм* характеризується прагненням знайти психічні фактори цивілізації. Представники: Лестер Франк Уорд, Франклін Генрі Гіддінгс.

Л. Уорд (1841–1913) вважав предметом соціології людські досягнення. Спираючись на еволюціоністські ідеї Конта і Спенсера, наповняв еволюціонізм гуманістичним змістом. Він думав, що в основу останнього повинні бути покладені принципи психології, а не біології.

На думку Уорда, від природних процесів соціальне життя відрізняється насамперед телічним, тобто цілеспрямованим і творчим характером. Природного добору, що відбувається в природі на основі, сліпа стихійна еволюція, «генезис», у суспільстві змінюється «телезісом», що формується на основі усвідомленого прагнення до прогресу.

У якості первинної соціальної сили Уорд виділяв *бажання*, що виражають природні імпульси: голод, спрага, полові потреби. На їхній базі формуються більш складні інтелектуальні, моральні і естетичні потреби, реалізація яких у творчій діяльності людини і забезпечує, на рівні «індивідуального телезіса», розвиток суспільства.

Уорд популяризував соціологію, підкреслював значення для майбутнього процвітання людства здійснюваних соціологами наукових досліджень і соціального планування.

2. *Інстинктивізм* в особі У. Мак-Дугалла шукав основу громадського життя в біологічно наслідуваних інстинктах, супроводжуваних відповідними емоціями.

3. У рамках психологічного напрямку розроблялися також проблеми *групової психології* – анонімності, сугестивності, психічного зараження і подібних явищ, що відбуваються в натовпі.

Габріель Тард (1843–1904) – французький соціолог. Він порівнював суспільство з мозком, клітиною якого є свідомість окремої людини. Суспільство, по Тарду, – продукт взаємодії індивідуальних свідомостей через передачу людьми один одному і засвоєння ними вірувань, переконань, бажань, намірів і т.д.

Таким чином, соціальні явища і події є психічними по своїй природі, тому що вони складаються з взаємодії індивідуальних розумів, обумовлені індивідуальними переконаннями і бажаннями.

Предмет соціології – відносини «Я» з іншим «Я», їхні взаємні впливи. У цій дії одного духу на інший і варто бачити елементарний факт, з якого випливає все соціальне життя.

Суспільні процеси Тард пояснював дією психологічного механізму *наслідування*, на якому будуються людські взаємини. Задача соціології – вивчення законів наслідування.

З проблеми наслідування виникає інтерес до психології натовпу.

Натовп – це фізичні збори, об'єднання різнорідних незнайомих один одному індивідів. Загальні риси натовпу: віра, пристрасть, егоїзм, колективне самолюбство, однобічне ірраціональне наслідування.

Класифікація натовпу: очікувальний, той, що слухає, той, що заявляє про себе, діючий.

Натовпу Тард протиставляв поняття публіки. Публіка – соціальне об'єднання, що формується під впливом СМК і володіє загальною самосвідомістю й інтелектом. У процесі розвитку суспільства повинна відбутися заміна натовпу публікою.

Подальший розвиток ідеї натовпу знайшли в концепції **Гюстава Лебона** (1841–1931) – французького соціолога, соціального психолога і публіциста. Натовп, по Лебону, – це група людей, охоплених надлишковими почуттями, настроями, прагненнями. Тут діє закон «духовної єдності натовпу».

Характерні риси натовпу: зараженість загальною ідеєю; свідомість непереборності своєї сили; утрата почуття відповідальності; нетерпимість; сприйнятливість до вселяння; готовність бездумно впливати за лідером; догматизм.

Натовп деперсоналізує і деіндивідуалізує людину, перетворює її в ірраціональну істоту.

Лебон – автор однієї з перших концепцій *масового суспільства*. Ототожнюючи масу з натовпом, він пророкував настання «ери мас» і наступний за цим занепад цивілізації.

4. Прихильники раннього *інтераціоналізму* як первинні факти суспільства розглядали уявлення, що люди складають друг про друга.

Чарльз Кулі (1864–1929) підкреслював вирішальну роль свідомості у формуванні соціальних процесів. Здатність виділяти себе з групи, створювати своє Я – ознака істинно соціальної істоти. Свідома дія є завжди дія соціальне.

Згідно Кулі, людське Я містить у собі (1) представлення про те, «яким я здаюся іншій людині»; (2) представлення про те, «як цей інший оцінює мій образ»; (3) специфічне «почуття Я» начебто гордості і приниження, яке витікає з перших двох. Людина співвідносить свої дії з тими представленнями про власне Я, що складаються в інших людей. Інші люди – це дзеркала, що формують для індивіда його власний образ, «дзеркальне Я».

Представники **формальної школи** в соціології намагалися звести соціальні відносини до більш-менш обмеженого набору їхніх структурних елементів. Основні представники: Г. Зіммель, Ф. Тьонніс. Розробивши детальні класифікації соціальних форм, ці соціологи прагнули зробити їх фундаментом для широких історико-соціологічних узагальнень.

1. Фердінанд Тьонніс (1855–1936) – німецький соціолог і історик філософії, один з основоположників соціології в Німеччині. Основна праця «Громада і суспільство».

Соціологія Ф. Тьоннісу – один з перших досвідів побудови системи формальних, «чистих» категорій соціології, що дозволяють аналізувати будь-які соціальні явища в минулому і сьогоденні, а також тенденції соціальних змін.

Тьонніс підрозділяв соціологію на загальну і спеціальну.

Загальна соціологія вивчає форми існування людей, включаючи біоантропологічні, демографічні й інші процеси.

Спеціальна соціологія підрозділяється на «чисту» соціологію (теорію, що включає в себе систему формалізованих, чистих категорій) і прикладну, чи емпіричну, котра вивчає власне соціальне життя.

Соціологія, по Тьоннісу, – це наука про людину, про його фізичну, психічну, соціально-природну сутність. Предмет її – суспільні форми, що підрозділяються на соціальні відносини, групи, асоціації, об'єднання.

Суспільство – це вираження взаємозв'язків між знайомими і незнайомими індивідами. Соціальне в суспільстві виникає тоді, коли співіснуючі люди знаходяться в стані «взаємоствердження». В основі соціального зв'язку лежить *воля*. Тип волі визначає тип зв'язку (взаємовідштовхування, взаємозаперечення воель, симпатії, антипатії і т. ін.). Важливу роль грає «суспільна воля», тобто сума різноманітних волевих зусиль людей.

Тьонніс увів термін «волютаризм» для позначення відповідних філософських вчень, де основною категорією виступає воля (напр., у А. Шопенгауера).

Тьонніс був широко відомий як соціолог-емпірик, організатор великих статистичних і соціографічних досліджень, вплинув не тільки на німецьку, але і на всю західну соціологію.

Георг Зіммель (1858–1918) – німецький соціолог, засновник формальної соціології.

Соціологія, вважав Зіммель, повинна конституюватися не традиційним шляхом – шляхом вибору не «зайнятого» іншими соціальними науками предмета, а як метод науки, що не володіє своїм власним змістом. З цього

погляду, усі предмети кожної із соціальних наук є особливим образом оформленими «каналами», по яких тече громадське життя. Навпроти, те нове соціологічне бачення, що пропонує Зіммель, має своєю задачею вивчення закономірностей, недоступних кожної з цих наук.

Ціль соціологічного методу – виявлення в сукупному предметі соціальних наук чистих форм «соціації», чи спілкування, за яким повинні піти їхня систематизація, психологічне обґрунтування й опис в історичному розвитку.

Згідно Зіммеля, його концепція, з одного боку, гарантує чіткість відділення соціології від інших соціальних наук, оскільки вона вивчає чисті форми «соціації», з іншого боку, – дозволяє провести межу між науками про суспільство, у яких можливе застосування соціологічного методу, і науками про природу.

Соціологія – наука про діючі умови і форми соціації: того, що існує в індивідах, групах у формі потяга, руху душі, психічного стану.

Предмет соціології – психічний індивід і різні форми соціальної взаємодії людей.

Особлива роль у пізнанні суспільства приділяється *методу інтелектуальної інтуїції*.

Основні поняття соціології Зіммеля – «зміст» і «форма».

Зміст – історично обумовлені цілі, мотиви, спонукання людських взаємодій.

Форма – універсальний спосіб втілення і реалізації історично обумовлених змістів.

У сукупності взаємодій реалізується суспільство.

Зіммель дає аналіз суспільства як історії психічних явищ і виділяє при цьому два основних аспекти:

- 1) психічний акт – бажання, пригадування, твердження (тобто форма),
- 2) що бажається, пригадується, затверджується (тобто зміст).

У результаті ми одержуємо об'єктивний зміст свідомості, що не є психічним. Це – матерія і тіло соціального.

Зіммель, як і Тьонніс, розмежовує соціологію:

- *загальна соціологія* займається соціологічним дослідженням історичних форм у зв'язку з їх культурно обумовленим змістом;
- *чиста соціологія* вивчає і класифікує форми, виробляє орієнтири, які передують соціологічному дослідженню.

Зіммель приділяє увагу аналізу культури. **Культура** розглядається як зверхжиття, як витончена, сповнена розуму форма життя, результат духовної і практичної роботи. Джерело розвитку культури – саме життя.

Він дав аналіз і критику культури сучасного йому капіталістичного способу життя в його внутрішньо суперечливих тенденціях: чим більш формалізуються соціальні і культурні утворення, тим більше відчуженим від них виявляється індивід як такий, що втілює у своїй творчій, «щиросердечній» істоті глибинні рухи самого життя.

Г. Зіммель з'явився також основоположником соціології конфлікту, дав безліч кошовних ідей для соціологічного аналізу міста, релігії, пізнання і т.д. Його соціологічні і філософські ідеї знайшли відображення в багатьох сучасних філософських і соціологічних концепціях.

Класиком «соціологічної школи», що завоював міцні позиції у французькому суспільствознавстві, є **Еміль Дюркгейм** (1858–1917). З його ім'ям зв'язана інституціалізація соціології у Франції.

Будучи продовжувачем позитивістської контівської традиції в соціології, Дюркгейм керувався зразками природничих наук, затверджуючи принципи емпіричної обґрунтованості, точності і доказовості теоретичних положень.

Вихідним моментом наукових пошуків Е. Дюркгейма стало прагнення вичленити як предмет соціології таку реальність, якою не займається жодна з інших наук. Згідно з твердженням ученого, ця реальність – соціальна сфера, яку складають соціальні факти.

«Соціальним фактом», по визначенню Дюркгейма, є всякий спосіб дії, чітко визначений чи ні, але здатний робити на індивіда зовнішній тиск і який має у той же час своє власне існування, незалежне від індивіда. При народженні індивід знаходить готовими закони і звичаї, правила поведінки, релігійні вірування й обряди, мову, грошову систему, що функціонують незалежно від нього. Ці напрями думок, дій і відчужень існують самостійно, об'єктивно.

Відмітна ознака соціальних фактів – їх незалежне від індивідів буття і здатність чинити на останніх примусовий вплив. Соціальне як вияв колективних утворень є реальністю вищого типу. Колективні вірування, почуття, уявлення – суть цілісності, вони не зводяться до індивідуальних психічних станів. Не можна, підкреслює французький соціолог, виводити колективні уявлення з індивідуальних, як не можна виводити суспільство з індивіда, ціле – з частин, складне – з простого. Причини соціальних фактів треба шукати в інших соціальних фактах, а не в стані індивідуальної свідомості. Наприклад, якщо людину позбавити мови, мистецтва, науки, моралі, вірувань, то вона деградує до рівня тварини. Характерні атрибути людської природи походять від суспільства. Але, з іншого боку, суспільство не існує і не живе інакше, як тільки в індивідах і завдяки їм.

Наслідком об'єктивності соціальних фактів є інша їхня характеристика – можливість робити ними на індивідів тиск, примушувати останніх до визначеної дії. Кожна людина випробує на собі соціальний примус. Юридичні і моральні правила, наприклад, не можуть бути порушені без того, щоб індивід не відчув усієї ваги загального несхвалення. Точно так само обстоїть справа з іншими видами соціальних фактів.

Таким чином, можна виділити головні ознаки соц. факту:

- незалежне від індивіда, тобто об'єктивне існування;
- здатність робити на індивіда тиск;
- можливість пояснювати всі суспільні процеси на основі соціальних фактів.

Теоретико-методологічною концепцією, на базі якої розвивалася вся система поглядів Дюркгейма, був так називаний **соціологізм**, суть якого в тім, що суспільство визнається автономним стосовно біологічної і психологічної реальності. Воно носить надіндивідуальний характер.

Дюркгейм вважає, що генетично суспільство виникає в результаті взаємодії індивідів, але потім починає жити за своїми власними законами. Воно є більш багата реальність, чим індивід, воно домінує над ним, створює його, виступає джерелом усіх вищих цінностей.

Концепція соціологізму привела Дюркгейма до того, що він наділяв суспільство рисами фізичної і моральної переваги над індивідами, а згодом ототожнював його з богом. Дюркгейм вимагав пояснення соціального соціальним, а також використовувати соціологічний метод усіма суспільними науками.

Таким чином, у концепції Дюркгейма соціологія займає центральне місце серед суспільних наук. Її задача – не тільки дослідження соціальних фактів. Соціологія озброює всі інші суспільні науки методом і теорією.

Особливе значення Е. Дюркгейм приділяв з'ясуванню природи зв'язків солідарності між людьми, що об'єднуються в певний «суспільний вид». Суспільство, на думку французького вченого, взагалі немислиме без солідарності людей. Реально існують і доступні спостереженню різні форми солідарності: родинна, професійна, релігійна, національна та ін.

У пошуках джерел солідарності соціолог звертається до суспільного поділу праці. Він вважає, що, обмінюючись продуктами своєї діяльності, члени суспільства потрапляють у залежність один від одного. У цьому плані суспільний поділ праці інтегрує індивідів, забезпечує єдність соціального організму, створює почуття солідарності. Солідарність за Дюркгеймом – вищий моральний принцип, універсальна цінність, що визначається всіма членами суспільства. Оскільки «потреби у суспільному порядку, гармонії, солідарності

визначаються всіма за моральні», то моральним є й поділ праці. Звідси, на думку соціолога, моральні норми виступають головною цементуючою силою промислового суспільства, яка здатна забезпечувати високий ступінь інтеграції різноманітних соціальних структур – чи то родина, церква, політична партія, держава та ін.

Е. Дюркгейм, як і його сучасники, був свідком посилення соціальних конфліктів і глибокої кризи цінностей. Моральна дезорганізація, доводить соціолог, не менш небезпечна в соціальному відношенні, ніж дезорганізація економічна. Одним із промовистих свідчень моральної дезорганізації суспільства, його переходу до стану неупорядкованості (тобто відходу від нормального стану соціальності) виступає зростання кількості самогубств у провідних західноєвропейських країнах.

Самогубство розглядається Дюркгеймом як соціальний факт, тобто насамперед як об'єктивно існуючий, незалежний від індивідуальних психологічних мотивів процес зміни станів колективної свідомості, який піддається статистичному аналізу. Про це свідчить стабільність відсотку самогубств у різних народів (це число стабільніше, ніж відсоток загальної смертності). Дати раціональне пояснення цьому факту і мусить соціологія, об'єктом якої виступають саме соціальні факти суїцидальної поведінки.

Дюркгейм підкреслює, що серед психічнохворих найчастіше мають місце самогубства маніакального типу (викликані мареннями, галюцинаціями тощо), меланхолічного типу (глибока депресія, викликана хворобою), самогубства внаслідок одержимості нав'язливими ідеями і так звані імпульсивні самогубства. Значну увагу соціолог приділяє аналізу расових та спадкових факторів самогубства, підкреслює збільшення випадків суїциду людей похилого віку.

Не заперечуючи всієї складності та багатоманітності комплексу причин, котрі зумовлюють факт суїциду, Дюркгейм водночас указує на стан соціального середовища як головний детермінуючий фактор; відсоток самогубств кардинально змінюється всякий раз, коли різко змінюються умови соціального середовища. «... Якщо індивід так легко схиляється під тиском життєвих обставин, то це відбувається тому, що стан суспільства, до якого він належить, уже перетворив його на легку здобич, готову для самогубства».

Особистість і суспільство, вважає Дюркгейм, знаходяться у відносинах взаємозалежності, кожна сторона зацікавлена в розвитку і процвітанні іншої.

Він виступив у ролі викривача неминучого морального зла, що впливає зі спеціалізації і диференціації виробництва.

На думку Дюркгейма, перетворення людини в придаток машини неможливо чи зм'якшити згладити наданням робітником загального утворення,

розвитком у них інтересу до мистецтва, літератури, тому що прилучення до культури робить ще більш нетерпимим вузькі границі спеціалізації.

Як же усунути протиріччя між поділом праці, що збільшується спеціалізацією функцій працюючого і потребами розвитку його особистості? Поділ праці, згідно Дюркгейму, саме по собі не волоче негативних наслідків. Вони виникають тільки при виняткових і ненормальних умовах. Важливою умовою солідарної, погодженої діяльності працюючих є відповідність виконуваних ними функцій їхнім здібностям і похилостям.

Дюркгейм разом з тим наполягав на тому, що диференціація суспільства спочиває не на соціальних привілеях, а на тих перевагах, що обумовлюються індивідуальними здібностями кожного.

Таким чином, рівність, справедливість і воля в представленні Дюркгейма є основою суспільного устрою вищого типу організації, до якого наблизилося сучасне промислове суспільство.

Важливої методологічної ваги Е. Дюркгейм надає поняттям соціальної норми і соціальної патології. Свої міркування на цю тему він називає правилами щодо розмежування нормального і патологічного. Французький вчений вважає за можливе розмежовувати між «здоровим» і «хворим» у різних категоріях соціальних явищ і переконаний в існуванні об'єктивних критеріїв зазначеного розмежування. Такою ознакою може бути поширеність певного явища по всьому «суспільному полю» або, навпаки, його рідкісність, винятковість. «Ми будемо, – стверджує Дюркгейм, – називати нормальними факти, які мають найбільш поширені форми; інші ж ми назвемо хворобливими або патологічними... Можна сказати, що нормальний тип збігається з типом середнім і що будь-яке відхилення від цього еталону здоров'я є хворобливим явищем».

Торкаючись проблеми злочинності, Дюркгейм виступає проти загальноприйнятого розуміння злочину як соціальної патології, оскільки за всіма ознаками його можна вважати за нормальний факт. Підтвердженням цьому є, на його думку, поширеність злочинності в усіх без винятку суспільствах, статистичні коливання її динаміки і, нарешті, історична й регіональна відносність критеріїв розмежування між нормою і виходом за її межі, злочином. Однак, зауважує він, існування злочинності нормальне доти, доки воно не сягає певного для кожного суспільства рівня, котрий, на його думку, може бути встановлений емпіричним шляхом.

Завершуючи огляд соціологічної концепції Е. Дюркгейма, слід зазначити, що його теоретична спадщина і сьогодні знаходиться в центрі гострих дискусій.

Макс Вебер (1864–1920) – німецький соціолог, соціальний філософ, історик, фахівець у багатьох гуманітарних і соціальних дисциплінах, енциклопедично освічений.

Наукові розробки Вебера належать до так званої гуманістичної соціології. Представники гуманістичної соціології вважали, що соціальні явища не є об'єктами, які належить вивчати за допомогою методів природознавчих наук. Онтологічний статус соціальної дійсності вимагає застосування інших – відмінних від природознавства – стандартів науковості.

У цілому для гуманістичної соціології характерно робити акценти на визначенні соціальних фактів зсередини, а не ззовні. Її представників більше хвилюють цілі індивідів, аніж їхня зовнішня поведінка, вони цікавляться не стільки об'єктивною ситуацією, в якій опиняються індивіди, скільки тим, як саме вони витлумачують дану ситуацію. Вебера цікавить не всіляка взаємодія індивідів, а тільки така, в якій ті беруть участь осмислено, свідомо.

Важливе місце в науковій творчості М. Вебера займає проблема побудови теорії у соціальних науках. Соціологія, як і інші гуманітарні дисципліни, у своїй дослідницькій практиці не може не спиратися на певні загальні принципи й категорії. Категорії соціальних наук – це не прямі адекватні реальності, а «ідеальні типи», які фіксують певні загальні риси окремих соціальних явищ і процесів. Ідеальними типами німецький дослідник називав такі поняття, як «капіталізм», «феодалізм», «господарство», «християнство» та ін.

Значну увагу М. Вебер приділяє також питанню про суб'єктивну позицію дослідника-гуманітарія. Наукове дослідження, на його думку, мусить бути максимально об'єктивним, тобто таким, що ґрунтується на фактах і тільки на них. А це значить, що власне ставлення дослідника до об'єкта дослідження має залишатися «поза дужками» дослідницького процесу.

Вебер вважав, що вчений повинен залишити власні переконання й оцінки за межами своєї науки. Інакше вони впливатимуть на об'єктивність наукового дослідження. І тоді замість об'єктивних результатів, вважав німецький соціолог, ми отримаємо лише наукоподібний вияв партійної позиції дослідника. Практично-політичні настанови й науковий аналіз політичних утворень, партійних позицій – це дві окремі сфери, змішувати які неприпустимо. Якщо дослідники не можуть відмовитися від практичних оцінок, то вони, за рекомендацією Вебера, повинні дотримуватися позиції «інтелектуальної чесності». Тільки знання, вільне від оцінок, норм та ідеалів, оголошувалося вченим єдино об'єктивним. Німецький соціолог вважав, що судити про значущість людських цінностей – справа віри, спекулятивного споглядання життя й світу та їх смисл, а не предмет емпіричної науки.

Соціологію М. Вебер визначає як науку, що намагається пояснити свій предмет – соціальну дію – на основі розуміння. Розуміння для німецького соціолога є специфічною категорією, за допомогою якої можна пояснити людську поведінку. **Соціальна дія** – це дія індивіда, з яким він пов'язує певний зміст і яке свідомо орієнтоване їм на відповідну поведінку інших людей. Як синонім «дії» соціолог іноді вживає вираз «поведінка».

Вебер визначив типи соціальних дій:

1. *Цілераціональні дія* – дія, що характеризується ясністю й однозначністю усвідомлення діючим суб'єктом своєї мети, співвіднесеної з раціонально осмисленими засобами, що забезпечують її досягнення.

2. *Ціннісна раціональна дія* – дія, заснована на вірі в його самодостатню цінність (релігійну, етичну, естетичну). Тут не приймаються в увагу засоби і зусилля.

3. *Афективна дія* – дія, що визначає характеристикою якого є певний психологічний стан суб'єкта.

4. *Традиційна дія* – дія, формована на основі наслідування тим чи іншим зразкам поведінки, які закріплені у культурній традиції і не підлягають раціональній критиці.

На основі цих типів Вебер будує загальну систему соціальної дії. Її суть – спроба раціонально оцінити мети і засоби людської діяльності без її прив'язки до конкретного соціально визначеним історичним суб'єктам.

Об'єктом соціологічного аналізу в працях М. Вебера виступають також політичні та правові відносини минулого й сучасного. Політика, як підкреслює вчений, означає передовсім прагнення до прямої участі у здійсненні влади або принаймні прагнення впливати на її розподіл усередині держави чи між державами. Хто займається політикою, той прагне влади або заради неї намагається досягти певних ідеальних чи егоїстичних цілей. У свою чергу, влада реалізується в певних системах відносин панування та підпорядкування.

Ще одним напрямком наукових досліджень М. Вебера виступає соціологія релігії. Веберівські дослідження світових релігій ґрунтуються на величезному масиві емпіричного аналізу економічного життя і соціальної структури східних суспільств. Зокрема, він прагне детально проаналізувати зв'язки між певними суспільними верствами або станами і тими чи іншими релігійними віровченнями. Вебер ставить за мету дослідити, як, з одного боку, певні релігійні уявлення і цінності виступають основою формування певних груп однодумців, громад, з яких розпочинається станова диференціація, і як, з другого боку, та чи інша позиція всередині розвиненої станової структури впливає на зміст і форму релігійних переконань людей.

Виникнення релігій М. Вебер пояснював одвічною потребою людини в гармонізації стосунків між нею і космосом, природою, оточуючим світом. На відміну від первісної магії, котра є формою примітивної раціоналізації відносин між людиною й світом, світові релігії виступають як складні раціоналізовані системи етичної регуляції людської поведінки. Кожна з них спирається на детально опрацьоване вчення святих книг про потойбічного, позасвітового Бога, котрий оцінює людські вчинки категоріями добра і зла. У порівнянні з божою досконалістю світ завжди недосконалий; тому кожна з релігій своїм способом вимагає дистанціювання від світу і його порядків (вчення про аскезу). Нарешті, кожна зі світових релігій функціонує завдяки діяльності верстви фахівців – служителів культу, а також верстви «носіїв» – тих, серед кого вона найпоширеніша.

Відповідно до згаданого соціоструктурного критерію М. Вебер визначає соціальну позицію основних світових релігій. Конфуціанство він називає становою етикою літературно освічених імператорських чиновників, котрі витісняли зі свого середовища всіх малоосвічених і з погордою ставилися до простого люду. Так само в ролі «релігії інтелектуалів» виступає і стародавній індуїзм.

Буддизм, котрий виник дещо пізніше, – це рух працюючих монахів, що пропагують аскетично-споглядальний спосіб життя і прагнуть не втручатися у політичні і взагалі у мирські справи.

Іслам Вебер називає релігією арабської військової аристократії, побудованою на засадах суворой дисципліни і спрямованою на завоювання світу. Однак за часів ісламського середньовіччя тут виникає специфічна течія – суфізм, зорієнтована на містику та споглядання.

Християнство виникає як релігія мандрівних ремісників і впродовж усієї своєї історії лишається релігією міських середніх класів, оскільки головними його осередками стали міста Заходу, які були центрами релігійного життя.

Веберівська соціологія релігії фактично є соціологією світової культури. Тож не випадково ідеї Вебера викликають сьогодні велику зацікавленість не лише істориків і соціологів, а й культурологів.

Час засвідчив високу плідність ідей німецького соціолога. Деякі з них стали вихідним пунктом нових соціологічних напрямків. Це стосується насамперед розуміючої соціології. Розробки вченого мають основоположне значення і для впливової нині теорії соціальної дії. Веберівські ідеї використовуються у сучасних концепціях соціології культури, науки, управління. Те саме треба сказати і щодо економічної та історичної соціології, теорії соціальної структури, соціальних інститутів, конфліктів та змін. У працях Вебера запропоновані також перспективи для критичного переосмислення та

більш глибокого вивчення різних ціннісно-нормативних систем, культурних кругів, проблем релігії, етики, раціональності.

Відомий італійський соціолог **Вільфредо-Федеріко Парето** (1848–1923) вважав соціологію синтезом різних дисциплін, а її метою – вивчення суспільства в цілому. Під час дослідження загальних принципів організації, функціонування і зміни суспільства намагався застосувати так званий логіко-експериментальний метод. Пропонував користуватися емпірично обґрунтованими судженнями, суворо дотримувався логічних правил при переході від спостережень до узагальнень. Ціннісні, в тому числі етичні, елементи теорії, на його думку, завжди спричиняють викривлення, фальсифікацію фактів, і тому не варто їх використовувати.

3. Розвиток соціології у XX ст. багато в чому виходить із принципів, що були розроблені М. Вебером і Е. Дюркгеймом. Новітній період розвитку соціології характеризується виникненням численних шкіл і напрямків, кожний з яких по-своєму унікальний і вимагає дуже уважного і серйозного ставлення до себе, бо розкриває перед нами ту чи іншу перспективу (а часто й декілька) розгляду суспільства. Причому, як уже було відмічено, жодна з цих шкіл не може дати абсолютно несуперечливе, універсальне теоретичне пояснення всієї багатоманітності соціального світу.

В основі сучасної соціологічної науки лежить поняття теорії, тобто певного набору ідей і принципів, котрі в загальному плані пояснюють природу соціальних явищ. Безпосередньо до поняття «теорія» примикає й інше наукове поняття – «парадигма», вірніше, «наукова парадигма». «Наукова парадигма» – загальне уявлення про характер соціологічної реальності, певний загальний принцип пояснення цієї реальності.

Характерна особливість сучасної соціології як раз і полягає в тому, що вона висуває декілька парадигм, визнаючи їх рівноцінними й взаємодоповнюючими. Причому така різноманітність соціологічних парадигм зовсім не свідчить про слабкість або про нерозвинутість соціології. Напроти, чим більш різноманітні парадигми й соціологічні теорії, тим у цілому ми все більше наближаємося до розуміння соціальної реальності або тим краще ми «конструємо» її. Серед різних шкіл соціології XX ст. найчастіше виділяють чотири напрямки, чотири наукові парадигми: емпіричну соціологію, функціоналістську соціологію, конфліктологічні теорії та символічний інтеракціонізм.

Емпірична соціологія. Самостійним напрямком соціологічних досліджень емпірична соціологія стає у США. Сприймавши деякі ідеї Г. Спенсера, американські соціологи під впливом засновників прагматизму, які інтенсивно розробляли психологічну науку, намагалися провести аналогію не між біологічними й соціальними, а між психічними й соціальними явищами і процесами.

Цілком на емпіричному матеріалі базувалася праця У. Томаса і Ф. Знанецького «Польський селянин в Європі та в Америці», яка побачила світ у 1919 р. Вибір вченими емпіричного матеріалу багато в чому зумовив інтерпретаційний підхід до його аналізу. Таким матеріалом стали переважно документи особистого характеру: листи, щоденники, біографії. Вони дали змогу дослідникам проблеми адаптації іммігрантів у нових для них соціальних умовах зосередити свою увагу на розкритті важливих питань організації життя у сім'ях, які обслідувалися: на ставленні індивідів до того чи іншого типу соціальної організації, залежності їх активності в житті сім'ї й общині від їх індивідуальності, на причинах професійного вибору й «анормальної» поведінки; взаємостосунках між полами і боротьбі рас та культур; на соціальному щасті як відчутті задоволеності життям у США.

Функціоналістська соціологія. Виступаючи багато в чому послідовниками Г. Спенсера, сучасні соціологи-функціоналісти і, перш за все, американський соціолог **Роберт Мертон** (1910–2003), поділяють точку зору, згідно з якою суспільство в цілому і його окремі частини мають найтісніший взаємозв'язок, котрий підкріплюється їх функціями. Інакше кажучи, у суспільстві все зв'язано одне з одним.

Паралельно із функціоналізмом розвивалася інша велика соціологічна школа, очолювана американським соціологом **Талкоттом Парсонсом** (1902 – 1979), яка отримала назву «структурний функціоналізм».

Вихідною точкою у формуванні структурного функціоналізму став принцип системної побудови суспільства. Парсонс визначив, що для всіх соціальних систем характерний набір із чотирьох основних функцій: адаптація – будь-яка соціальна система пристосовується або адаптується як до внутрішньої ситуації, так і до змін зовнішнього середовища; ціледосягнення – система визначає й досягає поставлених цілей; інтеграція – система зв'язує й ув'язує всі свої компоненти, а також усі інші свої функції; збереження зразка – будь-яка соціальна система створює, вдосконалює, зберігає, оновлює мотивацію індивідів, зразки їхньої поведінки, культурні принципи.

Наведена загальна структурно-функціональна сітка накладалася Парсонсом на всі соціальні явища, включаючи мікро- та макрорівні, тобто рівні

окремих особистостей, малі співтовариства й колективи та рівень великих спільностей аж до цілих цивілізацій.

Конфліктологічні теорії. На противагу функціоналістським підходам, які постійно підкреслюють стабілізаційні та еволюціоністські моменти соціального розвитку, в сучасній західній соціології існує ніби протилежний стиль соціологічної думки, котрий виділяє в суспільстві не консенсус, не збалансованість мотивів та взаємних інтересів, а боротьбу різних груп і напрямків, яка й формує існуючі соціальні структури й відносини.

У найбільш далекій перспективі витоки подібного підходу можна знайти в соціальній філософії англійського мислителя XVII ст. Т. Гоббса, який вважав «війну всіх проти всіх» природним станом людства, яке не досягло громадянського стану розвитку. Але набагато більш близькі й значущі корені конфліктологічного підходу можна виявити в соціологічній спадщині Карла Маркса. Марксистська теорія висунула тезу про економічну детермінованість соціальних відносин, про класові антагонізми та класову боротьбу в суспільстві, про суперництво різних форм власності, про класову зумовленість суспільної свідомості тощо.

Ці марксистські положення дещо в іншій термінологічній інтерпретації широко використовуються сучасними західними соціологами-теоретиками, такими як Л. Козер, Р. Дарендорф та ін.

Найбільш повно погляди на роль соціального конфлікту розкрив американський соціолог **Льюїс Козер** (1913–2003). Головна ідея американського дослідника полягає у прагненні обґрунтувати позитивні функції соціального конфлікту в суспільній життєдіяльності, його корисність у справі оновлення соціальних систем. За висновками Козера, конфлікт – це страхуючий клапан системи. Конфлікт дозволяє за допомогою необхідних для його вирішення реформ та інтегративних зусиль привести соціальний організм у відповідність умовам, що змінилися. Для «еластичного суспільства», за його словами, конфлікти корисні, оскільки конфліктні процеси допомагають модифікувати старі й створювати такі нові форми, які забезпечують йому подальше існування в нових умовах.

Значний внесок у розробку «теорії конфлікту» зробив німецький соціолог **Ральф Дарендорф** (народ. у 1929 р.). Учений зазначав, що в кожному суспільстві існують осьові лінії соціальних конфліктів. Конфлікт, на думку Дарендорфа, народжується з того, що одна група або один клас протистоять «тиску» або пануванню протилежної їм соціальної сили. Причому, з точки зору німецького соціолога, конфлікт є зворотною стороною будь-якої інтеграції і тому він так само неминучий у суспільстві, як інтеграція соціальних інститутів.

Р. Дарендорф створив цілу класифікацію різних типів мікро- та макроконфліктів, що характеризують суспільство. Завдання полягає не в тому, щоб позбутися конфліктів – це неможливо. Необхідно спрямувати їх розвиток у певне русло, щоб не зруйнувати всю систему, а вести її до плавної еволюції. Для цього конфлікти слід максимально формалізувати, тобто вивести їх на поверхню суспільного життя і зробити предметом відкритих дискусій, обговорення в пресі, судових справ. Більше того, наявність відкритих і демократично вирішуваних конфліктів – свідчення життєздатності суспільства, адже будь-який соціальний розвиток неминуче веде до нерівномірності розподілу і, відповідно, до конфліктних ситуацій.

Символічний інтеракціонізм (теорії взаємодії). Символічний інтеракціонізм, що виник у 20-ті роки нашого століття, зумовив виникнення багатьох сучасних соціологічних шкіл. Термін «символічний» означає, що ця соціологічна школа робить акценти на «сутності», яку викладають діючі особи («актори»), коли вступають у взаємодію, тобто «інтеракцію».

Засновник символічного інтеракціонізму відомий американський соціолог **Джордж Герберт Мід** (1863–1931) у своїх теоретичних побудовах виходив з того, що суспільство можна пояснити тільки шляхом розгляду принципів поведінки людей. Усі ці прояви поведінки, на його думку, мають своїми витокami загальні соціальні символи. Так, відмова брати участь у військових діях для однієї людини означає (символізує) особисте боягузтво, для іншої той самий акт може означати свідомий пацифізм, тобто вже інший символ.

Указані символи, на котрих будується суспільство, народжуються під час взаємодії людей і тільки тоді. Людина постійно дивиться у «дзеркало», і таким «дзеркалом» слугують інші люди та їхня думка про цю людину. Люди в процесі дії постійно інтерпретують, пояснюють собі значення символів, нібито намірюють їх на себе. Цей процес і створює індивідуальність людини, а також виступає основою взаємодії. Справжня взаємодія двох особистостей може встановитися тільки тоді й там, де зміст того, що відбувається, вони розуміють однаково. Таким чином, в акті поведінки проявляє себе «значущий символ», тобто такий, котрий визначає акт поведінки.

Питання для самоконтролю

1. Які об'єктивні фактори зумовили становлення соціології як самостійної науки?
2. У чому суть соціологічного позитивізму як провідного напрямку в соціології XIX століття?

3. Дайте порівняльну характеристику соціологічних поглядів О. Конта, Г. Спенсера та К. Маркса.
4. Розкрийте основні ідеї формальної школи в соціології.
5. Які соціологічні ідеї були притаманні творчості Е. Дюркгейма?
6. У чому сутність розуміючої соціології та М. Вебера?
7. Які основні напрямки розвитку сучасної соціологічної теорії?
8. У чому суть концепції «структурного функціоналізму» Т. Парсонса?
9. Дайте характеристику змісту «теорії конфлікту».
10. Що таке символічний інтеракціонізм?

СУСПІЛЬСТВО. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА

1. Поняття суспільства та його структури.
2. Основні елементи соціальної структури суспільства.
3. Типологія суспільств.

1. Упродовж всієї історії соціології однієї з найважливіших її проблем була наступна: що є суспільством? як можливе його існування? які існують механізми соціальної інтеграції, що забезпечують соціальний порядок всупереч величезному різноманіттю інтересів індивідів і груп?

У найзагальнішому вигляді суспільство можна визначити як сукупність відносин між людьми, що історично розвивається, складається в процесі їх життєдіяльності.

Соціологічна думка минулого по-різному пояснювала категорію «суспільство». У стародавньому світі воно ототожнювалося з поняттям «держава». Це простежується, наприклад, в думках давньогрецького філософа Платона. Виключенням був тільки Аристотель, що вважав, що сім'я і селище як особливі типи спілкування відмінні від держави, існує інша конструкція соціальних зв'язків, в якій на перший план виходять відносини дружби – вищого виду взаємного спілкування.

У середні віки запанувала ідея ототожнення суспільства і держави. Тільки у Новий час, у XVI ст., у працях італійського мислителя Н. Макіавеллі була висловлена ідея держави як одного із станів суспільства. У XVII ст. англійський філософ Т. Гоббс формулює теорію «суспільного договору», суть якого полягала у віддачі членами суспільства частини своїх свобод державі, яка є гарантом дотримання цього договору. XVIII ст. характеризувалося зіткненням двох підходів до визначення суспільства: один підхід трактував суспільство як

штучне утворення, яке суперечить природним схильностям людей, інший – як розвиток і вираз природних інстинктів і відчуттів людини. Тоді ж економісти А. Сміт і Д. Юм визначили суспільство як трудовий союз людей, пов'язаних розподілом праці, а філософ І. Кант – як людство, узятє в історичному розвитку.

Початок XIX в. був ознаменований появою ідеї громадянського суспільства. Її висловив Гегель, назвавши громадянським суспільством сферу приватних інтересів, відмінних від державних. Основоположник соціології Огюст Конт розглядав суспільство як природний феномен, а його еволюцію – як природний процес зростання і диференціації частин і функцій.

За Е. Дюркгеймом, суспільство – це надіндивідуальна духовна реальність, заснована на колективних уявленнях. М. Вебер визначав суспільство як взаємодію людей, яка є продуктом соціальних, тобто орієнтованих на інших людей дій. За К. Марксом, суспільство – це сукупність відносин між людьми, яка історично розвивається, що складаються в процесі їх спільної діяльності.

Соціологія виробила різні концептуальні підходи до категорії «суспільство». У «**атомістичній**», або «мережевий», концепції суспільство розуміється як сукупність осіб, що діють, і відносин між ними.

У теоріях «**соціальних груп**» суспільство інтерпретується як сукупність різних груп людей, які є різновидами однієї домінуючої групи.

Згідно **інституційним** теоріям суспільство – це велика сукупність людей, що здійснюють спільне соціальне життя в межах цілого ряду інститутів і організацій.

Аналітичний підхід трактує суспільство як відносно самостійне населення та характеризується такими ознаками:

- 1) не є частиною який-небудь іншої крупнішої системи;
- 2) його поповнення йде головним чином за рахунок дітородіння;
- 3) має власну територію;
- 4) має власну назву і історію;
- 5) існує довше за середню тривалість життя окремого індивідуума;
- 6) має розвинену власну культуру.

Таким чином, можна сказати, що суспільство – це люди, що взаємодіють на певній території і мають загальну культуру. Під культурою розуміється певний набір (комплекс) символів, норм, установок, цінностей, що властиві даній соціальній групі і передаються з покоління в покоління. Деякі соціологи називають такі необхідні для підтримки цілісності суспільства властивості, як

комунікація між його членами, виробництво і розподіл товарів та послуг, захист членів суспільства, контроль за поведінкою.

Не дивлячись на таке різноманіття трактувань поняття «суспільство», більшість дослідників приймають точку зору, згідно якої *суспільство розглядається як цілісна система елементів, що знаходяться в стані тісного взаємозв'язку*. При цьому структуру системи характеризують кількість складових елементів, порядок їх розташування і типи залежностей між ними.

Розуміння **суспільства як системи** можливо застосовувати до людського суспільства в цілому і до всіх його підсистем і частин самого різного рівня. Системний і структурно-функціональний підходи, збагачені сьогодні висновками і методами кібернетики, сінергетики, дозволяють виділити найбільш істотні системно-інтеграційні якості суспільства.

Суспільство характеризує **цілісність** (специфічна визначеність, цільова спрямованість) – найважливіша системоутворювальна якість. У основі суспільної системи лежить діяльність людей, направлена на збереження, відтворення, розвиток самого соціуму.

Інтегральною, сутнісною якістю суспільства є **соціальність** як взаємодія людей у всіх сферах життєдіяльності.

Відмітною особливістю суспільства як цілісної системи є **стійкість, певний консерватизм**. На думку різних соціологів, основою її можуть бути «загальна влада» (Е. Шілз), пануючі в суспільстві «фундаментальні цінності» (Р. Мертон) і т. ін. Стійкість розвитку суспільства залежить від територіально-географічних і тимчасових конкретно-історичних умов. Для людської еволюції початкове, ключове значення мали географічне, природне середовище, просторова локалізація форм спілкування людей, їх спосіб життя і мобільність.

Важливими рисами суспільства виступають **автономність і самодостатність**. Поліфункціональність суспільства забезпечує створення необхідних умов для реалізації його цільової спрямованості, розвитку здібностей і задоволення різних потреб індивідів. У свою чергу автономність і самодостатність суспільства можливі лише на основі саморегуляції.

Здібність до саморегуляції – фундаментальна якість суспільної системи. Процес регулювання, організації, впорядковування, що протікає у всіх підсистемах суспільства, породив самостійні соціальні форми, систему норм, правив, вимог, має рацію і обов'язків, заборон і дозволів. Виникають відносно самостійні специфічні регулюючі механізми: управлінські структури в економіці, органи політичного і правового регулювання і багато інших. Їх відособлення у вигляді надбудовних підсистем підвищує ефективність функціонування суспільства.

Таким чином, суспільство як соціальна реальність є сукупністю людей, об'єднаних формами їх взаємодії і взаємозв'язку в цілях задоволення своїх потреб, які історично склалися.

Вивчення процесу розвитку соціальної структури суспільства є одним з центральних напрямів всієї науково-дослідницької діяльності соціологів. Термін «соціальна структура» вживається в соціології в двох значеннях.

У широкому трактуванні **соціальна структура** означає сукупність зв'язків між основними функціональними сферами суспільства (економічною, політичною, духовною, соціальною) і виступає у вигляді соціальних інститутів і соціальних організацій.

У вузькому трактуванні **соціальна структура** означає сукупність різних соціальних груп і зв'язків між ними.

2. Коли соціолог вивчає суспільство, він виділяє його основні елементи. Елементом окремий індивід виступати не може, оскільки людей дуже багато, елементами є різні соціальні спільності, тобто сукупності індивідів. Адже люди для того, щоб вижити, об'єднуються в групи.

Потрібно відрізняти соціальну групу і соціальну спільність. **Соціальна спільність** – якась сукупність людей, що має загальну ознаку, межу. Не всяке об'єднання людей можна назвати групою. Критерій того, чи можна сукупність людей вважати групою – це рівень соціального контролю.

Одним з видів соціальних спільностей є *уявні спільності* – в них відсутні взаємні соціальні дії, солідарні соціальні зв'язки за наявності співпадаючих цілей, інтересів.

Випадкове об'єднання – черга, пасажери в транспорті – групою не є. Це один з видів соціальної спільності – **соціальна агрегація**, тобто люди знаходяться в одному місці в один час. Але агрегація може за певних умов перетворюватися на групу (авіакатастрофа). Наступний вид соціальної спільності – **соціальна категорія** – спільність людей з однією або декількома загальними характеристиками (блондинки, випускники, вусаті; професійні, вікові, статеві, майнові.). **Маси** – об'єднання людей, що мають масовидно-типову поведінку, тобто однаковим чином реагують на один зовнішній подразник, стимул. Індивіди ізольовані, анонімні, невідомі один одному, розосереджені в просторі. Маса може розчленуватися за статусами (пролетарська), функціями (виборців), об'єднувати представників самих різних шарів (маса слухачів, покупців).

Іншим видом соціальних спільностей є *контактні соціальні спільності* – **квазігрупи**, які теж можуть перетворюватися у групу, якщо в ході постійної

взаємодії зростатиме ступінь соціального контролю між ними. До квазігруп відносяться: аудиторія, натовп, соціальні круги.

Їх відмінні риси:

1. Спонтанність утворення;
2. Нестійкість взаємозв'язків;
3. Відсутність різноманітності у взаємодії;
4. Короткочасність сумісних дій.

Натовп – тимчасові збори людей, об'єднаних у фізичному просторі спільністю інтересів. При цьому виникає орієнтація на іншого, соціальні зв'язки, обмін думками, сприяння, наслідування, інші форми швидкодії і неосмисленої взаємної чуйності.

Під аудиторією розуміємо соціальну спільноту, об'єднану взаємодією з комунікатором – індивідом або групою, що володіють інформацією і доводять її до цієї спільноти (лекція, слухачі радіо, читачі газет, за столом слухають тамаду).

Соціальні круги – це соціальні спільноти, пов'язані з метою обміну інформацією між їх членами. Їх види:

- контактні круги (спільноти людей, що зустрічаються в транспорті, чергах, на концертах).
- професійні круги.
- дружні круги.
- статусні соціальні круги (створюються для обміну інформацією серед осіб, що мають один соціальний статус. Наприклад, аристократичні круги, чоловічі (жіночі) і т. ін.

Соціальна група – це відносно стійка сукупність людей, якій властиві

- органічний характер (тип цілісності зі своєю внутрішньою структурою, яка не співпадає з простою сумою її елементів);
- визначеність і стійкість меж;
- виражена гомогенність (однорідність) складу (наявність ознак, властивих всім індивідам, що входять до групи);
- здатність здійснювати різні види діяльності;
- можливість входження в ширші спільноти як їх структурне утворення.

Розрізняють великі (класи, соціальні шари, нації, демографічні спільноти), середні (поселенські групи, працівники одного підприємства) і малі (сім'я, бригада, компанія друзів) соціальні групи.

Американський соціолог Р. Мертон розуміє під **групою** сукупність людей, які певним чином взаємодіють один з одним, усвідомлюють свою приналежність до даної групи і вважаються членами цієї групи з погляду

інших. Це визначення містить основні риси групи: взаємодія, членство, єдність. Такі характеристики властиві безлічі груп, проте, далеко не всім. Швидше це риси так званих первинних (малих) і лише до певної міри вторинних груп.

Соціальні групи можна класифікувати на різних підставах:

Залежно від завдань, для вирішення яких утворилися групи:

- групи, утворені за аскриптивною ознакою (приписаною від народження), – расові, етнічні, територіальні, соціально-демографічні, групи на підставі спорідненості;
- статусні та професійні – утворені на основі схожості соціального положення, позиції в суспільстві – робочий клас, чиновництво, підприємці.
- цільові групи (організації) – організовані для вирішення певних завдань – господарських, політичних. Навмисність створення зумовлює наявність більш-менш жорсткої формалізованої системи взаємних прав і зобов'язань, офіційної структури, розділення функцій, статусів і ролей, контроль за поведінкою учасників.

Залежно від характеру взаємодій в групі :

- формальні (вторинні) – основна частина відносин закріплена формально в нормативних документах, положення людини визначається її посадою;
- неформальні (первинні) – правила поведінки виробляються самими учасниками групи, відносини ґрунтуються на взаємній симпатії або антипатії, положення людини визначається її авторитетом, кожен індивід бачить інших як індивідуальностей (сім'я, друзі). Дружні контакти, орієнтир на спілкування.

Залежно від числа учасників:

- великі – багатотисячні групи, розкидані в просторі, – характеризуються опосередкованими соціальними взаємодіями (класові, територіальні, національні.)
- малі групи – характеризуються невеликим числом учасників (від 2-3 до 20-25, на думку ряду авторів максимальне число 10-15 чоловік, а оптимальне – 7-9) і прямою безпосередньою взаємодією.

Інгрупи і аутгрупи: групи класифікуються по приналежності до них індивіда. Якщо я належу до якоїсь конкретної групи – те для мене це інгрупа.

За характером взаємодії групи поділяються на первинні і вторинні. Первинні групи невеликі. У вторинних – формальність контактів (учбова група, команда, колектив), головне – виконання функцій. Первинна група складається з невеликого числа людей, між якими встановлюються прямі контакти, що відображають багато аспектів їх осіб, іншими словами в групі діють безпосередні, особисті зв'язки. Вторинна група утворюється з людей, між

якими майже відсутні емоційні зв'язки, їх взаємодія обумовлена прагнення до досягнення певної мети.

За чисельністю групи діляться на малі і великі. У малих групах всі її члени контактують один з одним особисто, а у великих – не всі члени можуть спілкуватися особисто, контакти усередині таких груп опосередковані.

Референтна група – це та група, з якою індивід співвідносить себе як з еталоном. Може бути нормативною, тобто на її норми орієнтуватимемося, і порівняльною, тобто з соціальним положенням її членів ми порівнюватимемо своє власне положення.

Розрізняють наступні типи соціальних структур і відповідних їм соціальних груп:

- соціально-класова;
- соціально-демографічна;
- соціально-етнічна;
- соціально-професійна;
- соціально-поселенська.

Соціальна структура не є щось раз і назавжди стале. Розвиток соціальних суперечностей вносить неоднорідність в класи і соціальні групи. З'являються нові, зникають старі, і без строгого аналізу неможливо досліджувати соціальну структуру суспільства, характер і тенденції його розвитку.

3. Типології суспільств, як і типології будь-яких соціальних явищ (наприклад, держав, партій, конфліктів), можна розглядати як метод наукового пізнання, що полягає в диференціації різних суспільств за певною ознакою з наступним їхнім групуванням за схожими рисами. Удаючись до типологічного опису суспільств, дослідники мають можливість зіставляти різні суспільства, порівнюючи їх, систематизувати знання про них, досягаючи істини у процесі пізнання суспільної організації людського життя.

Серед класичних типологій суспільств, яких нараховується не один десяток, виокремимо найбільш уживані та поширені.

Марксистська типологія суспільств відома із середини XIX ст. Згідно з нею, існують п'ять типів суспільств, сутнісні риси яких зумовлені способом виробництва: первісні, рабовласницькі, феодальні, капіталістичні та комуністичні.

Технократична типологія суспільств набула особливої популярності в другій половині XX ст. Один з варіантів такої типології розробив відомий американський вчений Д. Белл. Згідно з нею виділяють три типи суспільств:

1) доіндустріальні, або традиційні, що ґрунтуються на сільськогосподарській цивілізації, а їхня технологічна основа – ручна праця;

2) індустріальні, які ґрунтуються на промисловій цивілізації, а технологічна їх основа – машинна праця;

3) постіндустріальні, котрі базуються на інформаційно-комп'ютерній цивілізації, а технологічну основу їх становлять знання й інформація.

Постіндустріальне суспільство Д. Белл розглядає як таке, в економіці якого пріоритетними стають не галузі виробництва товарів, а виробництво послуг, проведення наукових досліджень, розвиток освіти, підвищення якості життя. На думку Д. Белла, провідним класом у такому суспільстві стає новий клас технічних фахівців, технократів, експертів, консультантів.

Прибічниками теорії постіндустріалізму стають багато західних учених, які використовують різну термінологію, зберігаючи єдність у трактуванні сутнісних рис постіндустріального суспільства. Так, Р. Дарендорф уживає термін «посткапіталістичне суспільство», А. Етціоні – «постсучасне», А. Тоффлер, Р. Арон – «інформаційне», З. Бжезинський – «технотронне».

Досить часто вживаною є *історична* типологія суспільств. У загальних рисах її окреслив Е. Гіденс. Згідно з нею, виокремлюють два типи суспільств: ранні (суспільства мисливців, збирачів, скотарські, аграрні, традиційні) та сучасні типи. Останні, в свою чергу, поділяються на:

- суспільства першого світу (від XVIII ст. дотепер) – США, Західна Європа, Японія, Австралія, Нова Зеландія;
- суспільства другого світу (від початку XX ст. до початку 90-х рр. XX ст.) – СРСР, держави Східної Європи, що згодом, унаслідок політичних і економічних реформ, переходять до суспільств першого світу;
- суспільства третього світу (від XVIII ст., коли вони були колоніями, дотепер) – Індія, африканські та південноамериканські країни;
- «нові» індустріальні країни – Бразилія, Мексика, Гонконг, Південна Корея, Сінгапур, Малайзія, Тайвань.

Досить поширеною є типологія суспільств світу за *політичними режимами*, згідно з якою виділяються демократичні, авторитарні й тоталітарні суспільства. Близькою до цієї є типологія, запропонована К. Поппером у книзі «Відкрите суспільство та його вороги». Він розподіляє всі суспільства на відкриті (демократичного типу з пріоритетом прав людини) та закриті (тоталітарного й авторитарного типів з утиском прав і свобод людини).

Наприкінці XX ст. набула популярності макросоціологічна концепція «золотого мільярду», згідно з якою існують високорозвинуті суспільства за рахунок матеріального виробництва, що насамперед здатні забезпечити своїм членам (а це приблизно мільярд населення Землі) гідне життя, та решта суспільств, які становлять джерело дешевої сировини та дешевої робочої сили для високорозвинутих суспільств.

Кожна з наведених типологій суспільств має право на існування, базується на власних теоретико-методологічних засадах, має відповідний поняттєвий апарат, за допомогою якого можуть бути розкриті сутнісні характеристики суспільств.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основні підходи до розуміння суспільства.
2. Назвіть ознаки системності суспільства.
3. Що таке соціальна структура суспільства?
4. Які ви знаєте елементи соціальної структури?
5. Які типи соціальних структур ви знаєте?
6. Що таке соціальна група, яка її роль в соціальній структурі суспільства?
7. Які види соціальних груп існують?
8. Охарактеризуйте типи суспільств за різними критеріями.

СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ СУСПІЛЬСТВА

1. Поняття соціального інституту.
2. Види і функції соціальних інститутів.
3. Сім'я як соціальний інститут.

1. Соціальний досвід свідчить, що для людського суспільства необхідно закріпити деякі типи соціальних відносин, зробити їх обов'язковими для всіх членів суспільства чи для його групи, забезпечити цілісність системи. З метою збереження цілісності, в якій зацікавлена спільнота, люди утворюють систему установ, які закріплюють нормативне регулювання відносин і контролюють поведінку своїх членів.

Соціальний інститут – це стійкий комплекс формальних і неформальних норм, правил, принципів, які регулюють різні сфери людської життєдіяльності й організовують їх у систему соціальних статусів та ролей.

Інтеграція індивідів у соціальне об'єднання (групу, спільноту чи суспільство) передбачає не лише зацікавленість людей у створенні таких зв'язків, але й наявність можливостей комунікацій, спільної цілісно-нормативної системи, мови тощо.

Соціальний інститут виникає та функціонує, задовольняючи якусь соціальну потребу. Коли ця потреба стає незначною чи зовсім зникає, то поступово зникає і соціальний інститут, який її задовольняв.

Процес утворення соціального інституту – **інституціоналізація** – передбачає такі етапи:

- 1) виникнення потреби, задоволення якої вимагає спільних організованих дій;
- 2) формування спільних цілей;
- 3) поява соціальних правил і норм у процесі стихійної соціальної взаємодії;
- 4) поява процедур, пов'язаних із нормами та правилами;
- 5) інституціоналізація правил, норм, процедур, тобто їхнє прийняття та практичне застосування;
- 6) визначення системи санкцій і ролей, що охоплюють усіх членів соціального інституту.

Завершенням цього процесу інституціоналізації є новий вигляд суспільної практики, що складається. Завдяки цьому, формується новий набір ролей, а також формальних і неформальних санкцій для реалізації соціального контролю за відповідними типами поведінки.

Отже, інституціоналізація є процес, за допомогою якого соціальна практика стає досить регулярною і тривалою, щоб бути описаною як інститут.

2. Кожна людина має індивідуальну комбінацію потреб. Проте фундаментальних (важливих для всіх) потреб не так уже й багато. Їх п'ять і стільки ж головних соціальних інститутів:

- потреба у відтворенні роду – інститут сім'ї та шлюбу;
- потреба у виробництві та розподілі засобів існування – економічні інститути, виробництво;
- потреба в безпеці, соціальній згоді та порядку – політичні інститути, держава;
- потреба в переданні знань і набутих цінностей, соціалізація нових поколінь – інститут освіти;
- потреба у вирішенні духовних проблем, передаванні духовних цінностей і ритуалів, які підтримують у суспільстві солідарність та злагоду, – інститут релігії.

Соціальні інститути можуть бути формальними та неформальними.

У межах формальних інститутів взаємодія суб'єктів відбувається на основі законів і правових актів, формальних регламентів, правил та постанов.

Неформальні інститути, незважаючи на досить чітку регламентацію, не мають формально закріплених законів, правил, норм (наприклад, дружба, сусідство та ін.).

У соціальних інститутів є не лише функції (позитивна роль у суспільстві), але й дисфункції (шкода, яку вони чинять суспільству).

Функції сприяють зміцненню, виживанню, саморегуляції соціальної системи. Дисфункції ведуть до дезорганізації, зміни та руйнування структури.

Розрізняють функції:

- явні – якщо вони офіційно заявлені, всіма усвідомлені й очевидні. Очікувані та необхідні явні функції формуються й декларуються в кодексах і закріплюються в системі статусів та ролей;

- латентні – коли вони приховані, незаявлені, незаплановані.

До явних функцій соціальних інститутів, що забезпечують закріплення та відтворення суспільних відносин, належать:

- регулятивна, що забезпечує регулювання взаємовідносин між членами суспільства за допомогою утворення моделей поведінки;

- інтегративна, котра забезпечує згуртованість, взаємозалежність і взаємовідповідальність членів соціальних груп, які формуються під впливом інституціоналізації правил, норм, санкцій, систем ролей;

- трансляційна, що пов'язана з переданням соціального досвіду;

- комунікативна, яка забезпечує поширення інформації, що виникла в певному інституті, як у середині цього інституту для управління та контролю за дотриманням норм, так і у взаємодіях між інститутами.

Латентні функції є незапланованими, непрямими результатами діяльності соціальних інститутів.

Ці результати можуть мати важливе значення для суспільства. Так, усі інститути беруть участь у соціалізації особистості. Саме в системі інституціональної взаємодії, що має чітко означені норми та санкції, індивід здобуває життєві навички й досвід.

Явною функцією системи вищої освіти є підготовка кваліфікованих спеціалістів. Латентною – відтворення системи соціальної стратифікації.

Наприклад, завданням сім'ї є соціалізація до норм сімейного життя, однак часто реальна поведінка членів сім'ї призводить до конфлікту з культурною групою, тому що ця поведінка не відповідає вимогам і нормам групи.

Виробництво предметів споживання також виконує латентну функцію, задовольняючи потребу людей у підвищенні власного престижу (випуск розкішних авто, коштовностей тощо).

Наявність латентних функцій свідчить про те, що діяльність будь-якого інституту можна використовувати значно ширше, ніж про це офіційно заявлено.

Для ефективного функціонування соціальних інститутів необхідні такі умови:

- раціональний розподіл праці та її раціональна організація;
- чітке визначення мети й кола дій;
- спеціалізація норм, законів і вимог, які регулюють діяльність інститутів;
- деперсоніфікація вимог та дій.

Зважаючи на теорію соціальних фактів Е. Дюркгейма і виходячи з того, що найважливішими соціальними фактами слід вважати соціальні інститути, соціологи вивели цілий ряд базових соціальних характеристик, якими соціальні інститути повинні володіти.

1. Інститути сприймаються індивідами як зовнішня реальність. Іншими словами, інститут для будь-якої окремо взятої людини є щось зовнішнє, що існує окремо від думок, відчуттів або фантазій самого індивіда.

2. Інститути сприймаються індивідом як об'єктивна реальність. Фактично це в декілька іншій формі повторює попередню характеристику, але не цілком співпадає з нею. Щось є об'єктивно реальним, коли будь-яка людина погодиться з тим, що воно дійсно існує, причому зовні і незалежно від його свідомості, і дано йому в його відчуттях.

3. Інститути мають примусову силу. До деякої міри ця якість розкривається у двох попередніх: фундаментальна влада інституту над індивідом полягає саме в тому, що він існує об'єктивно, і індивід не може побажати, щоб він зник за його бажанням або примхою. Подобається нам це чи ні, добровільно або проти свого бажання, усвідомлено або неусвідомлено, але ми всі вимушені виконувати розпорядження й правила – складові змісту практично будь-якого з соціальних інститутів, у межах яких протікає наше життя. Інакше можуть виникнути негативні санкції.

4. Інститути володіють моральним авторитетом. Інститути не просто підтримують себе примусовою силою. Вони проголошують своє право на легітимацію, тобто вони залишають за собою право не тільки яким-небудь чином покарати порушника, але й винести йому моральний осуд. Зрозуміло, інститути розрізняються за ступенем своєї моральної сили.

5. Інститути володіють якістю історичності. Інститути – це не просто факти, але історичні факти; вони мають історію. Майже у всіх випадках, що переживаються індивідом, інститут вже існував до того, як він народився, і буде після того, як він помре. Значення, втілені в інституті, акумулювалися протягом довгого часу незчисленим числом індивідів.

Формування в товаристві чітко налагоджених, регламентованих, контрольованих і стійких взаємодій – головний шлях розвитку суспільства. Зміст соціальних інститутів, їх набір, система соціальних регуляторів визначають суспільний устрій і, відповідно, економічний, політичний тип культури, утворення і так далі.

Розвиток суспільства йде багато в чому через розвиток соціальних інститутів. Чим ширше інституціолізована сфера в системі соціальних зв'язків, тим більшими можливостями володіє суспільство. Розмаїття соціальних інститутів, їх розвиненість – це, мабуть, найвірніший критерій зрілості суспільства, наскільки воно здатне надійно, стійко, на професійному рівні задовольняти різноманітні потреби індивідів.

Розвиток соціальних інститутів виявляється у двох основних варіантах: по-перше, у виникненні нових соціальних інститутів, по-друге, у розвитку, вдосконаленні соціальних інститутів, що вже склалися.

3. Ф. Енгельс вважав, що визначальним моментом в історії є: а) «ступінь розвитку праці», з одного боку, і б) «рівень розвитку сім'ї». Сім'я вплетена в корінні основи життєдіяльності й утворює базові передумови функціонування соціуму шляхом фізичного і соціокультурного заміщення старих поколінь, завдяки народженню дітей і підтримці існування всіх членів сім'ї. Без відтворення населення і соціалізації поколінь неможливе заповнення всіх соціальних утворень, забезпечення соціального життя.

Сім'я – це об'єднання людей, що ґрунтується на шлюбні та кровні спорідненості, пов'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю. Вона відіграє особливу й важливу роль в усій історії розвитку та функціонування людського суспільства. Сім'я є необхідним компонентом соціальної структури будь-якого суспільства, а також головним осередком організації побуту, його найважливішою виробничою та споживчою одиницею. Через сім'ю змінюються покоління людей, у ній народжується людина, відбуваються її соціалізація та виховання, через неї продовжується рід і, значною мірою, реалізується обов'язок турбуватися про старих і непрацездатних членів суспільства. Основу сім'ї становить шлюбний союз між чоловіком та жінкою у формах, санкціонованих суспільством. Усю сукупність найважливіших проблем, пов'язаних із сім'єю, вивчає така спеціальна соціологічна теорія, як *соціологія сім'ї*: вона вивчає закономірності виникнення, функціонування й розвитку сімейно-шлюбних стосунків як соціального феномена у конкретних культурних і соціально-економічних умовах, що поєднують у собі риси соціального інституту і малої соціальної групи.

Об'єктом соціології сім'ї виступає сім'я у двох іпостасях: як мала соціальна група, тобто певна форма взаємодії людей, з одного боку, і як соціальний інститут, що регулює відтворення людини, – з іншого.

Предметом соціології сім'ї є закономірності та специфічні соціальні відносини, що виникають між сім'єю і суспільством, а також усередині сім'ї в процесі її становлення, функціонування і розвитку.

Сім'ю як соціальний інститут вивчають тоді, коли є потреба виявити, наскільки спосіб життя сім'ї, її функціонування у визначених межах відповідає або не відповідає тим чи іншим сучасним критеріям. Важливо також зазначити, що сім'я як соціальний інститут виникла із самого початку формування людського суспільства, коли взаємини між чоловіком і жінкою, старшим і молодшим поколіннями регулювалися племінними й родовими звичаями. З виникненням моралі, релігії, а згодом і держави регулювання статевого життя набуло відповідно морального, релігійного і правового характеру.

Це посилило соціальний контроль над шлюбом і водночас забезпечило позарелігійні та позаправові санкції щодо шлюбу на випадок, коли він вступав у суперечність з інтересами держави. У цілому, введення шлюбного права і виникнення пов'язаних з ним правових відносин між подружжям є не лише історично закономірним, а й значною мірою прогресивним явищем. Окрім того, як зазначалося вище, сім'я забезпечує фізичне й духовне відтворення населення, соціалізацію нових членів суспільства, тобто виконує такі соціальні функції, які не під силу жодному іншому соціальному інституту. Таким чином, сім'я як найважливіший соціальний інститут суспільства являє собою цілісну систему дій, норм і відносин, що здійснюють соціальні функції відтворення людини, а також широкий соціальний контроль через систему позитивних і негативних санкцій.

При дослідженні сім'ї як соціального інституту насамперед вивчають: а) суспільну свідомість у сфері шлюбно-сімейних стосунків, узагальнені характеристики сімейної поведінки окремих груп населення в різних економічних та культурних умовах, вплив суспільних потреб на характер відносин і спосіб життя сім'ї; б) причини та наслідки недостатньо високої ефективності функціонування інституту сім'ї в тих чи інших умовах; в) соціальний механізм зміни сімейних норм і цінностей; г) ефективність реалізації інститутом сім'ї своїх основних функцій у різних політичних, соціально-економічних і культурних умовах; д) співвідношення ідеальних моделей сімейних норм і цінностей та реальної поведінки членів сім'ї тощо.

Сім'ю розглядають як малу соціальну групу в тих випадках, коли досліджують стосунки між конкретними індивідами, які власне і становлять сім'ю. Сім'я як мала соціальна група якісно відрізняється від інших груп, наприклад, первинного спортивного колективу (спортивної команди). Відмінності полягають у тому, що сімейна соціальна група формується, функціонує і розвивається через лише їй притаманні стосунки родинності, тобто на зовсім інших принципах. Так, якщо склад спортивного колективу може постійно змінюватися, то склад сім'ї, як правило, сталий. Якщо у членів спортивного колективу можуть переважати відцентрові «настрої», тобто

глибока відмінність інтересів, то сім'я, здебільшого, будується на спільності інтересів.

При аналізі сім'ї як малої соціальної групи доцільно виділяти два основних типи характеристик: 1) характеристики групи, а загалом – мету й завдання сімейної групи, склад і структуру сім'ї, її соціально-демографічний склад, групову згуртованість, групову діяльність, структуру влади й комунікацій в сім'ї тощо; 2) характеристику зв'язків та стосунків сімейної групи з більш широкими соціальними системами в межах соціальної структури суспільства: функції сім'ї стосовно суспільства, цілі, завдання та функції стосовно індивіда, сімейні цінності, норми, зразки поведінки тощо.

Перш ніж розглянути найважливіші категорії сім'ї, слід уточнити, що являють собою два головних феномени, які нею вивчаються: шлюб і сім'я. Шлюб і сім'я – історично змінні явища. Їх суспільний, соціальний зміст визначає те, що властиве їм як різновиду суспільних інститутів та відносин, які перебувають у складній взаємодії суспільних умов із природно-біологічною, інстинктивною природою статевих потреб людини. **Шлюб** – це історично змінна соціальна форма стосунків між чоловіком і жінкою, через які суспільство впорядковує і санкціонує їхнє статеве життя, визначає подружні та батьківські права й обов'язки. Сім'я, у свою чергу, є складнішою системою відносин, ніж шлюб, оскільки вона, як правило, об'єднує не лише подружжя, а й їхніх дітей, а також інших родичів та близьких. **Сім'я** – це історично конкретна система взаємин між подружжям, батьками і дітьми як малої групи, пов'язаних шлюбними або спорідненими відносинами.

Окрім того, сім'я виступає як соціально-економічний осередок суспільства і являє собою, таким чином, дуже близьку до «оригіналу» модель усього суспільства, у якому вона функціонує. Сім'я – це соціальний інститут, з огляду на суспільне санкціонування шлюбно-сімейних відносин. Водночас це й мала соціальна група, що має історично визначену організацію і члени якої зв'язані між собою родинними стосунками, спільним побутом і взаємною моральною відповідальністю, соціальна потреба в якій виявляється у фізичному й духовному відтворенні населення.

Виходячи із зазначеного можна виділити такі соціальні особливості сім'ї як форми людської життєдіяльності:

1) соціально-історична зумовленість сімейних стосунків і сімейної організації;

2) існування сім'ї та її специфічна функція є наслідком об'єктивної потреби, пов'язаної з однією із найважливіших соціальних форм – створенням і відтворенням безпосереднього суспільного життя, з одного боку, а також зі створенням самої людини і продовженням її роду – з іншого;

3) наявність у сім'ї, поряд із загальними для всіх соціальних явищ, рис і якостей, ряду специфічних соціальних особливостей, насамперед, кількісного складу сімейної групи, ступеня спорідненості, спільності побуту, взаємної моральної відповідальності тощо.

Соціологія сім'ї, досліджуючи шлюбно-сімейні стосунки, використовує такі поняття й категорії, що відображають основні аспекти функціонування сімейної групи, – умови та спосіб життя сім'ї, її структуру, функції, спосіб мислення (сімейна ідеологія), успішність функціонування, етапи життєвого циклу тощо. Розглянемо найважливіші з цих аспектів.

Умови життя сім'ї – це категорія, що являє собою сукупність об'єктивних та суб'єктивних чинників макро- й мікросередовища проживання сім'ї. До головних чинників макросередовища загальних соціальних умов життєдіяльності сім'ї належать такі:

1. Соціально-економічні умови й відносини, що зумовлені ступенем розвитку виробничих сил. Вони відображають рівень матеріально-технічної бази, її інфраструктуру, певний етап розвитку суспільства.

2. Соціальні умови й відносини, зумовлені соціальною структурою суспільства (тобто розмежуванням населення на групи, класи, верстви, а також за демографічною, етнічною, професійною і територіальною ознаками), яка характеризується суспільним розподілом праці і станом виробничих сил на певному етапі його розвитку.

3. Соціально-культурні (духовно-моральні) умови та відносини, що відображають систему існуючих у суспільстві правових, морально-етичних норм, цінностей та ідеалів, зразків діяльності й поведінки, які носять нормативний характер для сім'ї, а також засоби збереження та передачі соціальної інформації й соціального знання, доступність сім'ї до закладів освіти, культури, мистецтва, спорту, інших духовних цінностей суспільства.

4. Соціально-екологічні умови, що відображають природно-географічні та кліматичні особливості розміщення сім'ї, ступінь урбанізації і санітарно-гігієнічних умов її життєдіяльності, а також популяційну насиченість середовища існування сім'ї.

Ці загальні соціальні (об'єктивні) умови, або чинники макросередовища по-своєму впливають на життєдіяльність сім'ї, як правило, опосередковано, через її найближче соціальне оточення, або за допомогою чинників мікросередовища. До них належать такі компоненти, як ступінь урбанізації середовища безпосереднього поселення сім'ї (тип населеного пункту: місто, село, кількість жителів тощо), характеристика можливостей зайнятості населення (кількість підприємств робочих місць, рівень кваліфікації, освіти тощо), демографічна структура, етнічні характеристики, кількісні і якісні

показники розвитку інфраструктури середовища розміщення сім'ї (тобто наявність сфери обслуговування, дитячих, лікувальних, культурно-спортивних закладів тощо).

Крім того, до чинників мікросередовища проживання сім'ї часто відносять соціально-психологічні умови й відносини, які істотно впливають на її життєдіяльність і характеризують стан суспільної свідомості людей. Ці умови мають яскраво виражений суб'єктивний характер. До них насамперед належить соціальні установки, інтереси й ціннісні орієнтації, які, немовби вплітаючись у загальну тканину суспільної свідомості, набувають статусу самостійного об'єкта дослідження і практично не розглядаються в контексті умов. Їх дедалі частіше виділяють у самостійну категорію «спосіб мислення сім'ї», або «сімейна ідеологія». Під способом мислення сім'ї розуміють сукупність цінностей, норм та установок у сфері сімейного життя.

Структура сім'ї визначається всією сукупністю стосунків між її членами, включаючи, крім стосунків родинності, системи господарських та духовно-моральних стосунків, у тому числі владних, авторитету тощо.

На ранніх стадіях розвитку суспільства відношення статей і поколінь регулювалися племінно-родовими звичаями (священні синкретичні норми поведінки), базувалися на релігійно-етичних уявленнях. З виникненням держави регулювання сімейного життя набуло правового характеру. Юридичне оформлення шлюбу накладало відповідальність не тільки на подружжя, але й на державу, що санкціонувала шлюб. Соціальний контроль і санкції, крім звичаю і релігії, почали здійснювати державні органи. У сучасному урбанізованому суспільстві (Захід) основним типом сім'ї стали *нуклеарні* сім'ї, що складаються з двох поколінь – батьки та діти. Нуклеарна сім'я називається *репродуктивною* (якщо в ній залишилися неповнолітні діти) або *орієнтаційною* (вийшли дорослі діти і створили свої репродуктивні сім'ї). Іноді нуклеарні сім'ї називають подружніми. Розширена сім'я складається з ряду подружніх пар (тесть-теща, свекор-свекруха, брати-сестри, їх подружжя-діти). Це кровноспоріднені сім'ї. Повна розширена сім'я – це коли ніхто з чоловіків різних поколінь не покидає межі великої сім'ї (Китай).

Структура сім'ї та її внутрішня організація залежать від багатьох чинників, визначальним серед яких є тип шлюбу. В історичній ретроспективі відомі шлюби двох видів: моногамні й полігамні.

Моногамія – це шлюб між одним чоловіком і однією жінкою. *Полігамія* – це шлюб однієї людини з кількома, а різновидом полігамії є *полігінія* – шлюб одного чоловіка з кількома жінками та *поліандрія* – шлюб однієї жінки з кількома чоловіками.

За способом реєстрації шлюбу він може бути *офіційним* (релігійним або громадянським, тобто світським) або *неофіційним, фактичним*, тобто неоформленим.

Залежно від сфери вибору чоловіка або жінки шлюби поділяють на *ендогамні*, тобто такі, які укладаються в межах власної, але більш широкої спільноти, наприклад у межах соціального класу чи каст, та на *екзогамні*, що укладаються між партнерами, які належать до різних соціальних груп.

За ієрархією престижу та влади у сім'ї виділяється *патріархальна* сім'я, де батько здійснює владу і користується найвищим авторитетом, і *матріархальна* сім'я, де влада належить матері. Існують також сім'ї *егалітарні*; переважно у сучасних суспільствах. Окрім того, сім'ї поділяються на *патрілінеальні*, в яких успадкування прізвища, майна, престижу і соціального становища відбувається по лінії батька, і на *матрілінеальні*, в яких успадкування відбувається по лінії матері. І, нарешті, розрізняються шлюби *патрілокальні*, які характеризуються тим, що молоде подружжя після шлюбу переходить у дім батьків чоловіка, і *матрілокальні*, коли молоде подружжя оселяється в домі батьків жінки.

Разом з тим зазначимо, що типи структур сім'ї змінюються з часом. Вони залежать від історичної епохи, узвичаєного віросповідання та законодавства, рівня цивілізаційного розвитку суспільства тощо.

Успішність функціонування шлюбно-сімейних стосунків (або сім'ї) – це категорія, що відображає якість її діяльності. Вона, по-перше, дає змогу проводити порівняння їхніх якісних характеристик у різних суспільних системах і в різні проміжки часу. По-друге, вона виступає як нормативна модель управління шлюбно-сімейними стосунками в суспільстві. Під успішністю сімейно-шлюбних стосунків у різних суспільствах розуміють різне, оскільки проблема критеріїв їх оцінки – питання досить складне. Загалом критерієм успіху сімейно-шлюбних стосунків вважають:

- 1) міцність шлюбу;
- 2) суб'єктивне відчуття щастя у подружжя;
- 3) виконання бажань більш широких соціальних груп;
- 4) всебічний розвиток особистостей подружжя, а саме їхніх здібностей і активності, виховання здібних та активних дітей;
- 5) досягнення цілковитого взаєморозуміння, внутрішньої інтеграції подружжя, відсутність конфліктів і криз, викликаних антагонізмами між членами сім'ї. У той же час цілковитий успіх шлюбу та сімейно-шлюбних стосунків буває досить рідко. Однак це не повинно неодмінно означати дезорганізацію та розпад сімейної групи.

Під способом життя сім'ї розуміють усю сукупність тих видів життєдіяльності, які виконуються усіма разом або деякими із членів сім'ї чи одним із них, але від імені і для усієї сім'ї. Природно, що між способом життя сім'ї та способом життя певної соціальної верстви, класу, нації, суспільства, в рамках яких сім'ї функціонують, спостерігається щонайтісніший зв'язок.

Етапи життєвого циклу сім'ї – це категорія, що характеризує динаміку розвитку сім'ї від моменту її формування й до розпаду. Життєвий цикл сім'ї характеризується рядом періодів, таких як знайомство, заручини, укладання шлюбу, взаємне пристосування тощо. Крім того, кожна подружня пара, яка не розпалася і має дітей, проходить через три головні фази свого розвитку: 1) період до народження першої дитини, 2) період виховання дітей, 3) період після відокремлення дітей, які стали самостійними. Нарешті, кожен шлюб, навіть найщасливіше, розпадається через смерть. Розпад сім'ї найчастіше відбувається тоді, коли один із членів подружжя залишає сім'ю через відокремлення або розлучення.

Таким чином, різні сім'ї у суспільстві мають свої інтереси, перебувають у взаємозв'язку одна з одною і суспільством у цілому. Тому сім'я виступає як специфічна соціальна спільнота, соціальна група і поряд з іншими соціально-класовими, етнічними, демографічними, професійними й територіальними групами є надзвичайно важливим елементом соціальної структури суспільства. Як бачимо, обидва напрями соціологічного підходу до дослідження сім'ї мають свою специфіку. Парадигма сім'ї як соціального інституту зорієнтована в основному на її зовнішні зв'язки, водночас її внутрішні зв'язки досліджуються через призму понять, що характеризують сім'ю як малу соціальну групу. Тому заслуговує на увагу пропозиція українського соціолога Н. Черниш щодо доцільності інтеграції цих обох парадигм в межах уявлень про сім'ю як соціальну систему.

Для дослідження різних соціальних процесів, що відбуваються в сучасній сім'ї, дуже важливими є аналіз і значення її функцій, що й визначило власне можливість виділити та розглянути цю категорію окремо.

Під функціями слід розуміти способи вияву активності, життєдіяльності сім'ї та окремих її членів. Відомий польський соціолог Ян Щепанський наголошує, що особливе значення сім'ї випливає з двох її основних функцій, які вона виконує в рамках суспільства: перша полягає в тому, що сім'я – це єдина соціальна група, яка збільшується не завдяки прийому нових членів ззовні, а завдяки народженню дітей. Отже, це група, яка підтримує біологічну безперервність суспільства. Друга її основна функція полягає в передачі культурної спадщини суспільства від одного покоління до іншого.

При аналізі функцій сім'ї виокремлюють функції суспільства стосовно сім'ї, сім'ї стосовно суспільства, а також функції сім'ї стосовно особистості і особистості стосовно сім'ї.

З огляду на це функції сім'ї можна розглядати як соціальні (стосовно суспільства) та індивідуальні (стосовно особистості). Функції сім'ї насамперед тісно пов'язані з потребами суспільства й особистості. Вони мають глибоке історичне коріння і тісно перетинаються із соціально-економічними умовами життєдіяльності суспільства, в результаті чого з часом змінюються як їх характер, так і сама ієрархія функцій сім'ї.

Таким чином, типологія функцій сім'ї виділена з огляду найважливіших сфер її життєдіяльності й включає репродуктивну, виховну, господарсько-побутову, емоційну, первинного соціального контролю, дозвільну, соціально-статусну, матеріального забезпечення, сексуальну, опікунську, рекреаційну, представницьку, організаційну та виробничо-економічну функції. При цьому для суспільства особливо важливим є ефективне здійснення репродуктивної та виховної функцій, оскільки лише в сім'ї підтримується біологічна безперервність суспільства і початкове формування особистості. Крім того, у зв'язку з появою ринкових відносин і приватної власності в нашій країні велика роль відводиться виробничо-економічній функції сім'ї. Здійснюючи цю функцію, сім'я через різні сімейні підприємства та фірми, а також сімейні ферми, інші форми виробничої діяльності може брати участь у виробництві різних товарів та продуктів, надавати різноманітні послуги населенню, стаючи тим самим не лише споживчим, а й важливим продуктивним осередком суспільства. Для ефективного виконання сім'єю своїх функцій украй важливою є суттєва допомога і підтримка її з боку держави, оскільки духовно й морально здорова сім'я – запорука соціального здоров'я всього суспільного організму.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст поняття соціальний інститут.
2. Назвіть основні елементи і риси соціального інституту.
3. Які види соціальних інститутів Ви знаєте?
4. Що таке інституціоналізація, які її етапи?
5. У чому полягають функції і дисфункції соціальних інститутів?
6. Чому сім'я може розглядатися як соціальний інститут суспільства й мала соціальна група?
7. Назвіть основні параметри соціологічного вивчення сім'ї.
8. Які функції сім'ї по відношенню до суспільства і особи?

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ І СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ

1. Соціальний простір. Соціальний статус і соціальна роль.
2. Соціальна стратифікація. Причини та критерії соціальної стратифікації.
3. Соціальна мобільність та її види.

1. Провідною тенденцією розвитку будь-якого суспільства є зростання різноманіття соціальних відмінностей. Причини цього:

- виникнення нових інститутів, організацій, що допомагають людям спільно вирішувати певні завдання, і одночасно соціальних очікувань, рольових взаємодій, що різко ускладнюють систему;
- ускладнення культур, поява нових ціннісних уявлень, розвиток субкультури веде до виникнення в рамках одного суспільства груп, що дотримуються різних релігійних, ідеологічних, політичних поглядів. Суспільство не тільки вкрай диференційовано і складається з безлічі соціальних груп, класів, спільностей, але й ієрархізовано: одні шари завжди мають більше влади, багатства, ряду явних переваг і привілеїв порівняно з іншими.

Нерівність може бути:

- фізіологічною (зовнішність, здоров'я, таланти, темперамент.)
- соціальною (освіта, професія, посада.)

Соціальна нерівність зумовлює сприйняття людьми соціальних процесів і явищ в термінах просторового співвідношення: «вищі та нижчі», «ближчі за соціальним станом», «соціальна дистанція», «соціальні сходи».

Соціальний простір відрізняється від геометричного, він являє собою невидимий, існуючий в думках світ, що складається з мережі взаємин між людьми. У соціальному просторі основними параметрами співвідношення положень двох індивідів є приналежність до спільноти, близькість ціннісних орієнтацій і способів інтерпретації соціальної реальності, місце в системі інституціалізованих відносин.

Соціальний простір багатовимірний, тобто існує безліч критеріїв оцінки положення людини в соціальному просторі: професійний статус, рівень добробуту, стать, національність, вік, релігійні погляди, місце в політичній ієрархії. Всі ці параметри прийнято поділяти на номінальні(горизонтальні) і рангові (вертикальні.) Рангові можна умовно представити у вигляді сукупності соціальних груп, спільностей, що відрізняються нерівністю в доступі до основних соціальних благ. Рангові відмінності можуть існувати як усередині групи, так і між групами. Номінальні параметри вказують на соціальну неоднорідність населення, тобто приналежність індивіда до різних спільнот,

груп, що не мають яких-небудь переваг по відношенню одна до одної (конфесійна приналежність не приймає неминуче ієрархічну форму).

У соціології неодноразово робилися спроби виділити найбільш значущі номінальні і рангові параметри, що визначають положення індивіда в соціальному просторі. Так, американський соціолог П. Блау вважав, що до номінальних параметрів можна віднести стать, расу, етнічну приналежність, віросповідання, місце проживання, мову, область діяльності, політичну орієнтацію, а до рангових – освіту, дохід, багатство, престиж, владу, походження, вік, адміністративну посаду, інтелігентність. Будь-який перелік параметрів соціального простору буде неповним, оскільки соціальне життя дуже багатоманітне і рухоме, в ньому постійно виникають нові чинники, що впливають на положення людей, і при розвитку суспільства може відбуватися переростання чинника номінального в ранговий і навпаки (жінка в патріархальному і сучасному суспільстві).

Соціальний статус – характеристика позиції людини в соціальній системі координат, яка пов'язана з іншими позиціями через систему прав і обов'язків. Статуси – практично незмінні, достатньо стійкі позиції в рамках інституціоналізованої взаємодії, вони володіють «ефектом безсмертя», незалежні від конкретної людини. Ми оцінюємо статуси, бажаємо отримати якийсь із них, але зазвичай не маємо права відмінити повноваження, які закріплені за ним.

Кожен статус має:

- *внутрішню змістовну сторону* – тобто які права, обов'язки і привілеї, повноваження закріплюються за тими, хто виконує ту або іншу функцію;
- *диспозицію (розташування) статусу в системі координат даного соціального простору* – визначається на основі знання про те, кому підкоряється носій статусу і хто знаходиться в його підпорядкуванні.

Динамічним виразом статусу є **соціальна роль** – модель поведінки, орієнтована на виконання закріплених за статусом прав та обов'язків. Статус статичний. Люди, що займають один статус, можуть по-різному програвати права і обов'язки, з ним пов'язані. Це залежить від талантів, здібностей, бажань людини, від її інтерпретації статусу.

Види статусів:

- *формалізовані* (закріплені, захищені законом, мають точно обумовлені права і обов'язки – директор школи) і *неформалізовані* (засновані на громадській думці, нерідко хиткі і нестійкі – друг, капітан дворової футбольної команди);
- *приписані*, тобто *аскриптивні* (для їх досягнення не треба докладати ніяких зусиль, як правило отримуються від народження разом зі всіма правами і

обов'язками – стать, споріднене положення, етнічна приналежність, інвалідність) і такі, що досягаються – *deskриптивні* (необхідно докласти спеціальні зусилля – робочий, офіцер.). У традиційному суспільстві основні статуси мають аскриптивний характер. Разом з тим іноді людина домагається статусу, що досягається, за допомогою порушення принципів – за допомогою особистих знайомств, зв'язків – це перетворена, латентна форма приписаного оволодіння статусною позицією.

- головний статус (в першу чергу впливає на самовизначення людини в суспільстві) і другорядні. У різних життєвих ситуаціях при визначенні позиції людини на перше місце можуть виходити різні статуси (на службі – начальник, у компанії друзів – черговий тамада). Тому може виділятися основна загальна ієрархія статусів особи, яка спрацьовує в більшості ситуацій, і специфічна, що використовується за особливих умов. Наявність специфічної ієрархії може призвести до серйозних колізій. Не завжди статус, визначений суспільством як головний для даної людини, співпадає зі статусом, який, орієнтуючись на загальноприйнятну ієрархію, вважає головним сама людина (фахівець вважає, що для його соціального просування достатньо професіоналізму, але перешкодою стає його етнічне походження; підприємець вважає, що для попадання у вищі шари необхідний високий дохід, але з'ясовує важливість походження).

Статуси в суспільстві є ієрархізованими. Прийнята ієрархія (ранжування) представляє основу соціальної стратифікації. Соціальний престиж (пошана, визнання) статусів становить їх ієрархію, яка поділяється суспільством і закріплена в культурі, громадській думці.

Престиж статусу залежить від

- реальної функціональної значущості його для розвитку суспільства;
- системи цінностей, шкали переваг, традицій даної культури.

Показник престижу статусу носить комплексний характер і складається з рівня доходу, об'єму владних повноважень, морального авторитету. У стабільному суспільстві ці показники тісно пов'язані.

2. Сучасне суспільство характеризується наявністю груп, які розпоряджаються значно більшими ресурсами багатства та влади, ніж інші групи. Наявну в суспільстві (спільнотах і групах) нерівність між індивідами й об'єднаннями індивідів, яка виявляється в неоднаковому доступі до соціальних благ і ресурсів та володінні ними, називають соціальною стратифікацією.

Соціальна стратифікація – це ієрархічно організована структура соціальної нерівності, що існує в певному суспільстві в певний історичний

період. Це нашарування груп, що мають різний доступ до соціальних благ через своє положення в суспільній ієрархії.

Вона є стійкою, регулюється та підтримується інституційними механізмами, постійно відтворюється й модифікується.

Соціальна стратифікація має такі особливості:

- стратифікація – це рангове розшарування населення, коли вищі верстви перебувають у більш привілейованому становищі порівняно з нижчими;
- кількість вищих верств значно менша, аніж нижчих.

Стратифікація має такі основні виміри (критерії):

- 1) прибуток, власність;
- 2) влада;
- 3) освіта;
- 4) престиж.

Перші три критерії стратифікації – прибуток, освіта, влада – мають об'єктивні одиниці виміру (гроші, роки, люди).

Престиж є суб'єктивним показником, який відтворює рівень поваги до будь-якої професії, посади, до виду діяльності в суспільній думці.

П. Сорокін вважав, що стратифікація в суспільстві має три основні види:

- економічна – за рівнем прибутку, де багатство й бідність – полюси, між якими розташовані та котрими відмежовані одна від одної різні верстви;
- політична – означає поділ населення на правлячу меншість і підпорядковану більшість;
- професійна – за ієрархічною будовою шкали професій залежно від важливості їхніх функцій у житті суспільства.

Це означає, що суспільство потрібно розділяти за критеріями прибутку (а також багатства), за критеріями впливу на поведінку членів суспільства та за критеріями, пов'язаними з успішним виконанням соціальних ролей, наявністю знань, навичок, умінь, які оцінює та винагороджує суспільство.

Певна частина соціологів вважає, що саме нерівномірний розподіл влади зумовлює розподіл багатства та престижу, а статус у системі влади визначає статус в економічних і соціальних структурах. Саме тому влада є тим чинником, який визначає основні ознаки соціальної стратифікації, окреслює межі верств і класів, їхню ієрархію.

У наш час найбільш впливовою думкою щодо процесу формування соціальних верств є теорія стратифікації К. Девіса й У. Мура, в якій вони запропонували функціональне пояснення нерівності. Вони вважають, що суспільство є певним чином організованою сукупністю нерівноцінних позицій, одні з яких більш важливі для функціонування суспільства як цілого, інші – менш важливі. Соціальний порядок у суспільстві базується на розподілі

індивідів за соціальними статусами (відповідно до їхніх функціональних можливостей, тобто за їхнім максимальним внеском у досягнення суспільної мети), а також мотивації до виконання соціальних ролей, що цим статусам відповідають.

Чим вищий статус, тим більше має здійснити витрат для розвитку здібностей, кваліфікації та компетентності індивід, який претендує на цей статус. Отож суспільство заздалегідь «закладає» винагороду в статус і людина знає, що вона отримає в обмін на свої зусилля та працю.

Пояснення нерівності під кутом функціональної користі має свої вади, містить суб'єктивізм при оцінці функції та неспроможний пояснити деякі реалії соціального життя.

З огляду на це, Т. Парсонс пов'язує конфігурацію соціальної системи з панівною в суспільстві системою цінностей.

Ієрархія соціальних верств визначається сформованими уявленнями про значущість кожної з них, виходячи з чинної на певний період ціннісної системи.

Кожне суспільство має власну організацію соціальної нерівності. Незважаючи на соціокультурні особливості кожної країни, можна виділити чотири історичні форми стратифікації:

- рабство – форма соціальних відносин, за якої одна людина має власність, а нижча верства позбавлена всіх прав;
- касти – суворий ієрархічний розподіл суспільства, в якому між різними верствами існують бар'єри, котрі неможливо подолати (неможливість перейти з однієї касти в іншу, приналежність до якої визначено з народження, неможливість одружитися з представником іншої касти);
- стани – групи людей, нерівність між якими визначалася звичаями та юридичними нормами. Належність до станів передавалась у спадок, але не виключала можливості переходу з одного стану до іншого;
- класи – організація соціальної нерівності, за якої відсутні чіткі межі між різними групами.

Перші три типи характерні для закритого суспільства, де існує суворо закріплена система стратифікації та перехід із однієї страти в іншу майже неможливий. Останній тип характеризує відкрите суспільство, де відбуваються вільні переходи з однієї верстви до іншої.

Історія свідчить, що рівність у світі не зростає, однак підвищення рівня життя загалом перетворює нерівність на припустиму та легітимну.

Поняття **класу** народилося задовго до появи стратифікаційної теорії. Найактивніше класами цікавилися учені XIX-XX ст. але різні автори вкладали в це поняття різний зміст.

Всі теорії можна поділити на моністичні, що виділяють клас на підставі однієї ознаки, і плюралістичні, що виділяють клас на підставі багатьох ознак.

Найбільш активно поняття «клас» використовується марксистами, проте визначення цієї категорії в роботах К. Маркса немає. У «Маніфесті комуністичної партії» він писав, що історія всіх суспільств – це історія боротьби класів. Надалі, давши глибокий аналіз капіталістичного способу виробництва, він прийшов до строгішого розуміння класу, головною визначальною ознакою якого є відношення до засобів виробництва.

Найважливішим проявом класових відносин була експлуатація одного класу іншим. Відсутність у Маркса визначення класу породила численні, часом суперечливі, спроби дати визначення класу по Марксу. Класичне визначення дав В. І. Ленін у 1919 р. «**Класами** називаються великі групи людей, що розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, а отже, за способами отримання і розмірах тієї частки суспільного багатства, яку вони мають у своєму розпорядженні».

М. Вебер також не дав точного та об'ємного визначення класів. На відміну від Маркса, Вебер пов'язував поняття класу з капіталістичним суспільством. Головна ознака класу – відношення до власності, але Вебер враховував не тільки володіння власністю і рівень доходів, але і нерівність статусів, а також рівень володіння реальною владою, зокрема, приналежність до тих або інших політичних сил.

Виходячи з перелічених методологічних принципів, Вебер виділив в суспільстві

- а) робочий клас,
- б) дрібну буржуазію,
- в) «білі комірці» – інтелігенцію, технічних фахівців,
- г) адміністраторів і менеджерів,
- д) власників, у якому виділив:
 - «клас власників» – ті, хто отримує ренту,
 - «комерційний клас» – підприємці.

Між полярними класами власників і робочих Вебер виявив так званий середній клас.

Р. Дарендорф спробував сформулювати концепцію класу за допомогою поглибленого аналізу теорії К. Маркса в світлі досвіду капіталістичного світу: кожному класовому суспільству властивий конфлікт і боротьба ведеться двома основними класами.

Відштовхуючись від критики теорії Маркса, Дарендорф сказав, що категорію класу потрібно визначати не через відносини власності, а через

відносини влади. Він ділить суспільство на 2 класи: той, що має владу та усунений від неї.

А. Гідденс, узявши за основу істотні елементи концепцій Маркса, Вебера і Дарендорфа, розробив свою концепцію класу. У основу розділення він поклав «ринкову здатність», тобто властивості, які людина може задіювати в ринкових умовах:

- власність на засоби виробництва,
- освіта або технічна кваліфікація,
- фізична робоча сила.

Відповідно можна виділити три класи: вищий, середній і нижчий.

Поняття класу – достатньо крупна аналітична одиниця, розрахована на вивчення найбільш істотних змін у суспільстві, але для вивчення не таких глобальних змін ввели в ужиток поняття «страта», або шар.

Страта включає безліч людей, схожих за якоюсь ознакою, що відчують себе зв'язаними одне з одним. Як ознака можуть виступати економічні, політичні, соціально-демографічні, культурні характеристики, але вони обов'язково повинні бути статусними, тобто мати ранговий характер.

Для аналізу незначних змін у суспільстві в кожному класі (вищому, середньому і нижчому) виділяють два шари – вищий і нижчий.

У 30-40 роки 20-го століття У. Л. Уорнером (США) було проведено дослідження, за результатом якого була побудована піраміда соціальної ієрархії, яка на сьогодні є найбільш вживаною:

1. вищий вищий клас – еліта. Пропуск сюди – успадковане багатство, соціальна популярність сім'ї. Соціальна позиція стійка і безпечна. Дуже багаті, але не виставляють своє багатство напоказ,

2. нижчий вищий клас – професіонали в своїй області, одержувачі надзвичайно високого доходу. Вони заробили, а не успадкували своє положення. Це багаті вискочки, нувориші, що підкреслюють свій соціальний статус;

3. вищий середній клас – люди, для яких головною є кар'єра. В основі кар'єри лежить висока професійна, наукова підготовка або досвід управління бізнесом (керівники найбільших фірм, директори, генерали, відомі вчені, юристи.). Представники цього класу дуже вимогливо ставляться до освіти дітей, для них характерне дещо виставлене на показ споживання;

4. нижчий середній клас – типові американці, що є прикладом респектабельності, добросовісного ставлення до роботи, вірності культурним нормам і стандартам (поліцейські, лікарі, викладачі, інженери);

5. вищий нижчий клас – люди, праця яких позбавлена творчості, від них вимагається лише наявність середньої освіти і деяких навичок, часто працюють

вручну. Проживають у непрестижних районах в невеликих будиночках або квартирах (дрібні службовці, клерки, робітники);

6. нижчий нижчий клас – люди в тяжкому положенні, що мають проблеми із законом. Гроші витрачають в основному на продукти харчування і роблять покупки в кредит (іммігранти, безробітні - 25,22%)

Де знаходиться людина? Як визначити його положення в системі стратифікації?

Уорнер виділив 5 ознак класу:

1. Рід занять.
2. Джерело доходу.
3. Розмір доходу.
4. Район мешкання.
5. Тип житла.

Методи дослідження класової структури такі:

- об'єктивний – рівень доходу, квартира, автомобіль;
- суб'єктивна самооцінка;
- оцінки репутації – оцінка статусу сусідів, знайомих у порівнянні зі своїм.

Нерівність і бідність – поняття, тісно пов'язані з соціальною стратифікацією. Нерівність характеризує нерівномірний розподіл дефіцитних ресурсів суспільства – грошей, влади, освіти і престижу – між різними стратами або верствами населення. Основним вимірником нерівності виступає кількість ліквідних цінностей. Цю функцію зазвичай виконують гроші.

Бідність – це економічний і соціокультурний стан людей, що мають мінімальну кількість ліквідних цінностей і обмежений доступ до соціальних благ.

Бідність – це не тільки мінімальний дохід, але особливий спосіб і стиль життя, норми поведінки, стереотипи сприйняття і психологія, що передаються з покоління в покоління. Тому соціологи говорять про бідність як особливу субкультуру.

У статистичному сенсі доходом вважається та сума грошей, яку люди заробляють завдяки приналежності до певної професії (виду занять) або завдяки узаконеному розпорядженню власністю. Проте у жебраків нічого подібного немає. Жебраки, навіть якщо вони регулярно заробляють на життя жебрацтвом, ніяких цінних послуг суспільству не надають. А статистика враховує лише ті джерела доходу, які пов'язані з наданням цінних, суспільно значущих послуг або виробництвом товарів. Жебраків включають до складу так

званого *андеркласу*, тобто буквально *некласу*, або шару, що стоїть нижче за всі класи.

Найпоширеніший і легший в розрахунках спосіб вимірювання нерівності – *порівняння величин найнижчого і найвищого доходів* в даній країні. П.Сорокін порівнював таким чином різні країни і різні історичні епохи. Наприклад, у середньовічній Німеччині співвідношення вищого і нижчого доходів складало 10000:1, а в середньовічній Англії 600:1.

Інший спосіб – *аналіз частки сімейного доходу, що витрачається на харчування*. Виявляється, багаті платять за продовольство всього 5-7%. Чим бідніший індивід, тим більша частка доходу витрачається у нього на харчування, і навпаки.

Якщо нерівність характеризує суспільство в цілому, то бідність стосується тільки частини населення. Залежно від того, наскільки високий рівень економічного розвитку країни, бідність охоплює значну або незначну частину населення.

Масштабом бідності соціологи називають частку населення країни (зазвичай виражену у відсотках), що проживає у офіційній межі або порогу бідності. Для позначення масштабу бідності застосовуються також терміни «*рівень бідності*», «*межі бідності*» і «*коефіцієнт бідності*».

Поріг бідності – це сума грошей, офіційно встановлена як мінімальний дохід, завдяки якому індивід або сім'я в змозі придбати продукти харчування, одяг і житло. Його також називають «*рівнем бідності*». В Україні він отримав додаткову назву – *прожитковий мінімум*.

Очевидно, що масштаб бідності і поріг бідності тісно зв'язані між собою. Чим вище планка вимог, тим більше людей виявляється за межею бідності. І навпаки.

Економічна комісія ООН відносить до бідних шарів тих, у кого сімейний дохід складає 2/3 середньонаціонального доходу. Прийнята ще одна методика: бідними вважають тих, чий дохід складає менше 50% середньонаціонального доходу.

Межі бідності міняються в історичному часі. Раніше людство жило багато гірше, і чисельність бідних була вища. В античній Греції 90% населення за мірками того часу проживало в бідності. В Англії епохи Відродження близько 60% населення вважалося бідним. У XIX столітті масштаб бідності скоротився до 50%. У 30-і роки XIX століття тільки третина англійців відносилася до бідних, а через 50 років – всього 15%. Сьогодні коефіцієнт бідності досяг 10%.

Традиційно соціологи виділяли абсолютну і відносну бідність.

Під абсолютною бідністю розуміється такий стан, при якому індивід на свій дохід нездатний задовольнити навіть базисні потреби в їжі, житлі, одязі,

теплі, або здатний задовольнити тільки мінімальні потреби, що забезпечують біологічне виживання. Чисельним критерієм виступає поріг бідності (прожитковий мінімум).

Під відносною бідністю розуміється неможливість підтримувати рівень життя, що личить, або деякий стандарт життя, прийнятий в даному суспільстві.

Відносна бідність показує те, наскільки ви бідні порівняно з іншими людьми. Вона є порівняльною характеристикою в двох сенсах.

По-перше, вона показує, що ви бідні щодо того достатку або статку, яким володіють інші члени суспільства, що не вважаються бідними. Перше значення відносної бідності полягає в порівнянні однієї страти з іншими стратами або шарами. *По-друге*, вона показує, що ви бідні щодо деякого стандарту життя, наприклад стандарту гідного або такого, що личить, життя.

Межі абсолютної і відносної бідності не співпадають. У суспільстві може бути ліквідована абсолютна бідність, але завжди збережеться відносна.

Адже нерівність – незмінний супутник складних суспільств. Відносна бідність, таким чином, зберігається навіть тоді, коли стандарти життя всіх шарів суспільства підвищилися.

Аналізуючи соціальну стратифікацію сучасного суспільства неможливо не розглянути «середній клас», поняття, яке увійшло в науковий обіг у 50-60-ті рр. ХХ ст.

У США та країнах Західної Європи до середнього класу відносять понад 60 % населення, у скандинавських країнах, країнах яскравої соціал-демократичної спрямованості – до 75 % населення.

Концепція середнього класу і є суттєвим елементом теорії постіндустріального суспільства (Дж. Гелбрейт, Р. Арон, З. Бжезинський).

Функції середнього класу:

- вихователь і постачальник висококваліфікованої робочої сили;
- основний платник податків;
- внутрішній інвестор економіки, економічний донор;
- носій демократизації суспільства;
- стабілізатор суспільства, гарант його політичної міцності, «буфер» між крайнощами в соціальній піраміді – вищими та нижчими верствами.

Деякі «праобразы» цього поняття можна відшукати ще у вченні Аристотеля про середній елемент, який, на думку класика, складають не зовсім бідні, але й не надмірно багаті люди, котрі мають становити фундамент поліса – міста-держави, його міцну основу і слугувати запорукою справедливої та стабільної держави. Саме за ці міркування Аристотеля інколи називають «ідеологом здорового глузду середнього класу».

І все ж таки середній клас як частина суспільства, котра займає проміжні статусні позиції між багатими та бідними, верхами й низами, – це унікальне явище саме ХХ ст. Середній клас сформувався на Заході під впливом соціально-економічних зрушень і, зокрема, унаслідок науково-технічної революції. Якісні показники та значні кількісні параметри середнього класу не могли не вплинути на сутнісні характеристики суспільства, що його він репрезентує. М. Тетчер назвала таке суспільство «суспільством двох третин», маючи на увазі, що дві третини населення країни живуть добре, а соціальне невдоволення зосереджене в одній третині його.

Для виявлення середнього класу в суспільстві застосовується низка критеріїв (показників). Зазначимо, що нічого спільного з науковим не має так званий «арифметичний підхід», згідно з яким до середнього класу відносять ту частину населення, яка має середні прибутки по країні. Такий спрощений підхід дає можливість знайти середній клас у будь-якій країні світу.

Основні критерії (показники) середнього класу, усталені у світовій соціології:

- рівень економічного прибутку, що дає змогу використовувати високотехнологічні предмети побуту та послуги й забезпечити певний достатній рівень життя;
- характерні складові соціального капіталу: наявність освіти та кваліфікації, що підвищують вартість робочої сили їх носія, загальний рівень культури, що надає можливість виконувати висококваліфіковану працю та мати відповідний соціально-професійний статус;
- економічна поведінка з орієнтацією на ринкову форму господарювання, економічну свободу, самостійність і незалежність;
- соціально-психологічна спрямованість на сімейний добробут, індивідуальний усебічний розвиток особи;
- престиж трудової діяльності, кола спілкування, способу життя, наявність широких соціальних зв'язків, контактів, соціальних взаємодій.

До середнього класу в західних країнах відносять дрібних і середніх підприємців, технічну, військову та гуманітарну інтелігенцію, висококваліфікованих робітників («білі» й «золоті» комірці), фермерів тощо. У західних демократіях сформувався цілий прошарок – мерітократія (від англ. – заслуга), головні прикмети котрого такі: відсутність спадкового капіталу як первинного; неабиякі власні зусилля для досягнення високих статусних позицій і життєвого успіху – елітна освіта, видатні особисті риси, висока працездатність. Мерітократію часто називають новою елітою, за якою – успіх майбутнього розвитку. Утвердження такого прошарку в Україні перебуває лише на початковій стадії.

Формування середнього класу в Україні за вказаними вище критеріями – справа майбутнього. Для України, як і для інших перехідних суспільств, характерні такі особливості середнього класу:

- Україна переживає початкову стадію формування середнього класу, який перебуває лише в зародку;
- формування середнього класу в Україні відбувалося переважно не шляхом домінування особистісних духовних рис (професіоналізму, освіченості, працелюбства, вольових устремлінь і власних здобутків), а внаслідок «уміло» проведеної приватизації, доступу до бюрократичних інституцій, що здійснювали роздержавлення тощо;
- для України характерне зведення всієї багатоманітності критеріїв визначення середнього класу до єдиного – економічного. Звідси – наявна ситуація паралельного існування ніби двох середніх класів: один – середній за прибутками, але із сумнівними життєвими та моральними цінностями; другий – загалом відповідає західним критеріям, окрім економічних;
- наявна проблема кількісних параметрів середнього класу. За деякими оцінками, він становить 15% від усього населення, тому не здатний виконувати роль стабілізатора суспільства, гаранта політичної стабільності;
- специфіка середнього класу в Україні полягає в тому, що він утворюється не на базі розвитку реального виробництва, а переважно від обслуговування класу багатих;
- подальший розвиток середнього класу в Україні пов'язаний з успішними економічними реформами, а також із поверненням у коло середнього класу численної інтелігенції, що і становить осердя останнього в західних країнах.

3. Розглядаючи соціальну стратифікацію, слід аналізувати не тільки групи та місця, які вони посідають у системі суспільної ієрархії, а й конкретного індивіда, котрий також змінює свої позиції.

Під **соціальною мобільністю** розуміють рух індивідів між різними соціальними позиціями, тобто перехід від однієї групи до іншої.

Класиком теорії соціальної мобільності вважають російсько-американського вченого П. Сорокіна, котрий запровадив відповідний термін у науковий обіг. Соціальна мобільність означає переміщення індивідів і груп з одних соціальних шарів, спільнот в інші, що пов'язано зі зміною положення індивіда або групи в системі соціальної стратифікації.

Можливості і динаміка соціальної мобільності розрізняються в різних історичних умовах. До каналів, або «ліфтів», соціальній мобільності П. Сорокін відносить такі соціальні інститути: армію, церкву, освітні інститути, сім'ю,

політичні і професійні організації. Соціальні інститути, які є каналами вертикальної мобільності мовби фільтрують і відбирають індивідів, здійснюючи своєрідну селекцію. Сім'я теж служить інтересам соціального відбору, проте зараз цінуються не походження і знатність роду, а особисті якості.

Найвідоміші дослідники цієї проблеми – американці Б. Барбер, Л. Уорнер, а також авторитетний соціолог сучасності – англієць Д. Голдторп. Останній створив методики дослідження мобільності, вивчаючи англійське суспільство.

Варіанти соціальної мобільності різноманітні. Вона буває:

- 1) індивідуальною і колективною;
- 2) вертикальною і горизонтальною;
- 3) внутрішньогенераційною та міжгенераційною.

У сучасній науці розрізняють два види соціальної мобільності:

- *горизонтальна* – передбачає перехід індивідів з однієї соціальної групи до іншої без зміни соціального статусу;

- *вертикальна* – передбачає перехід індивіда з однієї групи до іншої зі зміною соціального статусу.

У свою чергу, вертикальна мобільність може бути *висхідною*, коли індивід збільшує свої доходи, підвищує освіту, здобуває владу, визнання, престиж, статус, отже, здійснює соціальний підйом, та *спадною*, коли індивід втрачає у власності, владі, визнанні, статусі, здійснює соціальний спуск, зазнає деградації.

Вертикальна мобільність може бути як *індивідуальною*, що стосується окремого індивіда, так і *колективною, груповою*, тобто характерною для цілої групи. Групова мобільність відбувається тоді, коли знижується або підвищується статус цілого класу, стану, каст. Причинами групової мобільності служать наступні чинники: соціальні революції, іноземні інтервенції, міждержавні війни, військові перевороти, зміна політичних режимів, селянські повстання, боротьба аристократичних родів, створення або крах імперії.

Історії відомо чимало випадків, коли цілі соціальні групи унаслідок якихось подій різко змінювали свій статус. У результаті змінюється і статус практично всіх індивідів, що належать до цієї групи. П. Сорокін наводить як приклад Жовтневу революцію. В результаті її цілий привілейований клас дворянства зробив колективне соціальне сходження: у 20-30 рр. пишатися дворянським титулом і виставляти його на загальний огляд у радянській Росії було не просто не престижно, але й просто-таки небезпечно для благополуччя і самого життя. Навпаки, робітничо-селянське походження стало ознакою

благонадійності і багато в чому відкривало дорогу до підвищення соціального статусу.

Також виокремлюють *внутрішньогенераційну* мобільність (інтрагенераційну) та *міжгенераційну* (інтергенераційну).

Внутрішньогенераційна мобільність (інтрагенераційна) – це висхідна чи спадна мобільність окремої людини протягом її життя. Інколи цей вид соціальної мобільності ще називають кар'єрою, котру визначають як зміну соціального статусу індивіда протягом власного життя.

Міжгенераційна мобільність (інтергенераційна) – це рух індивіда соціальною драбиною між різними поколіннями. Вивчаючи цей тип мобільності, можна з'ясувати, як змінилися соціальні позиції поколінь дітей порівняно з поколіннями батьків.

Досліджуючи мобільність, соціологи оперують ще низкою понять.

Швидкість мобільності – це рух індивіда соціоекономічною шкалою за певний проміжок часу. Нормальною швидкістю вважають пересування індивіда на одну-дві сходинки-страти. Раптовий злет або раптове падіння на декілька позицій за короткий проміжок часу – ознака кризових чи перехідних суспільств (характерна для сучасної України).

Інтенсивність мобільності – це кількість індивідів, які змінюють соціальні позиції у вертикальному та горизонтальному напрямках за певний час.

Сукупний індекс мобільності – це показник, який враховує швидкість та інтенсивність мобільності.

У світовій соціології відомими є Оксфордські дослідження соціальної мобільності, що відбувалися в 70-90-ті рр. XX ст. Аналізуючи суттєві зміни у структурі виробництва розвинутих капіталістичних країн, зумовлені науково-технічною революцією, соціологи дійшли таких висновків: рівень мобільності чоловіків зріс; збільшилася кількість випадків руху великої амплітуди; третина «білокомірцевих» службовців походить із робітників; значно обмежені можливості мобільності в жінок; відбувається збільшення кількості посад високого рангу та як наслідок посилюються можливості мобільності в суспільстві.

Переважаючі тенденції соціальної мобільності в Україні, що були виявлені дослідженнями українських вчених у 90-х рр. XX ст.:

- масова примусова, недобровільна міжпрофесійна мобільність зумовлена кризовим станом суспільства в період інституціональних змін, який знижує попит на деякі професії, наявність безробіття тощо;
- спадні соціальні переміщення як домінантні тенденції у процесах соціальної мобільності для абсолютної більшості населення;

- висхідні соціальні переміщення характерні для порівняно невеликих соціальних груп (переважно для правлячої еліти);
- зміна професії як складова стратегії виживання;
- примус до самозайнятості без професійної перекваліфікації;
- рух у спадному напрямку суттєво переважає рух у висхідному напрямку;
- стратегії успіху властиві переважно молоді у той час, як для середнього та старшого покоління характерні стратегії виживання.

Об'єктивні знання про соціальну мобільність свідчать про реальні переміщення в суспільстві, про рівень демократичності, відкритості та стабільності цього суспільства.

Питання для самоконтролю

1. Що таке соціальний простір, чим він характеризується?
2. Дайте аналіз понять «соціальний статус» і соціальна роль».
3. Що таке соціальна стратифікація? Які її критерії використовують в соціології?
4. Охарактеризуйте поняття «клас».
5. Визначите риси багатих, бідних, представників середнього класу.
6. У чому полягає різниця між відкритою і закритою стратифікацією?
7. Які є історичні типи стратифікації?
8. Що таке соціальна мобільність? Які її види і канали існують?

ЗМ 2 ОСОБА В СИСТЕМІ КУЛЬТУРИ

ОСОБА ЯК СУБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

1. Соціологічне поняття особи, її структура.
2. Соціологічні теорії особи.
3. Соціалізація особи як процес.
4. Соціальна типологія особи.

1. Проблема людини, особи є однією з фундаментальних міждисциплінарних. З давніх часів вона розглядається представниками різних наук. Накопичено величезний теоретичний і емпіричний матеріал, але і сьогодні ця проблема залишається найскладнішою, самою непізною. Адже не дарма мовиться, що кожна людина вміщає в собі Всесвіт.

Кожна людина тисячами ниток, видимих і невидимих, пов'язана із зовнішнім середовищем, суспільством, поза яким не може сформуватися особистість. Саме це – взаємодію індивіда і суспільства розглядає соціологія, а стосунки «суспільство-особа» – є базовим соціологічним відношенням.

Людина як біологічний вид існує понад 3 млн. років. Увесь цей час тривала її біологічна еволюція. Сучасна людина (за класифікацією Карла Ліннея – людина розумна) як окремий вид сформувалася приблизно 200 тис. років тому: саме тоді оформилися ті фундаментальні ознаки, які відрізняють людину від тварин (прямоходіння, великий об'єм мозку, мислення, мова, оволодіння знаряддями праці і вогнем, триваліший період дитинства тощо).

Фундаментальні ознаки, які відрізняють людину від тварин послужили підставою переходу від біологічної до культурної еволюції. Все, що створено *Homo sapiens*, пов'язане не з біологією, а з культурою й суспільством. Можна сказати, що починаючи з цього часу у людини, як біологічної істоти, формується її індивідуальність, яка пізніше виростає в особистість.

Особа, індивід, людина – ці близькі, але не тотожні поняття, тому вони є об'єктами різних наук: біології і філософії, антропології і соціології, психології і педагогіки.

Поняття *людина* вживається для характеристики властивих всім людям якостей і здібностей. Це поняття вказує на наявність такої особливої спільноти, що історично розвивається, як людський рід. Людина розглядається як вид, що представляє вищий ступінь еволюції життя на Землі, як складна система, в якій сполучене біологічне і соціальне, тобто як біосоціальна істота. Одиницним

представником людського роду, конкретним носієм рис людини є *індивід*. Він унікальний, неповторюваний. Разом з тим він універсальний, адже кожна людина залежить від соціальних умов, середовища, в якому живе, людей, з якими спілкується.

Поняття «*індивідуальність*» є похідним від поняття «індивід» і відтворює те неповторне, специфічне, унікальне, своєрідне, чим один індивід відрізняється від іншого. Ці відмінності можуть бути абсолютно різними, починаючи від природних рис, особливостей поведінки та закінчуючи манерою ходи чи специфікою одягу. Це поняття надзвичайно поширене в психології, у соціології ж його застосування обмежене.

Особа – *стійкий комплекс якостей, властивостей, набутих під впливом відповідної культури суспільства та конкретних соціальних груп, до яких людина належить*. Індивід є особою постільки, наскільки у відносинах з іншими (у рамках конкретних соціальних спільнот) він виконує певні функції, реалізує в своїй діяльності соціально значущі властивості і якості. Можна сказати, що особа – *це соціальна модифікація людини*: адже соціологічний підхід виділяє в особі соціально-типове.

Індивід стає особою тоді, коли він, взаємодіючи із суспільством через конкретні соціальні спільноти, групи, інститути, реалізує соціально значимі властивості, соціальні зв'язки.

Визнаючи за кожною людиною право вважатися особистістю, разом із тим говорять про яскраву, видатну, або пересічну особистість, аморальну чи високоморальну особистість тощо.

У момент народження дитина ще не є особистістю, вона є всього лиш індивідом. Щоб стати особистістю, людина має пройти певний шлях розвитку. Необхідною умовою цього розвитку є наявність соціального середовища, світу культури із яким дитина взаємодіє. Дитина, яка виховується у людському суспільстві, включена в соціальні зв'язки і взаємини, які з часом розширюються й поглиблюються. Разом з тим, відомо, що у випадку важкого психічного захворювання може наступити розрив, розпад соціальних зв'язків і тоді індивід втрачає ознаки особистості. Або, наприклад, дитина, вихована серед тварин (феральні діти, ферали), так і не стає особистістю.

У 1920 р. в Індії було знайдено двох дівчат, які були виховані вовками. Одній з них на вигляд було років сім-вісім, іншій – приблизно два. Їх пізніше назвали Камала й Амала. Молодша з дівчаток скоро після повернення до людей померла, а старша – Камала – прожила ще десять років. Спостерігачі відзначали, що, незважаючи на деяку адаптацію до навколишніх соціальних, людських умов, поведінка дівчинки більше нагадувала поведінку вовка (легкість пересування на чотирьох кінцівках при небажанні прямоходіння, відмова

носити одяг, хлебання, а не пиття води, чудово розвинутий нюх і навіть виття на місяць уповні). Весь словниковий запас, засвоєний Камалою за час перебування серед людей, складав близько сорока слів, хоча вона використовувала звуки подібні на гарчання чи скавуління для позначення певних своїх потреб. Інакше кажучи, людський розум у цієї дівчини так і не сформувався – не лише на рівні інтелекту, але навіть на рівні елементарного здорового глузду.

Отже, тільки життя у суспільстві дає людям можливість творити і пізнавати культуру. Приклад феральних дітей переконує, що людина, позбавлена сім'ї, яка проживає поза державою, нацією, професійними зв'язками, поза суспільством, не здатна розвинути своєї особистості як істота суспільно-моральна.

Людина стає особою, вступаючи у суспільні відносини, у зв'язок з іншими людьми. У цих зв'язках і відносинах індивід набуває різноманітних суспільних властивостей і таким чином поєднує в собі індивідуальні і суспільні якості. Людина стає персоніфікованим носієм соціальних якостей, особою.

Особа посідає певне положення в системі суспільних відносин, належить до певного класу, соціального шару, групи. Відповідно до свого соціального статусу особа грає певні соціальні ролі.

Своєрідність *соціологічного підходу* до людини характеризується тим, що вона вивчається перш за все як соціальна істота, представниця соціальної спільності, носій характерних для неї соціальних якостей. При дослідженні процесів взаємодії людини і соціального середовища особа розглядається не тільки як об'єкт зовнішніх дій, але головним чином як соціальний суб'єкт, активний учасник суспільного життя, що має власні потреби, інтереси, устремління, а також здібності і можливості здійснювати власний вплив на соціальне середовище.

На відміну від психологічного аналізу, коли на перше місце висувається індивідуальне в особі, соціологів цікавить соціально типове, таке, що характеризує її включеність в суспільство, соціальні групи, організації та інститути. Соціолог досліджує особу під кутом зору її участі в економічному житті, тобто його увага звернена на трудову діяльність людини (інтерес до праці, її змісту, характеру, результату, установка на працю і т. ін.).

З погляду політичного життя соціологію цікавить перш за все людина-громадянин. Включення особи в духовне життя соціолог розглядає крізь призму культури (хоча в інших випадках остання виступає як «міряло» осіб). Все це складає умови буття особи в суспільстві.

Як видно, соціологів цікавлять соціальні аспекти життєдіяльності людини, закономірності її спілкування і взаємодії з іншими людьми, групами і

суспільством в цілому. Проте інтереси соціологів не обмежуються лише соціальними властивостями людини. У своїх дослідженнях вони враховують і вплив біологічних, психологічних і інших властивостей.

Який же зміст вкладається в поняття «особа»? Відразу виникає ряд питань: чи кожен індивід – особа, які критерії, що дають підставу вважати індивіда особою, чи зв'язані вони з віком, свідомістю, етичними якостями і так далі. Визначення особи, що найбільш часто зустрічаються, як правило, включають наявність стійких якостей і властивостей індивіда, який розглядається як відповідальний і свідомий суб'єкт.

Але це знову породжує питання: «Чи є особою безвідповідальний або недостатньо свідомий суб'єкт?», «Чи можна вважати особою дворічну дитину?».

Індивід є особою тоді, коли він у взаємодії з суспільством через конкретні соціальні спільності, групи, інститути реалізує соціально значущі властивості, соціальні зв'язки. Таким чином, найбільш широке «робоче» визначення особи можна сформулювати так: *особа – це індивід, включений в соціальні зв'язки і відносини.*

Однак було би помилкою повністю ігнорувати роль біологічного фактору в розвитку особистості. Адже те, що люди, виховані серед звірів ставали на них подібними свідчить про здатність людей навчатися. Крім того, «феральні діти» користувалися засобами, властивими тільки людям: вживали різних звуків для позначення певних ситуацій, а це можна вважати за спроби творення певної парамови, що притаманне тільки людині. Тобто, можемо припустити, що «феральні діти», як і кожен представник їхнього біологічного виду, мали закладену самою природою здатність сприймати культурну спадщину, а відтак – далі її творити і передавати.

Цікавий експеримент був поставлений на початку 30-х рр. минулого століття американськими вченими, подружжям Келлог, і описаний ними у праці «Мавпа і дитина». Вони намагалися з'ясувати, чи може мавпа – найподібніша до людини тварина – сприймати і передавати людську культуру. Для цього вони виховували власну дитину разом з малим шимпанзе. Експеримент почався, коли їхньому синові було 10 місяців, а мавпенятку – сім з половиною. Обидва виховувалися абсолютно однаково – те саме їли, разом спали, бавилися. Мавпеня виявилося міцнішим фізично і швидше ніж людська дитина навчилося їсти ложкою, пити зі склянки, відкривати двері тощо. Проте воно так і не змогло навчитися говорити та мислити.

Отже, біологічний фактор також відіграє важливу роль у становленні особистості.

Протягом XIX ст. навіть домінувала точка зору про визначальність спадковості, біологічних задатків у розвитку особистості: сім'я, гени визначають чи буде людина геніальною особистістю, чи пересічним індивідом, філантропом чи злочинцем. У XX ст. ця точка зору була переосмислена. Однак остаточно ця проблема не вирішена й сьогодні.

При вивченні людської особистості доцільно враховувати такі рівні її прояву:

- біологічний – те, що розвивається в людині незалежно від впливу на неї інших людей, те, що притаманне людині, як представникові певного біологічного виду;
- спадковий – те, що розвивається на базі генного фонду її батьків;
- соціальний – набуте людиною у процесі соціалізації, спілкування і взаємодії з іншими людьми.

Біологічний фактор і спадковість не може повністю створити особистість, так само як ні культура, ані соціальний досвід не передаються з генами.

Однак, біологічний фактор необхідно враховувати, оскільки завдяки йому створюється незліченна різноманітність людських темпераментів, характерів, здібностей, які надають кожній особі неповторної індивідуальності, створюють її унікальність.

Спадковість також відіграє важливу роль. Наприклад, родичами були Шеллінг, Шіллер, Гегель і Макс Планк – у них був спільний предок Йоган Вант, який жив у XV ст. Німецький революціонер Карл Лібкнехт – нащадок лідера німецької реформації Мартіна Лютера. Спільний предок – адмірал Головнін – був у Олександра Пушкіна і Льва Толстого; Микола Миклухо-Маклай, відомий етнограф, нащадок козацької старшини, був далеким родичем Адама Міцкевича та Йоганна Вольфганга Гете.

Отже, особа – найбільш складний об'єкт, оскільки вона, знаходячись мовби на межі двох величезних світів – біологічного і соціального, вбирає всю їх багатоплановість і багатовимірність. Суспільство як соціальна система, соціальні групи і інститути не володіють таким ступенем складності, бо вони суто соціальні утворення.

Представляє інтерес запропонована сучасними вітчизняними авторами структура особи, що включає три компоненти: *пам'ять, культуру і діяльність*. Пам'ять включає знання і оперативну інформацію; культура – соціальні норми і цінності; діяльність – практичну реалізацію потреб, інтересів, бажань особи.

У структурі особи знаходить своє віддзеркалення структура культури, усі її рівні. Звернімо особливу увагу на співвідношення сучасної і традиційної культури в структурі особи. У кризових, екстремальних ситуаціях, що

безпосередньо зачіпають «вищий» культурний шар (сучасну культуру), може різко активізуватися традиційний шар, висхідний до далеких часів. Це спостерігається в суспільстві, коли в умовах розхитування, ломки ідеологічних і етичних норм, цінностей радянського періоду відбувається не просто пожвавлення, а бурхливе зростання інтересу не тільки до релігії, але і до магії, марновірства, астрології і так далі.

«Пошарове» зняття пластів культури має місце при деяких психічних захворюваннях.

Нарешті, аналізуючи структуру особи, не можна обійти питання про співвідношення індивідуального і соціального. У цьому плані особа є «живою суперечністю» (М. Бердяєв). З одного боку, кожна особа унікальна і неповторна, вона незамінна і безцінна. Як індивідуальність особа прагне до свободи, самореалізації, до відстоювання свого «Я», свого «самозвеличення», їй іманентно властивий індивідуалізм. З іншого боку, як соціальна істота особа органічно включає колективізм, або універсалізм.

Це положення має методологічне значення. Суперечки про те, що кожна людина за природою індивідуаліст або колективіст, не стихають з давніх часів. Захисників як першої, так і другої позицій достатньо. І це не просто теоретичні дискусії. Ці позиції мають вихід безпосередньо в практику виховання. Ми багато років наполегливо виховували колективізм як найважливішу якість особи, піддаючи анафемі індивідуалізм; по іншу сторону океану ставка зроблена на індивідуалізм. Який же результат? Доведений до крайності колективізм призводить до нівелювання особи, до зрівнялівки, але нітрохи не краща інша крайність.

Очевидно, вихід у підтримці оптимального балансу іманентно притаманних особі властивостей. Розвиток і розквіт індивідуальності, свобода особи, але не за рахунок інших, не у збиток суспільству.

Таким чином, найповніше структуру особи можна представити як сукупність наступних елементів:

- соціальна пам'ять;
- культура;
- діяльність;
- досвід (уміння, знання, навички, звички);
- особливості віддзеркалення дійсності (особливості мислення, пам'яті, сприйняття, відчуття, уваги; емоційних процесів – емоцій, відчуттів та ін.);
- особисті якості (переконання, світогляд, інтереси);
- біологічні характеристики (протікання нервових процесів – збудження, гальмування і т. ін.; особливості, властиві певній статі і віку).

2. Розглянемо найбільш відомі соціологічні концепції особи.

Макросоціологічні концепції особи

З погляду макросоціології, яку цікавить, насамперед, суспільство в цілому, а не його частини, і міжгрупова взаємодія, а не міжособистісна, особа є продуктом суспільства (культури, історії тощо) і формується вона в процесі соціалізації, тобто засвоєння культури (норм поведінки, цінностей, ідей, правил, стереотипів розуміння). Образно висловився Жан Піаже: «Звірята (тобто діти) у процесі соціалізації поступово перетворюються в людей».

Еміль Дюркгейм вважав, що суспільство виникає внаслідок взаємодії індивідів, але, як тільки воно виникло, воно починає жити за власними законами. І з цього моменту вже все життя індивідів визначається соціальною реальністю, впливати на яку вони не можуть або ж впливають дуже незначно, не змінюючи суті соціальних фактів.

Ральф Дарендорф, підкреслюючи, що особа є продуктом розвитку культури, соціальних ролей, називає людину *Homo sociologicus*, виділяючи її типові підвиди:

- *Homo faber* – у традиційному суспільстві «людина, яка працює» – селянин, ремісник, купець, воїн – людина, яка «несе ярмо» (тобто наділена важливою соціальною функцією);
- *Homo consumer* – сучасний споживач, особистість сформована масовим суспільством;
- *Homo universalis* – людина, здатна займатися різними видами діяльності;
- *Homo sovieticus* – людина, яка залежить від держави.

Девід Пісмен (США) розробляв концепцію так званої одномірної людини. Під впливом пропаганди, засвоюючи певні стереотипи, які нав'язуються йому засобами масової інформації, людина формує спрощені схеми чорно-білого, одномірного бачення проблем. Сучасне суспільство робить людей примітивними особами зі спрощеним соціальним сприйняттям та інтерпретацією соціальних процесів.

На думку Девіда Пісмена, якщо у XIX ст. домінуючим типом особи була особистість «орієнтована зсередини» (зміст прагнень якої міг бути найрізноманітнішим, скажімо, прагнення розбагатіти чи релігійний аскетизм. Але у будь-якому випадку така особа характеризується високою стійкістю життєвих цілей. У сучасному ж суспільстві, вважає Пісмен, переважає інший тип особи – «орієнтований на інших»). Особа цього типу не має стійких життєвих цілей та ідеалів, а прагне, насамперед, до «гармонії з іншими»,

намагаючись бути «таким як усі». Ця людина-конформіст настільки піддається зовнішньому впливу, що навіть не знає у чому ж полягає його власне «Я».

У межах структурного функціоналізму (Толкотт Парсонс, Роберт Мертон) формується рольова концепція особи. Щодо особи соціальні системи виступають узагальнено в різноманітних формах функціональних вимог. Ці функціональні вимоги продиктовані необхідністю пристосування соціальної системи до навколишнього середовища, організації міжособистісного спілкування, забезпечення соціального контролю, управління і зменшення напруження у стосунках між окремими членами соціальних спільнот. Ці вимоги оформлені у соціальні норми (закони, інструкції тощо). Порушення їх розглядається як девіантна поведінка, що неодмінно призводить до системних дисфункцій, які ведуть до системної дезінтеграції – «аномії».

Мікросоціологічні концепції особи

Мікросоціологія розглядає проблематику особистості безпосередньо у контексті міжособистісної взаємодії, тому процес соціалізації у галузі мікросоціології розглядається через призму набуття людиною різних соціальних ролей.

Коли люди жили в простих суспільствах і діяли все життя у межах тієї самої групи, їм не здавалося, що вони грають якусь соціальну роль. У сучасному суспільстві з його високою соціальною мобільністю людям доводиться кілька разів за день змінювати ролі.

Однією з найвідоміших теорій, які можна вважати мікросоціологічними концепціями особистості, є теорія австрійського вченого Зигмунда Фрейда, який виділив у структурі особистості три елементи: Воно – Id, Я – Ego, Над-Я – Super-Ego.

Id – це наша підсвідомість, невидима частина айсберга, де панують неусвідомлені інстинкти. За Фрейдом, фундаментальними в людини є дві потреби: лібідозна й агресивна. Ego – це свідомість, пов'язана з підсвідомістю, яка час від часу проривається у свідомість. Ego намагається реалізувати неусвідомлюване у прийнятній для суспільства формі. Super-Ego – моральний «цензор», який становить сукупність моральних норм і принципів, внутрішній контролер. Тому наша свідомість перебуває у постійному конфлікті між проникаючими в неї неусвідомлюваними інстинктами, з одного боку, і моральними заборонами, які нав'язує Super-Ego – з іншого.

Для концепції Фрейда і загалом фрейдизму властиво занадто перебільшувати значення у людському житті неусвідомлених імпульсів, інстинктів, тобто сфери Id (Воно). Центральним питанням у соціологічній концепції Фрейда є питання про стосунки особистості та суспільства. У загальних рисах ці стосунки можна охарактеризувати як конфлікт, причому

причиною цього конфлікту, є з одного боку – культура з її заборонами і нормами, спрямованими на обмеження, опанування сексуальної енергії, а з іншого – підпорядкування особистісної поведінки «прагненню задоволення».

Американський соціолог Чарльз Кулі є автором теорії «дзеркального Я». Він заперечував теорії про те, що людська природа визначається біологічними факторами і відстоював ідею, що люди творять себе і свій світ завдяки участі у процесах соціальних взаємодій. На думку Чарльза Кулі, людина творить себе, орієнтуючись на те, як її сприймають інші, приглядаючись до їхніх реакцій так само, як ми вдивляємося в дзеркало. Він виділяв три фази у процесі творення людиною свого "Я":

1) по-перше, ми уявляємо собі як ми виглядаємо в очах інших – чи пасує мені ця зачіска? Чи не занадто я товстий?

2) по-друге, ми уявляємо собі як інші люди будуть оцінювати нашу зовнішність. Ми знаємо, що товстих чи лисих людей вважають непривабливими.

3) по-третє, на підставі вищезазначених уявлень, ми виробляємо певний тип внутрішнього самовідчуття – почуття сорому або гордості.

Процес дзеркального відображення власного «Я» є суб'єктивним процесом і не завжди відповідає об'єктивній дійсності. Наприклад, товста чи лиса людина не обов'язково є непривабливою.

Американський вчений Абрагам Маслоу (1908–1970) сформулював ієрархічну теорію потреб особистості, які пояснюють життєві мотивації людини:

- фізіологічні потреби (їжа, дихання, одяг, тепло та ін.);
- екзистенційні (безпека існування, стабільність, впевненість у завтрашньому дні, гарантована праця, медичне обслуговування тощо);
- соціальні – приналежність до колективу, спілкування, участь у спільній трудовій діяльності, турбота й увага до себе;
- престижні потреби – в увазі до себе з боку «значимих інших», у підвищенні свого соціального статусу, визнанні та високій оцінці;
- духовні потреби – потреби у самовираженні через творчість.

Згідно принципу ієрархії, для особи потреби кожного наступного рівня стають актуальними тільки після задоволення потреб попереднього рівня. Дві перших групи потреб – потреби первинного рівня, наступні три – вищого рівня. Нижчі потреби властиві абсолютно всім людям, вищі – не всім і не в однаковій мірі. Там, де починаються вищі потреби – починається особа.

Швейцарський психолог Жан Піаже сформулював концепцію когнітивного (розумового) розвитку особистості як ланцюг послідовних стадій соціалізації особистості:

- 1) до 2 років – сенсомоторна – річ є, доки дитина її бачить і відчуває;
- 2) 2-7 років – передоперативна – діти опановують мову, їх поведінка відрізняється егоцентризмом: вони тлумачать світ виключно з погляду власної позиції, нездатні підтримувати зв'язну розмову, розмовляють разом, а не один з одним, не мають загального розуміння категорій думки очевидних для дорослих: причинність, вага або кількість»;
- 3) 7-11 років – конкретно оперативна – діти засвоюють абстрактні логічні поняття;
- 4) 11-16 років – формально оперативний період – діти здатні зрозуміти глибоко абстрактні ідеї (добро і зло тощо), зіткнувшись із якоюсь проблемою, – здатні переглянути всі можливі способи її розв'язання і проаналізувати їх теоретично, щоб знайти правильний вихід.

Піаже вважає, що перші три стадії мають універсальний характер, але не всі люди проходять через формально оперативний етап. Це частково залежить від рівня і якості шкільної освіти.

3. Найважливішим видом соціальної взаємодії, в ході якої здійснюється формування будь-якої людини як повноправного і повноцінного члена суспільства, є соціалізація. Соціологи використовують цей термін для опису процесу, в ході якого і за допомогою якого люди навчаються пристосовуватися до соціальних норм.

Світ, у якому ми живемо, постійно змінюється, вимагаючи постійних змін і від нас. Людина не може один раз в дитинстві остаточно сформуватися так, щоб уже більше ніколи не змінюватися. Життя – це постійне пристосування до безперервних змін: ми весь час переходимо з однієї групи в іншу, пристосовуючись до нових умов (наприклад, з сім'ї у школу, зі школи – на роботу) і змінюється світ у якому ми живемо (скажімо, сучасне українське суспільство сильно відрізняється від того, яким воно було наприкінці 80-х рр. XX ст.)

Соціалізація – це процес засвоєння індивідом зразків поведінки, соціальних норм і цінностей, необхідних для його успішного функціонування в суспільстві. Успішна соціалізація дозволяє індивідові стати повноправним активним суб'єктом суспільних відносин.

Соціалізація особи здійснюється під впливом безлічі чинників – як соціально-контрольованих і наведено-організованих, так і стихійних – таких, що виникають спонтанно.

3. Фройд висунув на перший план психологічні механізми соціалізації: імітацію, ідентифікацію, відчуття сорому і провини. Він вважав, що

1) імітація – це усвідомлена спроба дитини копіювати моделі поведінки;

2) ідентифікація – це спосіб усвідомлення приналежності до конкретної спільноти. Це позитивні механізми соціалізації, оскільки вони націлені на засвоєння певного типу поведінки;

3) сором і провини – це негативні механізми соціалізації, оскільки вони пригнічують або забороняють деякі зразки поведінки.

Н. Смелзер зводив соціалізацію до трьох стадій:

1) наслідування і копіювання дітьми поведінки дорослих;

2) ігрова стадія, коли діти усвідомлюють поведінку як виконання ролі;

3) стадія колективних рольових ігор, на якій діти навчаються розуміти, чого від них чекає ціла група людей.

Отже, від успіху соціалізації залежить, наскільки особа, засвоївши культурні цінності, норми поведінки, зуміє реалізувати свої потенції в суспільстві. Не стане в товаристві «outsider», ізгоєм. Соціалізація забезпечує самооновлювання соціуму, суспільного життя. Неполадки в соціалізації ведуть до конфлікту поколінь, аномії, соціальної девіації.

Отже, під соціалізацією розуміють процес засвоєння особою зразків поведінки суспільства і груп, їхніх цінностей, норм, установок. У процесі соціалізації формуються найбільш загальні стійкі риси особи, що виявляються в соціально організованій діяльності, регульованої ролевою структурою суспільства.

У ході соціалізації реалізуються наступні **цілі**:

1) взаємодія людей на основі засвоєння соціальних ролей;

2) збереження суспільства завдяки засвоєнню його новими членами цінностей, що склалися в ній, і моделей поведінки.

У соціалізації індивіда виділяють дві **фази**:

1) *соціальна адаптація* – пристосування індивіда до певних соціально-економічних умов, рольових функцій, норм, соціальних груп і інститутів, виступаючих як середовище його діяльності;

2) *інтерналізація (інтеріоризація)* означає процес включення соціальних норм і цінностей у внутрішній світ особи.

Етапи соціалізації співпадають (умовно) з етапами вікового розвитку індивіда:

1) *рання (первинна) соціалізація*. Вона пов'язана з придбанням загальнокультурних знань, із засвоєнням початкових уявлень про світ і характер взаємин людей. Важким етапом ранньої соціалізації є підлітковий вік.

Особлива конфліктність даного віку пов'язана з тим, що можливості і здібності дитини значно перевищують нав'язані йому правила, рамки поведінки;

2) *вторинна соціалізація:*

а) професійна соціалізація, яка пов'язана з оволодінням спеціальними знаннями і навичками, із залученням до певної субкультури. На цьому етапі розширюються соціальні контакти індивіда, розширюється діапазон соціальних ролей;

б) включення індивіда в систему суспільного розподілу праці. Тут передбачається адаптація в професійній субкультурі, а також приналежність до іншої субкультури. Швидкість соціальних змін у сучасних суспільствах призводить до того, що виникає необхідність ресоціалізації, засвоєння нових знань, цінностей, ролей, навичок замість колишніх, недостатньо засвоєних або застарілих. Ресоціалізація охоплює багато явищ (від корекції читання і мови до професійної підготовки або зміни ціннісних орієнтирів поведінки);

в) пенсійний вік або втрата працездатності. Характеризується зміною способу життя у зв'язку з виключенням із середовища виробництва.

У сучасному світі соціалізація перетворюється на процес, який триває протягом усього життя людини, оскільки людина здобуває все нові соціальні статуси й ролі, наприклад: студент, працівник, батько, дідусь, пенсіонер тощо. Соціалізація у зрілому віці потрібна також тоді, коли відбувається швидка зміна соціальних норм і правил (наприклад, перехід від соціалістичного суспільства до вільноринкового). Те, чого ми вчимося в дитинстві, часто відрізняється від того, чого ми вчимося у зрілому віці. Більшість нашого дитячого знання про доросле життя складається із загальних і абстрактних норм, які часто мають бути модифіковані при застосуванні їх на практиці. Доросла людина знає, *що* робити, і концентрується на тому, *як* це зробити. Вона дуже часто має поєднувати різні фрагменти знань, здобутих в сім'ї і школі для того, щоб досягти поставленої мети. Тому ідеалізм зазвичай притаманний молоді, а зрілі люди переважно є реалістами, схильними до компромісів. Соціалізація у зрілому віці вимагає переходу від залежності до автономії. Одним із найскладніших аспектів соціалізації у зрілому віці є вміння реалістичного бачення світу і збереження при тому ідеалів.

«Порівняйте змужнілу людину з юнаком: вона, напевне, здається вам жорсткішою, менш великодушною, корисливішою. Але хіба від цього вона стає гіршою? Ви говорите, що ні, що вона стала тільки твердішою, або, як ви звичайно кажете, більш практичною. Головне ж у тому, що вона набагато більше вважає себе центром усього, ніж юнак, який «мріє» про інше, наприклад, про Бога, вітчизну тощо.

Юнак знаходить себе як дух і втрачає себе у загальному дусі, в людстві. Юнак був ідеалістом, його надихали думки, доки він не змужнів, не став егоїстичною зрілою людиною, яка на свій розсуд розпоряджається реальностями і думками, і ставить свій особистий інтерес понад усе» (Макс Штірнер. «Єдиний і його власність»).

Отже, соціалізація особи починається з народження і триває все життя, цей процес на кожній стадії здійснюють особливі інститути і агенти.

Інститути соціалізації – організації, що впливають на процес соціалізації та його організацію (сім'я, освіта, ЗМК, церква, трудові колективи тощо).

Агенти соціалізації – це люди, які відповідають за засвоєння культурних норм і соціальних ролей (члени сім'ї, вчителі, однолітки, спортивні тренери, священники тощо).

Агенти й інститути соціалізації виконують важливі функції, а саме:

- навчання культурним нормам і зразкам поведінки;
- контроль за тим, як міцно, правильно та глибоко засвоєно соціальні норми й ролі.

4. Одним з центральних завдань соціології особи є розробка *особової типології*, адже без аналізу типів особи соціологічна теорія втрачає сенс.

Вивчаючи різні групи людей та їхні соціальні функції, соціолог не може абстрагуватися від індивідів, з яких ці групи складаються. При цьому його цікавить не конкретна поведінка окремої людини, обумовлена його індивідуальними якостями, скільки узагальнене, типове, виражене в сумі певних ознак, властивих певній множині.

Соціальний тип – це сукупність рис якоїсь абстрактної особи, що з найбільшою повнотою виражає суть даної соціальної групи. Звичайно, типово в науці – це абстракція, якій важко знайти аналог насправді.

У соціології популярність здобула розробка відомого російського соціолога **В. О. Ядова**. Під соціальним типом він розуміє продукт складного переплетіння історико-культурних і соціально-економічних умов життєдіяльності людей. Він виділяє

- *базисний тип* – що найкращим чином відповідає даним умовам. Характеристика цього типу відповідає на питання: якою повинна бути особа, щоб суспільство могло розвиватися з максимальною ефективністю. З базисним типом особи пов'язана система соціально-правових і етичних норм, що відбивається в законах, суспільній свідомості;

- *модальний тип* – реально пануючий тип особи, поширений у даних умовах. Типологія модальних типів показує, які з них займають пануюче

положення в суспільстві або соціальній групі;

- *ідеальний тип* особи.

Кожне суспільство розвиває один чи кілька базисних особистісних типів, що відповідають культурі цього суспільства. Такі особистісні взірці засвоюються, як правило, з дитинства.

Наприклад, у рівнинних індіанців Південної Америки соціально схвалюваним типом особистості для дорослого чоловіка був сильний, войовничо налаштований індивід. Ним захоплювалися, його поведінка винагороджувалася, і хлопчики завжди прагнули бути схожими на таких чоловіків. У бушменів із Південної Африки, навпаки, культура незлих і лагідних людей. Вони не воюють і не ворогують. У випадку сварки все плем'я намагається її залагодити. Зброю бушмени використовують лише під час полювання. Тобто тип особистості формується культурою певної спільноти.

На думку російського соціолога С. Фролова, соціально схвалюваним типом особистості для нашого суспільства є особистість соціабельна, тобто така, що легко йде на соціальні контакти, готова до співробітництва, але яка, при цьому, є носієм деяких агресивних рис (тобто здатна за себе постояти), а також наділена практичною кмітливістю. Однак у складних суспільствах дуже важко знайти загальноприйнятий тип особистості через наявність у них різних субкультур. Наше суспільство має багато структурних підрозділів: регіони, національності, рід занять, вікові категорії та ін. Кожен з цих підрозділів має тенденцію до створення власної субкультури з визначеними особистісними зразками. Ці зразки накладаються на особистісні особливості, властиві окремим індивідам, і, таким чином, створюються змішані особистісні типи. Для вивчення особистісних типів різних субкультур треба вивчати кожную структурну одиницю окремо, а потім враховувати вплив особистісних зразків домінуючої культури.

Західні дослідники, наприклад, Е. Шпрангер, виділяють залежно від *переважаючих соціальних установок* шість типів особи: 1) теоретичний; 2) економічний; 3) політичний; 4) соціальний; 5) естетичний; 6) релігійний. Наприклад, тип економічної людини характеризується пошуками власного матеріального благополуччя і тому подібне

Широко поширені типології, у яких розглядаються типи осіб як носії ознак певних спільностей – класів, соціальних груп: тип робочого, студента, тип військовослужбовця і т.д. Існує чимало характеристик національних типів особи. Широкого поширення у побутовій свідомості сьогодні набула і псевдонаукова астрологічна типологія осіб.

Залежно від цінностей виділяють такі типи осіб:

- *традиціоналісти* – орієнтовані в основному на виконання обов'язку,

дотримання порядку (низько виражена креативність);

- *ідеалісти* – сильно виражене критичне ставлення до традицій і зневага авторитетами;
- *фрустрований тип особистості* – характерна низька самооцінка, пригноблення, пригніченість, відчуття випадіння з потоку життя
- *реалісти* – розвинене відчуття обов'язку, самодисципліна і самоконтроль;
- *гедонізм* – орієнтовані на отримання задоволень тут і зараз.

Питання для самоконтролю

1. У чому специфіка соціологічного підходу до аналізу особи?
2. Яке співвідношення понять «людина», «індивід», «індивідуальність», «особа»?
3. Яку структуру має особистість?
4. Хто такі феральні люди?
5. Пригадайте макро- і мікросоціологічні концепції особи.
6. Що таке соціалізація? Які її етапи ви знаєте?
7. Назвіть відомі вам агенти та інститути соціалізації.
8. У чому полягає складність соціальної типології особи?
9. У чому суть концепції соціальних типів особи, розробленої російським соціологом В. О. Ядовим?

КУЛЬТУРА: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

1. Поняття культури. Специфіка соціологічного підходу до аналізу культури.
2. Різноманіття культур.
3. Основні елементи та функції культури.
4. Культурні епохи.

1. Культура – поняття багатопланове, складне, неоднозначне. Це породило різні трактування ролі, місця і суті культури в контексті світової цивілізації.

Поняття культури є надзвичайно широким, бо культурне охоплює соціальне в усіх його формах і на протязі усієї історії існування людства. За свідченням німецького лінгвіста І. Нідермана, термін «культура» як самостійна лексична одиниця існує лише з XVIII ст. Раніше цей термін зустрічався тільки у

словосполученнях на означення функції чогось: *cultura juris* (вироблення правил поведінки), *cultura scientiae* (здобуття знань, досвіду), *cultura literarum* (удосконалення мови) і т. п. У більшості лінгвістів не викликає сумніву те, що своїм походженням слово «культура» (лат. *cultura* – виховання, освіта, розвиток, шанування) зобов'язане латинським словам *colo, colere* (виросувати, обробляти землю, займатися землеробством). Цицерон уперше вжив це слово для визначення філософії як культури розуму. Саме філософія, на його думку, вчить краще мислити, «обробляє» розум. Отже, здавна під культурою розумілися всі ті зміни в оточуючому середовищі, які відбувалися під впливом людини, на відміну від змін, викликаних природними причинами. Тобто культура – це, як і землеробство, діяльність людини, спрямована на перетворення природи на людське благо, її облагородження, а також, як і філософія, – спосіб виховання, перетворення, удосконалення людського розуму.

У сучасних європейських мовах можна виділити чотири значення слова «культура»:

- абстрактне позначення загального процесу інтелектуального, духовного естетичного розвитку;
- позначення стану суспільства, заснованого на праві, порядку, м'якості вдач і так далі, тобто культура розуміється як цивілізація;
- абстрактна вказівка на особливості способу існування або способу життя, властивих якомусь суспільству, якійсь групі людей, історичному періоду;
- абстрактне позначення форм і продуктів інтелектуальної і, перш за все, художньої діяльності: музика, література, живопис, театр, кіно і ін.

У сучасній соціології не існує єдиного визначення культури, наукові дискусії з цього приводу тривають дотепер. В 1952 р. вийшла книга американських культурологів А. Кребера і К. Клакхона «Культура. Критичний огляд концепцій і визначень», в якій наведено 150 дефініцій культури. А. Моль в книзі «Соціодинаміка культурі» (1968 р.) нараховує вже близько 250 визначень.

Американські соціологи А. Кребер і К. Клакхон розділили всі зібрані ними визначення культури на шість основних типів:

- *описові* визначення, в яких акцент робиться на перелік всього того, що охоплює поняття «культура». Згідно Е. Тейлора (родоначальника такого типу визначення культури), культура складається в цілому із знань, вірувань, мистецтва, моральності, законів, звичаїв і деяких здібностей і звичок, засвоєних людиною як членом суспільства;

- *історичні* визначення, в яких акцентуються процеси соціального наслідування, традиція;

- *нормативні* визначення. Ці визначення діляться на дві групи. Перша з них – визначення, які орієнтуються на ідею способу життя. За визначенням, яке дає К. Уіслер, «спосіб життя, кого дотримується община або плем'я, вважається культурою». Друга група – визначення, які орієнтуються на уявлення про ідеали і цінності. Наприклад, соціолог У. Томас називає культурою матеріальні і соціальні цінності будь-якої групи людей (інститути, звичаї, установки, поведінкові реакції) незалежно від того, чи йде мова про дикунів чи цивілізованих людей;

- *психологічні* визначення, в яких наголос робиться або на процес адаптації до середовища, або на процес навчання, або на формування звичаїв;

- *структурні* визначення, в яких увага акцентується на структурній організації культури. Тут характерні такі визначення:

- а) культура – це в кінцевому рахунку не більш, ніж організовані повторювальні реакції членів суспільства;

- б) культура – це поєднання навченої поведінки і поведінкових результатів, компоненти яких розділяються і передаються за спадщиною членам даного суспільства;

- *генетичні* визначення, в яких культура визначається з позицій її виникнення. Ці визначення поділяються на чотири групи:

- ✓ перша розглядає культуру як продукт або артефакт. «В найширшому розумінні слова культура означає сукупність всього, що створено або модифіковано діяльністю двох або більше індивідів, які взаємодіють один з одним» (П. Сорокін);

- ✓ друга наголос робить на ідеях. «Культура – це відносно постійний нематеріальний зміст, який передається в суспільстві за допомогою процесів усупільнення» (Г. Беккер);

- ✓ третя підкреслює роль символів. «Культура – це ім'я особливого порядку або класу феноменів, а саме: таких речей, явищ, які залежать від реалізації розумової здібності, специфічної для людського роду, яку ми називаємо символізацією» (Л. Уайт);

- ✓ четверта визначає культуру як щось, що виникає з того, що не є культурою. «Те, що відрізняє людину від тварини, ми називаємо культурою» (В. Освальд).

Перевага надається діяльнісним визначенням культури: **культура** – це специфічний, суто людський спосіб життєдіяльності, результатом якого є уречевлений, опредметнений світ, світ другої природи людини. Саме такий світ

і є світом культури, що містить знання, традиції, вірування, цінності, а також витворені людиною матеріальні речі.

Поняття «суспільство» і «культура» співвідносяться між собою як характеристика цілого та його якості. Поняття «культура» дає якісну характеристику суспільства, виражає міру його прогресу, рівень досягнутого панування над силами природи і своїми власними соціальними зв'язками і відносинами. Тому можна сказати, що під культурою маються на увазі явища, процеси, відносини, які якісно відрізняють суспільство, людину від природи, будучи результатом соціальної взаємодії.

Опис і аналіз культури здійснюють багато наук, оскільки вона є вищим продуктом людської діяльності, вищим проявом свідомості і творчості. І межі між цими науками не завжди чітко виражені. У соціології є свій ракурс вивчення – дослідження ролі культури, її функцій у формуванні і розвитку соціальних систем, тобто інститутів, груп, особи, суспільства в цілому. Соціолога цікавить, яким чином культура, ті або інші її елементи, історичні типи впливають на розвиток соціальних співтовариств, визначають їх особливості. Тому соціологія акцентує увагу перш за все на тих властивостях, елементах культури, які реалізуються в соціальних взаємодіях, виступають як символічні механізми координації і регулювання цих взаємодій.

Соціологія культури – наука, що розглядає будову та функціонування культури у зв'язку з соціальними структурами й інститутами і стосовно конкретно-історичних ситуацій.

До основних проблем, які вивчає соціологія культури, відносять такі:

- визначення категорійного апарату цієї галузевої соціології;
- виділення структурних елементів культури;
- функції культури;
- різновиди культури;
- культура й особистість;
- культурна взаємодія та взаємовплив культур;
- глобалізація та універсалізація культури в сучасних умовах;
- етноцентризм і культурний релятивізм.

У соціології під **культурою** розуміється сукупність способів і прийомів людської діяльності (як матеріальної, так і духовної), що об'єктивувалися в наочних, матеріальних носіях, переданих наступним поколінням.

2. При аналізі культури соціологи виділяють її типи, види і форми.

Так, залежно від рівня виділяють **типи** культури:

- **загальнолюдська культура** (в розумінні культури, створеної людством протягом всієї історії його існування);

- **суперкультура** (у значенні культури, створеної конкретним суспільством, яка передається з покоління в покоління);

- **субкультура** (як сукупності переконань, цінностей, норм, зразків поведінки, характерних для певної соціальної спільноти; наприклад, національні, професійні субкультури);

- **контркультура** (у сенсі культурної моделі певної групи, яка протистоїть або знаходиться в конфронтації до панівної суперкультури. Н.Смелзер наводить приклад відомої контркультури в західному суспільстві – богеми, а в ній – стиль життя і поведінки хіппі. Для їх культури характерним є прагнення до самовияву, бажання жити сьогоднішнім днем, вимога цілковитої свободи, любов до екзотики. Це входить у конфлікт і такими цінностями панівної західної культури, як самодисципліна і (самообмеження і т. ін.);

- **девіантна культура** (як різновид субкультури; притаманна групам з соціальне відхиленою поведінкою; приклад – стиль життя кримінальних угруповань);

- **особистісна культура** (мається на увазі культура конкретного індивіда).

Соціолог вивчає наявні в товаристві суб- і контркультури, суперечності між ними і домінуючою в суспільстві культурою, виявляє їх оцінку різними соціальними групами. При цьому можлива реалізація двох підходів, тенденцій. Тенденція судити про інші культури з позицій переваги своєї власної називається **етноцентризм**. Принципи етноцентризму знаходять вираз у діяльності місіонерів. Він може бути пов'язаний з ксенофобією – страхом і неприязню до чужих поглядів і звичаїв. Альтернативою етноцентризму є **культурний релятивізм**, який вимагає оцінювати будь-яку культуру за її власними стандартами. Насправді оцінка різновидів культури немислима без порівняльного аналізу, без урахування загальних тенденцій розвитку суперкультури і загальнолюдської культури.

Ще в першій половині XX століття в науці було прийнято ділення культури на *види*: матеріальну і духовну культуру.

Під **матеріальною** культурою розуміється все, що відноситься до взаємин людини з матеріальним місцем його існування, до задоволення потреб її матеріального існування, технологічної сторони життя.

Під **духовною** культурою розуміються суб'єктивні аспекти життя, установки, ідеї, цінності і способи поведінки, що орієнтуються на них.

Історично склалися дві *форми* культури – **висока** (елітарна) і **народна**. У XX столітті виникла нова форма – **масова** культура, пов'язана з розвиненою системою ЗМК і породженою ними доступністю споживання культурних благ

широкими масами людей. Елітарна культура включала в себе перш за все класичну музику, живопис, літературу, які створювалися професіоналами високого рівня. Народна культура включала фольклор, пісні, танці, міфи, казки, які створювали люди у повсякденному житті. Як правило, елітарна культура створювалася та задовольняла потреби небагатьох, народна ж була пов'язана з життям широких народних мас.

У сучасному суспільстві у зв'язку з розвитком засобів масової інформації виникає ще одна форма – масова культура, котра апелює до всіх і розрахована на масове споживання.

Різноманіття культур не виключає наявності загальних елементів. Відомий американський дослідник культури Дж. Мердок (1965), вивчивши більше 600 культур, виділив близько 70 **культурних універсалій**, тобто загальних для культур усіх народів елементів, норм, цінностей, правил, традицій, аспекти культури, які мають всезагальний характер. До них відносяться мода, спорт, спільна праця, танці, освіта, звичаї, мова, релігійні обряди – понад 60 елементів.

Надалі вчені намагалися пояснити цю схожість, враховуючи ізолюваність більшості народів один від одного і, отже, неможливість запозичень. Так, Клакхон пояснював наявність культурних універсалій біологічними чинниками і вважав, що культура повинна сприяти задоволенню певних фізіологічних, соціальних і психологічних потреб. У цілому можна сказати, що фізична єдність зовнішньої природи, біологічна єдність людини як роду, єдність принципів взаємодії людей з собою подібними породжують величезну безліч культурних універсалій, які визначають соціокультурну єдність людства.

У соціології при аналізі культурних феноменів використовують поняття культурний шок. Він може виникнути при зіткненні з новою, незнайомою культурою. Суть **культурного шоку** – конфлікт старих і нових культурних норм і орієнтацій: старих, властивих індивідууму як представникові того суспільства, яке він покинув, і нових – таких, що представляють те суспільство, до якого він прибув. Іншими словами, *культурний шок – це конфлікт двох культур на рівні індивідуальної свідомості.*

Американський антрополог Ф. Бок виділяє п'ять способів вирішення цього конфлікту.

1. **Геттоїзація.** Виражається в прагненні людини уникати усілякого зіткнення з чужою культурою, для чого він створює власне культурне середовище – оточення співвітчизників, відгороджуючись ним від впливу чужого культурного середовища (китайські, індійські, російські, турецькі квартали у мегаполісах світу).

2. **Асиміляція** протилежна геттоїзації. Виражається в повній відмові від

своїї культури і прагненні цілком засвоїть чужий культурний набуток.

3. **Проміжний** спосіб, що полягає в культурному обміні та взаємодії. Для цього потрібні доброзичливість і відвертість з обох боків.

4. **Часткова асиміляція**. Полягає в тому, що індивід жертвує своєю культурою на користь іншого культурного середовища частково, тобто в якійсь одній зі сфер життя: наприклад, на роботі керується нормами і цінностями чужої культури, а в сім'ї, на дозвіллі, у релігійній сфері – своєї культури.

5. **Колонізація**. Здійснюється у тому випадку, коли представники чужої культури, прибувши в країну, активно нав'язують населенню свої власні цінності, норми і моделі поведінки.

Розгляд феномена культурного шоку важливий ще й тому, що самі науки про культуру зобов'язані своїм виникненням факту культурного шоку, тобто фактам зіткнення з чужими культурами.

3. У соціології склалося декілька підходів до визначення структури культури. Оскільки культура як явище пов'язана лише з діяльністю людини, то структуру культури можна уявити за сутнісними характеристиками самої людини.

Відповідно до сутності першого порядку – «людина як природна істота» – можна виокремити культуру природних потреб людини та засобів їх задоволення, а саме: культуру їжі, сексуальну культуру, культуру житла, побуту, одягу тощо.

За сутністю другого порядку – «людина як діяльна істота» – розрізняють культуру людської діяльності, котра суттєво відрізняється від тваринної.

Згідно із сутністю третього порядку – «людина як предметна істота» – слід виділити культуру виробництва, культуру технологій і культуру людини як безпосередньої виробничої сили.

Відповідно до сутності четвертого порядку – «людина як свідомо істота» – можна виокремити культуру мислення, культуру наукового пошуку, культуру суспільної свідомості.

За сутністю п'ятого порядку – «людина як суспільна істота» – варто назвати культуру міжособистісного спілкування, шлюбну культуру, етнонаціональну культуру, політичну культуру тощо.

Один із найпоширеніших підходів до розуміння побудови культури є відтворення її з елементів, які сукупно складають останню як ціле. Такими складовими елементами є мова, знання, цінності, норми, взірці поведінки, звичаї, традиції. Західна соціологія виокремлює *культурний елемент* як одиницю поведінкового взірця чи матеріальний продукт (ручка, стіл, книга,

вітання тощо). Сукупність культурних елементів складає *культурний комплекс* (танок, інститут материнства, шлюбно-сімейні відносини).

При всій відмінності конкретних тлумачень, послідовності викладу в соціологічній літературі, як правило, розглядаються наступні елементи культури:

1. Мова як система знаків, наділених певним значенням, які використовуються для зберігання, перетворення і передачі інформації.

2. Цінності, що включають *життєві* (уявлення про щастя, мету, сенс життя), цінності суспільного покликання, міжособового спілкування, демократичних свобод, сім'ї, вірування, переконання.

3. Норми, що виражають вимоги суспільства до поведінки. Це волевиявлення, яке дозволяє здійснювати соціальний контроль і дає зразок поведінки.

4. Складні зразки поведінки: звичаї, традиції, обряди.

Звичаї представляють звичну соціальну регуляцію, яка взята з минулого. *Традиції* – елементи спадщини, які передаються з покоління в покоління і утворюють наступний зв'язок в людській історії. *Обряди* – стереотипи символічних колективних дій, що виражають спільні відчуття.

Всі ці елементи є засобом не тільки зберігання і передачі досвіду, але і засобом перетворюючої діяльності.

Культура – це не взагалі свідомість, не просто ряд духовних елементів (уявлення, знання, переконання, цінності, норми), а спосіб, метод ціннісного освоєння дійсності. Це уміння і навички застосування знань, норм і т. ін. Це те, що втілюється в практичній діяльності, в стійких зразках, що повторюються, і моделях діяльності.

Культура виконує цілий ряд функцій:

- функція соціальної пам'яті, тобто зберігання і передача людського досвіду;
- функція соціалізації особи;
- освітня і виховна функції;
- комунікативна функція;
- функція соціального контролю і регулятивна функція;
- інноваційна функція, тобто культура забезпечує освоєння і перетворення миру;
- функція інтеграції і диференціації суспільства.

Перш за все культура виступає засобом зберігання і передачі людського досвіду, тобто виконує функцію соціальної пам'яті. Разом з тим вона не зводиться до неї. Культура сполучає духовні багатства, накопичені людством у минулому, і духовні цінності сучасного суспільства. Саме тому культура виконує

освітню і виховну, комунікативну і регулятивну функції. Індивід стає особою в міру соціалізації, освоєння культури: знань, мови, цінностей, норм, звичаїв, традицій своєї соціальної групи, свого суспільства. Саме культура робить людину людиною. Вона ж здійснює соціальний контроль, стимулює і регулює поведінку. У цьому сенсі культура – це людський зріз історії. Будучи способом, засобом соціальної дії, культура забезпечує освоєння і перетворення миру, тобто виконує інноваційну функцію. І, нарешті, культура виконує функції інтеграції і диференціації суспільства. Освоєння культури формує у людей відчуття приналежності до певної групи, народу, нації, релігії і т. ін. Культура в цьому плані забезпечує цілісність спільнот, суспільства. Разом з тим, об'єднуючи одних, вона протиставляє їх іншим і є джерелом дезінтеграції.

Основні загальнопланетарні проблеми розвитку культури впливають із світових тенденцій до глобалізації та універсалізації.

Цими поняттями позначають процеси взаємозалежності культур одних країн від інших. Звідси впливає низка похідних тенденцій, що позначають процеси світового розвитку культури:

- посилення культурної багатоманітності світу за умов діалогічності різних культур між собою, пошук компромісів і взаємодій різних культур;
- виважений баланс між етноцентризмом (прагненням оцінювати інші культури з позиції власної культури) та культурним релятивізмом (оцінкою інших культур з позиції її ж цінностей);
- надання реальних можливостей для розвитку національних культур, збереження їхньої самостійності й унікальності;
- створення сприятливих умов для розвитку культурних універсалій – загальних рис, притаманних усім культурам (спорт, мода, освіта, мова тощо);
- пошук компромісу та взаємодоповненості між національною культурою і масовою культурою, що є породженням новітніх комунікаційних технологій та ринкового попиту.

4. Перша культурна епоха в історії людства, перші принципи раціональності і моральності виникають, імовірно, в той період, коли в результаті спільної діяльності людей створюється додатковий продукт, що дає їм змогу у вільний час вийти за межі повсякденних турбот та поміркувати над смислом свого існування, зв'язками з природним середовищем, над взаємовідносинами з іншими людьми. Міф і є тією особливою формою першої культурної епохи, в якій закріпилися перші ціннісні уявлення людини про природу і саму себе. Напрацьовані в руслі міфологічної свідомості (тотемізм, анімізм, магія, фантастичні образи), ці уявлення виконують функцію ціннісної інтерпретації життєвого світу, з їх допомогою природа сприймається переважно

як чужа, ворожа сила. Існування і безпеку людині гарантує спільнота, до якої вона належить. Поступово виникає уявлення про фатальну залежність індивіда від колективного цілого, а останнього – від сил природи.

У розвиненому рабовласницькому суспільстві вже домінує уявлення про відокремленість людини від природи. Стародавні греки також вважали, що людина може набути впливу в суспільстві за допомогою власних заслуг, а завдяки членству в полісі може стати вільним громадянином. Ідея свободи вшановувалася демократичними інститутами грецьких міст-держав, хоча її реалізація тут відбувалася на ґрунті несвободи значної частини населення – рабів. Вільний громадянин поліса був у змозі розширити межі своєї свободи за допомогою пізнання. Цьому сприяв пошук відповідей на запитання, як можливе існування навколишнього світу, як він влаштований і що приводить у рух його багатоманітні елементи. На основі відповідей на ці запитання виникають перші систематичні теорії стосовно не тільки природи, а й соціальної дійсності.

Якісно нова культурна епоха складається з розвитком феодального суспільства. У християнському Середньовіччі ідея єдиного Бога прямо або опосередковано виражала ставлення людей до буття. Разом з вірою у загробне життя ця домінуюча ідея стала об'єднавчою для багатьох народів Європи. Християнська доктрина розуміє людину як поєднання природного (фізичного) і духовного, але в цілому людське існування зумовлене первородним гріхом, а ставлення до Бога є у своїй першооснові ставленням до нього грішника. Спокутування можливе лише на шляху до Бога.

Неважко помітити, що одна з ідей християнства акцентує увагу на спроможності людини «врятувати» саму себе насамперед за допомогою своєї віри в Бога. Цим християнство, безсумнівно, сприяло формуванню свідомості суб'єктивних можливостей, яка пізніше, в епоху капіталізму, відіграє істотну роль в історичному звільненні людини від тенет феодальних відносин.

Значення суб'єктивності особливо швидко зростало в епоху Ренесансу, коли ідея надприродного Бога стала співвідноситися з образом земної людини. Саме потреби та інтереси земної людини становлять фундамент домінуючої ідеї культурної епохи модернізму, яка склалася за умов капіталістичної суспільної організації. Серцевиною останньої є капіталістична господарська діяльність, що характеризується спрямованістю на планомірне використання матеріальних засобів і особистих зусиль людини на отримання прибутку. Можна зазначити, що капіталізм буквально просякнутий потягом до наживи, прагненням мати прибуток, безперервним відтворенням та нарощуванням капіталу. Однак це стає можливим лише за раціональної організації праці в рамках капіталістичного підприємства, завжди орієнтованого на рентабельність.

Розвиткові капіталізму на Заході сприяв певний стиль релігійної етики – пуританської, принципи якої були тісно пов’язані з економічним процвітанням. Згідно з принципами цієї етики, шлях людини до благодаті, символом якої є життєвий успіх, може бути забезпечений тільки завдяки самодисципліні та самовідданий праці. Вимагаючи також ощадливості, простоти, самообмеження, пуританізм сприяє утвердженню особливого стилю життя, який Макс Вебер назвав «посейбічною аскезою» на відміну від колишньої «потойбічної аскези» святих. Нагородою для людей, які самовіддано працюють, дисципліновано виконують мирські обов’язки, обмежують себе, стає багатство, його створення, збереження та примноження. Прагнення до збагачення пуританська етика розглядає як визнання, місію людини у «посейбічному» світі. У період початкового капіталістичного нагромадження ця нова життєва настанова набуває масового поширення. Отже, принципи пуританізму відіграли визначну роль у формуванні духу капіталізму в цілому.

Укорінення капіталізму супроводжується пожвавленням духовного життя, творчим переопрацюванням колишніх культурних досягнень. Особливо яскраво це виявилось в період італійського Ренесансу (XIV–XVI ст.), коли традиції гуманізму відроджувалися на ґрунті переосмислення давньогрецької культурної спадщини. Проголошується та реалізується принцип емансипації людського розуму від середньовічних забобонів і догматів, увага зосереджується на творчості, пізнанні, науці. Віра в «силу розуму» сягає свого апогею у французькому Просвітництві, яке проголосило необхідність встановлення «царства розуму» в людському суспільстві. Все це не могло не привести до своєрідної інтелектуальної революції, передусім у науці й філософії.

Не менше враження справляли досягнення в літературі (Данте, Петрарка, Боккаччо, Сервантес), драматургії (Лопе де Вега, Шекспір), живопису, скульптурі й архітектурі (Леонардо да Вінчі, Рафаель, Тіціан, Мікеланджело). Творчість зазначених авторів проходила під знаком гуманістичної етики, що формувалася. Вагомий внесок у закладання її підвалин зробив італійський учений Леон Альберті (1404–1472), що виходив із природності людського буття, закони якого близькі до законів природи. Людина, за Альберті, – творча особистість, яка активно облаштовує світ. Якщо в ранньому Середньовіччі ще повністю панують релігійно-етичні цінності, то в епоху Відродження вони поступово втрачають свої позиції – спочатку серед видатних мислителів і творців (з XIV ст.), а надалі й серед населення.

За даними П. Сорокіна, які він наводить у своїй чотиритомній праці «Соціальна та культурна динаміка» (1937–1941), середньовічні живопис і скульптура були за своїм змістом переважно релігійними (з усіх вивчених

картин і скульптур XII–XIII ст. релігійні становили 97 %). Проте після XIII ст. частка релігійних сюжетів у живопису та скульптурі неухильно зменшується. У XIV–XV ст. такі сюжети становили 85 %, у XVI – 65, у XVII – 50, у XVIII – 24, а в XIX ст. – 10 %. Одночасно з XIII ст. збільшується частка світських (нерелігійних за змістом) картин і скульптур, яких фактично не було у Середні віки. В XIX ст. вони становили вже 90 % усіх відомих картин і скульптур. Аналогічні тенденції спостерігалися в музиці, літературі та архітектурі. Отже, можна зробити висновок, що у XVIII–XIX ст. панувала світська – вивільнена від церковних канонів – культура. Її колыскою була Західна Європа. Після цього зразки досягнень гуманістичного Відродження поширились по всьому світові.

З плином часу культурне надбання епохи Відродження періодично реформувалося, переоцінювалось, пристосовувалося до нового досвіду, нових умов життя. Зміни були досить помітними, наприклад у період Реформації та в добу Просвітництва, проте особливо виразними вони стали у XIX–XX ст., у період утвердження і розвитку індустріального суспільства.

Сутність індустріалізму становить машинний характер виробництва та організації праці, що накладає свій відбиток на економічні, політичні, соціальні та культурні відносини між людьми. Зростаючі механізація, автоматизація та концентрація виробництва приводять до розповсюдження систем машин, які технологічно пов'язані між собою не тільки на рівні окремого виробництва, а й у межах окремої держави, групи держав, а з часом – у глобальному (планетарному) масштабі. Це перетворює суспільство на сукупність взаємопереплетених технічних систем, що працюють у єдиному ритмі.

Індустріальне суспільство віддає перевагу технологіям, що ґрунтуються на досягненнях науки, створюють небачені досі засоби масової комунікації (радіо, телебачення, електронну пошту тощо) і значно прискорюють поширення взірців культури, сприяють підвищенню та зближенню культурного рівня різних країн і регіонів. Зміст і ритміка духовного життя людей дедалі більше підкоряються вимогам і динаміці індустріальної системи. Це виявилось передусім у загальній тенденції до підвищення та вирівнювання культурно-освітнього рівня працівників, рівня розвитку регіонів, до політичної, соціальної та культурної рівності.

Разом з тим індустріальному суспільству в XX ст. властиві й кризові тенденції. Поступово втрачаються гуманістичні традиції. Крім того, з'ясувалось, що загальна індустріальна стандартизація торує стежку до підриву засад народної культури, традиційних каналів її передачі, збереження та відтворення. Це, у свою чергу, негативно позначилося на високій, елітарній культурі, яка поступово втрачає зв'язок з культурою народною. В такій ситуації

культура потенційно перебуває під загрозою втрати національної самобутності, руйнування усталених зв'язків і традицій.

На думку прихильників теорії циклічної динаміки людського суспільства, сучасна культура перебуває у глибокій кризі. На ознаки цієї кризи на початку століття звернув увагу Освальд Шпенглер у своїй праці «Занепад Європи» (1918). Філософ вважав, що кожна культура у своєму історичному існуванні проходить вікові періоди: дитинство, юність, змужніння і старість. Крім того, він відрізняв ідею культури, сукупність її внутрішніх можливостей від її чуттєвого виявлення в історії як досягнутого здійснення, а історію культури розглядав як поступальне здійснення її внутрішніх можливостей. На стадії дитинства, юності та змужніння культура, реалізуючи свою ідею, міцнішає, розквітає й визріває. Однак у старості, вичерпавши свої внутрішні можливості, культура надломлюється, застигає і відмирає. На цій стадії культура стає цивілізацією, під якою О. Шпенглер розумів мертві, застигли продукти культури. Розширення сфери рутинізованої цивілізації неминуче призводить до занепаду культури. У шпенглерівському розумінні цивілізація, як бачимо, протиставляється культурі, проте це смислове розмежування культури та цивілізації в подальшому не набуло загального визнання. У філософії і культурології ці терміни нерідко вживаються як синоніми.

Головний висновок, якого доходить О. Шпенглер, полягає в тому, що будь-яка культура смертна. Набувши зрілості, вона починає занепадати. Завершується цей занепад неминучою катастрофою культури й суспільства, до якого вона належить. Західна культура, на думку О. Шпенглера, вже пройшла точку свого найвищого розквіту і тепер перебуває на останній стадії свого занепаду. Отже, сучасна криза культури неминуче покладе край її історичному існуванню.

П. Сорокін, який вважав найважливішим фактором соціокультурної динаміки розклад тієї чи іншої домінантної культурної суперсистеми (ідеаціональної чи сенситивної), також підкреслював, що західна культура сьогодні переживає серйозну кризу. Вона має, на думку вченого, не звичайний, а екстраординарний характер, оскільки водночас охоплює культуру і суспільство в цілому, всі головні інститути їх: мистецтво, науку, філософію, релігію, право, мораль, стиль життя, соціальні, політичні та економічні організації, шлюб і сім'ю. Це криза майже всього життя західного суспільства, його стилю мислення і поведінки. Сутність цієї кризи, за П.Сорокіним, полягає у розкладі основоположних форм західної культури та суспільства останніх чотирьох століть.

На відміну від О. Шпенглера, П. Сорокін вважав цю всеохопну кризу культури не кінцем її історичного існування, а провісником її майбутнього

розквіту. Ми живемо і діємо, зазначав учений, в один з поворотних моментів людської історії, коли сенситивна (чуттєва) форма культури та суспільства зникає, а інша форма (ідеаціональна) народжується. Водночас цей перехідний період, підсумовує П. Сорокін, зовсім не означає повного зникнення західної культури і суспільства, навпаки, він провіщає одну з найзначніших революцій у нашому культурному і соціальному житті, пов'язану з настанням у майбутньому ідеаціональної епохи.

Це передбачення було зроблено у 30-х роках XX ст. На жаль, сьогодні слід констатувати, що цивілізаційна криза наприкінці століття все ще триває і навіть поширюється з розвинених країн та регіонів на периферію. У таких країнах, як наша, ситуація ускладнюється тим, що на цивілізаційну кризу накладаються кризи локально-трансформаційного типу: економічна, політична, технологічна, екологічна, ідеологічна, психологічна тощо.

Сьогодні мало хто сумнівається в тому, що людське суспільство останньої чверті XX ст. вступило в черговий перехідний період свого існування – від індустріальної до постіндустріальної цивілізації. Про це свідчать головні параметри історичної динаміки: швидкість змін, їхня глибина та географічна масштабність. Те, що вчора здавалося непорушним, сьогодні радикально змінюється за характером і спрямуванням; зрушення, що відбуваються, торкаються всіх суспільних сфер і страт; у світі, певно, немає жодної країни, яка тепер не була б утягнута у процес цивілізаційних перетворень.

На думку фахівців, тепер відбувається зміна культурно-цивілізаційних циклів, яка визначає зміст, тривалість та підсумок сучасної кризи. За змістом перехідний період характеризується змішаним типом технологічних, економічних та соціально-політичних структур і процесів, які зберігають ознаки попередньої (індустріальної) і нової (постіндустріальної) цивілізації. Цей період, вважають фахівці, триватиме близько півстоліття. У результаті індустріальна цивілізація поступиться місцем постіндустріальній, яка розвиватиметься відтепер на власній основі.

Динаміка культури має циклічний характер. Так, починаючи із середини XVII ст. можна виокремити кілька культурних циклів:

1651–1790 рр. – період поширення й утвердження культури індустріального суспільства на ґрунті засвоєння і модифікації досягнень епохи Відродження (140 років);

1871–1930 рр. – період загострення суперечностей індустріального суспільства, початок його кризи (60 років);

1931–1985 рр. – період гострої кризи та розпаду індустріальної культури, виникнення її крайніх тоталітарних форм та подолання їх (55 років);

1986–2025 рр. – перехідний період до культури постіндустріальної цивілізації, відродження гуманізму, синтезу високої культури і високої технології (40 років).

Як бачимо, ми є свідками перехідного періоду в розвитку культури – від культури індустріального суспільства до культури постіндустріальної цивілізації. Надзвичайно важливою тенденцією цього періоду є відродження гуманізму, культурної самобутності, творчості, мистецтва, духовного життя людини. Гуманізм взагалі є стрижневим принципом наступної постіндустріальної цивілізації, духовного світу людей XXI століття.

Своєрідність світових і локальних цивілізацій, взаємодія різних культурних епох і циклів, ідей і тенденцій сприяють формуванню й утвердженню культурного релятивізму. Сутність його полягає у відмові визнати будь-яку культуру як норму, аби з її допомогою оцінювати стан інших культур. З цього погляду немає культур «вищих» чи «нижчих», «кращих» чи «гірших», є лише різні культури. У такій інтерпретації принцип культурного релятивізму є протиположним проявам етноцентризму й нетолерантності, які нерідко ще спостерігаються в сучасному світі.

Разом з тим будь-яке суспільство, будь-яка культура попри всю свою своєрідність можуть бути оцінені крізь призму вироблених світовим співтовариством універсальних стандартів, які дають змогу встановити рівень цивілізаційного розвитку конкретного суспільства або культури. Так, визначаються розвинені та слаборозвинені країни і регіони світу. При цьому факт існування традиційних інститутів і цінностей не є перешкодою модернізації слаборозвинених країн та регіонів. Навпаки, головний наголос при реалізації універсальних стандартів і завдань розвитку робиться на національну, самобутню форму здійснення їх. Іншими словами, впровадження досягнень цивілізації має спиратися на самобутні культури, а не руйнувати їх. Лише в цьому разі принципи культурного релятивізму та цивілізаційного універсалізму не суперечать, а взаємно доповнюють один одного.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «культура».
2. У чому специфіка соціологічного підходу до аналізу культури?
3. Які ви знаєте типи, види і форми культури?
4. Розкрийте зміст понять «культурний релятивізм» і «етноцентризм».
5. Чим пояснюється наявність культурних універсалій. Наведіть приклади.
6. Що таке культурний шок?
7. Назвіть основні структурні елементи культури.

8. У чому ви бачите функції культури у сучасному суспільстві?
9. Як ви розумієте вираз «культурна епоха»?
10. У чому полягає сутність динаміки культури?

ДЕВІАЦІЯ І СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

1. Поняття і типи девіантної поведінки.
2. Теорії причин девіантної поведінки.
3. Сутність і форми соціального контролю

1. Девіантна поведінка, тобто порушення соціальних норм, придбало в останні роки масовий характер і поставило цю проблему в центр уваги соціологів, соціальних психологів, медиків, працівників правоохоронних органів.

Пояснити причини, умови і фактори, що детермінують це соціальне явище, стало насущною задачею. Її розгляд припускає пошук відповідей на ряд фундаментальних питань, серед яких питання про сутність категорії «норма» (соціальна норма) і про відхилення від неї. У стабільно функціонуючому і суспільстві, яке стрімко розвивається, відповідь на це питання більш-менш ясне. Соціальна норма – це необхідний і відносно стійкий елемент соціальної практики, що виконує роль інструмента соціального регулювання і контролю. «Соціальна норма, – відзначає Я.І. Гілінський, – визначає історично сформовану в конкретному суспільстві межу, міру, інтервал припустимої (дозволеної чи обов'язкової) поведінки, діяльності людей, соціальних груп, соціальних організацій».

Соціальна норма знаходить своє втілення (підтримку) у законах, традиціях, звичаях, тобто у всьому тому, що стало звичкою, міцно ввійшло в побут, у спосіб життя більшості населення, підтримується суспільною думкою, відіграє роль «природного регулятора» суспільних і міжособистісних відносин. Англійський мислитель Клайв С. Льюїс схильний бачити в моральних нормах свого роду «інструкції», «що забезпечують правильну роботу людської машини».

Соціалізація націлена на розвиток конформної людини, тобто такої, яка б виконувала суспільні стандарти, відповідала соціальним стандартам. Відхилення від них називається девіацією.

Девіантна поведінка не завжди носить негативний характер, вона може бути пов'язана з прагненням особи до нового, прогресивного. Тому соціологія вивчає не будь-які відхилення від норми, а ті, які викликають суспільний неспокій. Під **девіантною поведінкою** розуміють *відхилення від групової*

норми, яке викликає ізоляцію, лікування, тюремний вирок або інше покарання порушника. До неї традиційно відносять злочинність, алкоголізм, наркоманію, проституцію, суїцид тощо. Це форми прояву девіантної поведінки.

Девіантна (та, що відхиляється від норм) поведінка охоплює величезний спектр людських вчинків. Залежно від амплітуди відхилення, а також від характеру порушуваних норм можна виділити три його ступені.

1. Незначні відступи від норм моралі і етикету називають *власне девіантною поведінкою*.

2. *Делінквентна поведінка* – це поведінка, зумовлена наявністю систем цінностей і норм, які відхиляються від тих, які домінують у суспільстві, при цьому індивід, який сприйняв делінквентну культуру, визначає свою поведінку як правильну.

Вважається, що делінквентна поведінка пов'язана із порушеннями правових норм, але не настільки значними, щоб за них нести кримінальну відповідальність, а серйозні порушення норм кримінального права, тобто злочини, пропонують називати кримінальною поведінкою.

А в кримінології делінквентна поведінка визначається як суто молодіжне правопорушення, тобто таке, яке здійснюється молодими людьми віком від 12 до 20 років.

3. Серйозні порушення норм кримінального права, що іменуються злочинами, можна було б назвати *кримінальною поведінкою*.

А.І. Кравченко проводить таке розмежування між власне девіантною і делінквентною поведінкою: «Перше відносно, а друге абсолютно. Те, що для однієї людини або групи – відхилення, то для іншого або інших може бути звичкою... Девіантна поведінка відносна, бо має відношення тільки до культурних норм даної групи. Але делінквентна поведінка абсолютна по відношенню до законів даної країни».

Об'єктами досліджень соціологів виступають різні види відхилень:

1) культурне і психічне відхилення. Соціологів цікавлять насамперед культурні відхилення, тобто відхилення даної соціальної спільності від норм культури. Психологів же цікавлять психічні відхилення від норм особистісної організації: психози, неврози і так далі. Люди часто намагаються зв'язувати культурні відхилення з психічними. Наприклад, сексуальні відхилення, алкоголізм, наркоманія і багато інших відхилень у соціальному поведінні зв'язують з особистісною дезорганізацією, інакше кажучи з психічними відхиленнями. Однак особистісна дезорганізація далеко не єдина причина поведінки, що відхиляється. Звичайно психічно ненормальні особистості цілком виконують усі правила і норми, прийняті в суспільстві, і, навпаки, для особистостей, психічно цілком нормальних, бувають характерні дуже серйозні

відхилення. Питання про те, чому це відбувається, цікавить як соціологів, так і психологів.

2) індивідуальне і групове. Індивідуальне відхилення – окремий індивід відкидає норми своєї субкультури; групове розглянуто як конформна поведінка членів девіантної групи стосовно їх субкультури (наприклад, підлітки з важких родин, що проводять велику частину свого життя в підвалах. «Підвальне життя» здається їм нормальною, у них існує свій «підвальний» моральний кодекс, свої закони і культурні комплекси. У даному випадку в наявності групове відхилення від домінуючої культури, тому що підлітки живуть відповідно до норм власної субкультури).

3) первинне і вторинне відхилення. Під первинним відхиленням мається на увазі девіантна поведінка особистості, що у цілому відповідає культурним нормам, прийнятим у суспільстві. У даному випадку чинені індивідом відхилення такі незначні і терпимі, що він соціально не кваліфікується девіантом і не вважає себе таким. Для нього і для навколишніх відхилення виглядає просто маленькою витівкою чи ексцентричністю, на худий кінець помилкою. Вторинним відхилення називають відхилення від існуючих у групі норм, що соціально визначається як девіантне.

4) культурно схвалюване відхилення та культурно засуджувані відхилення.

Девіантна поведінка завжди оцінюється як така з погляду культури, прийнятої в даному суспільстві. Варто виділити необхідні якості і способи поведінки, що можуть привести до соціально схвалюваних відхилень:

- **зверхінтелектуальність.** Підвищена інтелектуальність може розглядатися як спосіб поведінки, що приводить до соціально схвалюваних відхилень лише при досягненні обмеженого числа соціальних статусів. Інтелектуальна посередність неможлива при виконанні ролей великого ученого чи культурного діяча, у той же час зверхінтелектуальність менш необхідна для актора, спортсмена, політичного лідера;

- **особливі схильності** дозволяють виявляти унікальні якості на дуже вузьких, специфічних ділянках діяльності.

- **зверхмотивація.** Багато соціологів вважають, що інтенсивна мотивація часто служить компенсацією за переживання, перенесені в чи дитинстві юності. Наприклад, існує думка, що Наполеон мав високу мотивацію до досягнення успіху і влади в результаті самотності, випробуваного їм у дитинстві. Ніколо Паганіні постійно прагнув до слави і пошани в результаті перенесених у дитинстві нестатку і глузувань однолітків;

- особистісні якості – особистісні риси і властивості характеру, що допомагають досягти узвишшя особистості;
- щасливий випадок. Великі досягнення – це не тільки яскраво виражений таланти і бажання, але і їхній прояв у визначеному місці й у визначений час.

Більшість суспільств підтримує і винагороджує соціальні відхилення, що виявляються у формі екстраординарних досягнень і активності, спрямованої на розвиток загальноприйнятих цінностей культури. Порушення ж моральних норм і законів у суспільстві завжди строго засуджувалося і каралося

Хоча це може видатися дивним, але девіантна поведінка як така також сприяє ефективнішому функціонуванню суспільства.

По-перше, вона посилює підпорядкування нормам. Викликаючи вороже ставлення до нонконформістів, соціальна більшість, або владна верхівка зміцнює ідеї про те, що є правильним, згуртовуючи таким чином соціальну групу навколо певної системи цінностей, норм і переконань.

По-друге, засуджуючи певні акти відступу від соціальних норм, члени групи чіткіше окреслюють для себе самих, що є нормою.

По-третє, привертаючи увагу до порушників норм, група визначає ворогів чи опонентів, а боротьба з такими сприяє консолідації групи.

По-четверте, зростання певного виду девіацій привертає загальну увагу до тих проблем, які існують у цьому суспільстві чи соціальній групі, так, скажімо, різке підвищення рівня алкоголізму та наркоманії у суспільстві свідчить, що у ньому щось негаразд.

По-п'яте, девіація ставить під сумнів існуючий порядок, тобто виступає каталізатором соціальних змін. Можна сказати, що девіація є закликом до перегляду старих норм і одночасно новою моделлю. Як приклад можна навести поведінку дисидентів за часів Радянського Союзу, яка тоді вважалася девіантною, а згодом, цінності відстоюванні дисидентами, перетворилися на норму життя суспільства.

2. Звідки девіантна поведінка, у чому її джерело й причини? Існує декілька теорій.

У давні часи девіантну поведінку пояснювали втручанням надприродних сил. Люди порушували заведені правила, бо їх «лихий попутав». Згодом така концепція перестала відповідати вимогам часу і з'явилися наукові теорії. Проте, на рівні соціальних уявлень, «побутових знань» злочинці ще й сьогодні часто трактуються як просто «погані люди», а відтак – єдиний спосіб ставлення до них полягає у тому, щоб їх суворо карати.

Такий підхід залишався домінуючим протягом багатьох століть, зберігається він і сьогодні. Однак, справа в тому, що він реально ніколи не спрацьовував. У Європі протягом XVII – XVIII ст. покарання були дуже жорстокими: людей вішали за крадіжку шматка хліба; випалювали тавро і відправляли до в'язниці лише тому, що ті були безробітними (щоб переконатися в цьому достатньо прочитати, скажімо, твори Чарльза Діккенса).

Проте, жорстокі покарання не давали очікуваного ефекту: рівень злочинності продовжував утримуватися на високому рівні протягом сотень років. Люди, які виступають за те, щоб покарання злочинців були максимально жорстокими, вважають свою позицію раціональною, але ця раціональність ґрунтується на нераціональній основі. Вони не намагаються ретельно вивчати дані про те, до яких реальних наслідків приводять жорстокі стримуючі заходи тому, що вже заздалегідь є переконаними у тому, що їхня позиція абсолютно правильна. Таке ірраціональне відчуття власної правоти можна вважати швидше ознакою політичного консерватизму, а не наукового підходу до розв'язання проблеми.

Біологічні і психологічні теорії

Найвідомішою теорією цього типу є вчення італійського лікаря-кримінолога Чезаре Ломброзо, який плідно працював над цією проблемою у 70-х рр. XIX ст. Ломброзо піддав антропоморфним вимірам багатьох в'язнів і дійшов висновку, що всі вони наділені характерними фізичними ознаками: низьке чоло, важке підборіддя, широке обличчя, великі вуха і густий волосяний покрив усього тіла. Загалом, він дійшов висновку, що злочинці є представниками певного атавістичного людського типу, або дефективними людьми. Роботи Ломброзо містили багато дуже серйозних помилок і на сьогодні не сприймаються у науковому світі, однак його ідея про те, що злочинці є представниками окремого фізичного типу людей, ще зберегла певну популярність.

У 1949 р. Вільям Шелдон опублікував роботу, у якій стверджував, що схильність до скоєння злочинів залежить від типу тілесної будови. На його думку, мезоморфи – м'язисті, активні типи – мають більшу схильність до злочинної поведінки, ніж екторморфи (тендітний, високий тип людей) чи ендоморфи (низький, схильний до повноти тип людей).

Останнім часом деякі дослідники вважають, що схильність до скоєння злочинів може задаватися певним набором хромосом, який містить додаткові чоловічі хромосоми (XYY), у той час, як стандартний набір –XY. Але на сьогодні хромосомними дослідженнями охоплено ще недостатньо людей, щоб можна було із певністю стверджувати, що саме серед злочинців є більше осіб із таким чи іншим набором хромосом.

Сьогодні біологічні теорії стали досить непопулярними, а домінуючою точкою зору є та, що головним фактором відтворення злочинності у суспільстві є недосконалість суспільних відносин. Проте однозначно негативна оцінка біологічних підходів також є неправильною. Дослідження, проведені російськими соціологами і кримінологами, зокрема М. Лупандінім і В. Кудрявцевим, доводять, що розумове відставання, у тому числі й спадково зумовлене, характерне майже для третини осіб, які здійснили різні злочини, особливо ті, які пов'язані з насильством над особою.

Як і біологічні, психологічні теорії девіації пов'язують з певними типами особистості. У цих теоріях головний акцент робиться на особистісних факторах, особливо на неправильній соціалізації особистості у дитинстві.

Психоаналітична концепція Зигмунда Фрейда і його послідовників розглядає агресивність як вроджену, притаманну людині властивість, яка не знята у процесі соціалізації і виявляється у вигляді спонук Id («Воно»), тобто, несвідомого, в той час як Ego («Я») – має реалізовувати раціональні прагнення. Своїми висновками психоаналітики підводять ґрунтовну наукову базу під значення процесу соціалізації для зняття природної агресивності людини, оскільки, за певних несприятливих умов, вроджена агресивність може стати причиною злочинної поведінки.

Деякі вчені трактують психічні розлади не як хворобу, аналогічну фізичній хворобі, а як соціальні відхилення, як форму прориву норми. Як і у випадках із людьми, що хворіють на алкоголізм, злочинцями чи проститутками, психічні розлади також характеризуються відходом від норми: агресивністю, некоректністю висловлювань, розривом міжособистісних контактів, фобіями, депресивними станами.

Соціологічні теорії девіантної поведінки

Усі соціологічні теорії наголошують на відсутності чітко визначеної межі між злочинною і респектабельною поведінкою, а також на тому, що у формуванні злочинної поведінки дуже важливу роль відіграє контекст – соціальне навчання та соціальне оточення.

Теорії мікрорівня. Едвін Сазерланд пояснює девіантність за допомогою теорії, яка отримала назву *теорія диференційної асоціації*. Ця теорія відштовхується від ідеї про те, що у суспільстві існує багато субкультур. Деякі з субкультур заохочують протизаконні дії. Згідно з Сазерландом, індивіди стають злочинцями, засвоюючи норми і цінності злочинних соціальних груп до яких вони належать. Девіант засвоює не те, що потрібно суспільству, а те, чого навчає його найближче кримінальне оточення; виходячи із культури, індивід входить у субкультуру. Звичайно, стати злочинцем, засвоївши норми злочинних соціальних груп, може кожен, однак стають злочинцями зазвичай ті

індивіди, які вступають у контакт із цими групами найчастіше. Чим раніше почнуться контакти індивіда з криміногенним оточенням і чим інтенсивнішими вони будуть, тим вищою є ймовірність того, що такий індивід також стане правопорушником. Ось чому діти із так званих неблагополучних сімей частіше за інших стають на шлях порушення законів.

Ральф Клоуворд виділяє три різновиди злочинної субкультури:

- кримінальна – крадіжки;
- конфліктна – застосування насильства для досягнення своєї мети;
- відступаюча – вживання наркотиків.

Теорія контролю. Уолтер Реклесс, відштовхнувшись від теорії диференційованої асоціації, зацікавився питанням: чому ж у районах із високим рівнем злочинності зустрічаємо молодих людей, які все-таки не стали на хибний шлях? На його думку, це стається через те, що вони виробили в собі власний позитивний образ, який допомагав їм відрізнитися від кримінального оточення. Справжньою ж причиною злочинної поведінки є брак внутрішнього контролю індивіда, а також пильного соціального контролю.

Дослідження, проведені російським соціологом А. Рубановим, показують, що згідно оцінки молодих людей, домінуючими факторами девіантної поведінки молоді у сучасних умовах є: заздрість; агресивність; прагнення гострих відчуттів; конфлікти з батьками; надлишок вільного часу і його погана організація; насильство у підлітковому середовищі.

Теорії макрорівня

Теорії соціальної солідарності. Соціологи, які спираються на теорію про соціальну солідарність, розроблену Е. Дюркгеймом, стверджують, що девіація взагалі і злочинність зокрема необхідні; вони несуть на собі особливе функціональне навантаження, оскільки об'єктивно сприяють посиленій соціальній інтеграції. Ця інтеграція виникає з більшого або меншого ступеня однастайності, з яким «нормальна» частина суспільства засуджує девіантні вчинки тих своїх членів, які порушують загальноприйняті норми. Відчуття єднання посилюється за допомогою загальноприйнятих ритуалів засудження.

Ще одна ідея Е. Дюркгейма послужила відправним пунктом для створення впливової соціологічної теорії девіації. Це ідея аномії. Цим поняттям описується соціальна ситуація, що характеризується занепадом норм, соціальної взаємодії. Дюркгейм стверджує, що досить часто девіації (до яких він відносить, зокрема, самогубства) відбуваються внаслідок відсутності чітких соціальних норм. У цьому випадку загальний стан дезорганізації, або аномії, посилюється тим, що пристрасті найменше згодні підкорятися дисципліні саме в той момент, коли це найпотрібніше.

Аномічна концепція девіації. Спираючись на ідею аномії, Роберт Мертон розробив аномічну концепцію девіації. Він стверджував, що базовою причиною будь-якої девіації є розрив між інституційними культурними цілями і доступністю соціально схвалюваних засобів для досягнення цих цілей. Серед безлічі елементів соціальної структури Р. Мертон виділив два особливо, на його думку, важливих. Перший – це визначені культурою даного суспільства наміри та інтереси, які виступають як «законні» цілі, прийнятні для всього суспільства або ж окремих його шарів, які соціально схвалюються. Дані наміри і інтереси називаються інституційними. Другий елемент визначає, регулює соціально схвалювані засоби (способи) досягнення цих цілей і контролює їх застосування. Поведінка, що відхиляється, може бути розглянута як симптом розузгодження між культурно вказаними прагненнями і соціально структурованими засобами їх реалізації.

Відповідно до цієї гіпотези Р. Мертон розглядає п'ять типів пристосування людей до соціально і культурно заданих цілей і засобів.

Конформність є, по суті, єдиним типом поведінки, який не є девіантним. Від ступеню поширеності його в суспільстві залежить соціальний порядок – стабільність і стійкість соціального розвитку. Більш того, сама орієнтація маси людей на культурні загальноприйнятні цінності може говорити про масу людей як про єдине суспільство.

Інновація – форма пристосування, що виникає унаслідок того, що індивід прийняв для себе загальновизнані культурні цінності як життєві цілі, поділяє їх. Проте він не вважає ті засоби досягнення цих цілей, які для нього доступні, ефективними, такими, що дозволяють досягти успіху. Цей вид девіації досить широко поширений у суспільствах з економікою, що динамічно розвивається, де зміни соціальних норм просто не встигають за стрімкою зміною економічної кон'юнктури, тим більш що у сфері підприємництва межі між законним і незаконним, етичним і аморальним часом бувають вельми розмитими.

Ритуалізм припускає залишення або пониження дуже високих культурних цілей і швидку соціальну мобільність там, де ці устремління можуть бути задоволені. Іншими словами, у тих випадках, коли зміст мети і можливості її досягнення для даного соціального чинника приходять у суперечність, індивід віддає перевагу безумовному дотриманню інституційних норм і відмовляється від мети. Це позиція надмірно обережної людини, яка характеризується, по-перше, прагненням будь-що уникнути небезпеки негативних соціальних санкцій, по-друге, бажанням уникнути небезпек, розчарувань і невдач, а по-третє, сильною прихильністю до рутинному розпорядку і інституційних норм, що склалися. Таким чином, цей тип девіації у чомусь протилежний інновації з її схильністю до ризику і готовністю обійти

соціальні норми в тих випадках, коли вони стають перешкодою на шляху до бажаної мети.

Репримізм – тип девіації, який можна охарактеризувати як прагнення до відходу від дійсності, неприйняття соціального світу. Члени суспільства, що мають таку орієнтацію, не приймають ні пануючих в свідомості більшості соціальних цілей, ні соціально схвалюваних засобів їх досягнення. Це люди не від миру сього – відлюдники, мрійники, поети. Чисто статистично число таких індивідів не може бути великим в будь-якому суспільстві: воно просто не в змозі вміщати в собі багато таких «дивних» людей.

Бунт як тип девіації найбільш поширений у суспільствах, що знаходяться в стані глибокої кризи, на межі соціальних переломів. Такі відхилення навряд чи можна віднести до форм «індивідуального пристосування до суспільства» у повному розумінні цього слова, оскільки бунт являє собою швидше активну відмову від пристосування до норм соціального життя, що діють. Бунт, за визначенням Р. Мертон, є перехідною реакцією, що виражається у прагненні інституціалізувати у всьому суспільстві, включаючи і тих його членів, які не поділяють бунтівну орієнтацію, нові цілі і нові способи поведінки. Бунт прагне знищити існуючі культурну і соціальну структури, а не пристосуватися до них.

Теорія навішування ярликів девіантну поведінку трактує не як продукт індивідуальної психології або генетичної спадковості, а як наслідки дії соціальної структури і соціального контролю.

Цю теорію розробляли такі вчені, як Едвін Лімерт, Ерік Еріксон, Говард Бекер. Її фундаментальним положенням є те, що жоден тип поведінки не є автоматично і внутрішньо девіаційним. Девіація вимагає дефініції. Тобто, треба визначити, що такий чи інший тип поведінки є ненормальним. Адже різні суспільства і різні суспільні групи визначають як девіантні різні типи поведінки. Наприклад, в одних суспільствах (Україна, Польща, США) девіацією є вживання наркотиків, а нормою є вживання алкоголю, а в інших (Іран, Афганістан, Саудівська Аравія) – девіацією є вживання алкоголю, зате допускається вживання деяких наркотиків.

Ця теорія заснована, по суті, на двох положеннях. Перше полягає в тому, що девіантним іменується не просто порушення норми, а фактично будь-яка поведінка, яка з успіхом визначається як така, якщо на неї можна навісити ярлик, що відносить до категорії девіантних. Девіація міститься не стільки в самій дії, скільки в реакції інших на цю дію. Друге положення стверджує, що навішування ярликів продукує або поширює девіацію. Всі люди на своєму життєвому шляху час від часу припускаються вчинків, які окреслюються їхнім суспільством як девіантні, так звана первинна девіація. Проте не всі ці діяння трактуються суспільством однаково. Іноді первинна девіація залишається

суспільством просто не поміченою, але буває й таке, що після проступку на людину «навішують ярлик», людину ніби «призначають» девіантом. Тоді ми маємо справу із «вторинною девіацією», коли індивід «приймає ярлик» і всі, включно з ним самим, починають сприймати його як девіанта. Наприклад, діти обірвали яблука у чужому саду; можна потрактувати це як дитячі пустощі, а можна «навісити» на цих дітей «ярлик» неповнолітніх злочинців.

Відповідь девіанта на соціальну реакцію веде до повторної девіації, завдяки якій девіант приходиться до ухвалення самоіміджу або визначення як людини, яка перманентно поміщена в рамки девіантності своєї ролі. Особливість підходу полягає в тому, що він привертає увагу до девіації як до результату соціальних звинувачень і прояву контролю з боку суспільства за вчинками своїх членів.

У контексті теорії ярликів американський соціолог Ервін Гофман (1922–1982) розробив *теорію стигматів* (стигма – тавро, штамп). Стигма – це соціальна ознака, що дискредитує індивіда або навіть цілу групу. При першому сприйнятті виникає певне уявлення про людину, її оцінка. Це і є стигмат – те, що відрізняє певну людину від нас, і те, що ми у ній не сприймаємо. У ньому відображено різницю між оціночною і реальною ідентичністю, стереотипом і суттю. Є три види стигматів:

- фізичні недоліки;
- недоліки характеру – слабка воля, неприродні захоплення, примітивні переконання, психічні захворювання, алкоголізм та ін.;
- расові, національні, релігійні, які переносяться на всіх членів цих соціальних груп.

Іншими словами, девіація – це свого роду клеймо, яке соціальні групи, що володіють владою, ставлять на поведінку інших, менш захищених груп.

3. Зусилля суспільства, направлені на запобігання девіантній поведінці, покарання і виправлення девіантів описуються поняттям **«соціальний контроль»**. Це *сукупність норм і цінностей суспільства, а також санкції, вживані в цілях їх здійснення*.

Сам термін «соціальний контроль» був введений у науковий обіг французьким соціологом і соціальним психологом Габріелем Тардом. Він розглядав його як найважливіший засіб виправлення кримінальної поведінки і повернення злочинця в «нормальне» суспільство. Надалі Г. Тард розширив розуміння соціального контролю як до одного з найважливіших чинників соціалізації. Слід зазначити, що і в роботах цілого ряду західних соціологів проблема соціального контролю розроблялася в тісному зв'язку з рішенням

задачі забезпечення контролю над девіантною поведінкою і, особливо, над агресивними формами її прояву.

Найбільш розгорнену теорію соціального контролю розробили американські соціологи Е. Росс і Р. Парк. Е. Росс намагався знайти і вивчити способи досягнення рівноваги між забезпеченням соціальної стабільності, з одного боку, і індивідуальної свободи – з іншою. Він вважав необхідним перш за все внутрішній етичний і соціальний контроль, заснований на інтерналізації суспільних цінностей. Проте одночасно він визнавав і все зростаюче значення зовнішнього політичного контролю, що спирається на цілеспрямоване виховання, релігію, громадську думку, соціальні і правові санкції.

Роберт Парк, один із засновників Чикагської школи, автор «класичної» соціально-екологічної теорії, вважав, що суспільство – це і є контроль і згода. Він розумів соціальний контроль як особливий засіб, що забезпечує певне співвідношення між людською природою і соціальними силами. При цьому Р. Парк виділяв три форми соціального контролю:

- 1) елементарні, в основному примусові, санкції;
- 2) громадська думка;
- 3) діяльність соціальних інститутів.

Толкотт Парсонс у своїй роботі «Соціальна система» визначав соціальний контроль як процес, за допомогою якого через накладання санкцій нейтралізується девіантна поведінка і тим самим підтримується соціальна стабільність. Він проаналізував три основні методи здійснення соціального контролю:

1) *ізоляція*, суть якої полягає в тому, щоб поставити непрохідні перегородки між девіантом і рештою всього суспільства без яких-небудь спроб виправлення або перевиховання його.

2) *відособлення* – обмеження контактів девіанта з іншими людьми, але не повна ізоляція від суспільства; такий підхід допускає виправлення девіантів і повернення їх до суспільства, коли вони будуть готові знов виконувати загальноприйняті норми.

3) *реабілітація*, що розглядається як процес, у ході якого девіанти можуть підготуватися до повернення у нормальне життя і правильного виконання своїх ролей у суспільстві.

Можна також виділити два види соціального контролю:

1) неформальний – такий, що передбачає соціальні винагороду, покарання, переконання, переоцінку норм;

2) формальний – такий, що включає кримінальне і цивільне право, органи внутрішніх справ, суди і т. ін.

Неформальний контроль ґрунтується на схваленні або засудженні дій людини з боку її родичів, друзів, колег, знайомих, а також з боку громадської думки, яке висловлюється через звичаї і традиції, або через засоби масової інформації.

У традиційному суспільстві існувало дуже мало усталених норм. Більшість аспектів життя членів традиційних сільських спільнот контролювалися неформально. Суворе дотримання ритуалів і церемоній, пов'язаних із традиційними святами й обрядами, виховувало повагу до соціальних норм, розуміння їх необхідності.

Неформальний контроль обмежений невеликою групою, у великій групі він неефективний. Агентами неформального контролю є родичі, друзі, сусіди, знайомі.

Формальний контроль ґрунтується на схваленні або засудженні дій людини з боку офіційних органів влади й адміністрації. У складному сучасному суспільстві, яке налічує багато тисяч чи навіть мільйонів людей, підтримувати порядок засобами неформального контролю неможливо. У сучасному суспільстві контроль за порядком здійснюють спеціальні соціальні інститути, такі як суди, освітні заклади, армія, церква, засоби масової інформації, підприємства та ін. Відповідно, агентами формального контролю виступають працівники цих установ.

Таким чином, суть соціального контролю полягає в прагненні суспільства і різних спільнот укріплювати конформізм своїх членів, культивувати «соціально бажані» форми поведінки, перешкоджати девіантній поведінці, а також повертати девіанта в русло дотримання соціальних норм.

Якщо індивід виходить за межі суспільних норм, а його поведінка не відповідає соціальним очікуванням, він неодмінно стикається з санкціями, тобто з емоційною реакцією людей на нормативно врегульовану поведінку.

Санкції – це покарання і винагороди, які застосовуються суспільною групою до індивіда.

Оскільки соціальний контроль буває формальним або неформальним, то виділяють чотири головних типи санкцій: формальні позитивні, формальні негативні, неформальні позитивні і неформальні негативні.

Формальні позитивні санкції – це публічне схвалення з боку офіційних організацій: грамоти, премії, титули і звання, державні нагороди і високі посади. Вони тісно пов'язані з наявністю приписів, які окреслюють, як повинен себе поводити індивід і які передбачені нагороди за дотримання ним нормативних приписів.

Формальні негативні санкції – це покарання, передбачені юридичними законами, урядовими постановами, адміністративними інструкціями і

розпорядженнями: позбавлення громадянських прав, ув'язнення, арешт, звільнення з роботи, штраф, службове стягнення, догана, смертна кара та ін. Вони пов'язані з наявністю приписів, які регулюють поведінку індивіда і вказують яка кара призначена за недотримання цих норм.

Неформальні позитивні санкції – це публічне схвалення з боку неофіційних осіб та організацій: публічна похвала, комплімент, мовчазне схвалення, аплодисменти, слава, посмішка тощо.

Неформальні негативні санкції – це покарання, непередбачені офіційними інстанціями, такі як зауваження, висміювання, злий жарт, зневага, недоброчинний відгук, наклеп тощо.

Типологія санкцій залежить від вибраної нами системоутворювальної ознаки.

З огляду на спосіб застосування санкцій виділяють актуальні та перспективні санкції.

Актуальні санкції – це ті, які фактично застосовуються у певній спільноті. Кожен може бути певен, що якщо він вийде за межі існуючих суспільних норм, то буде покараний або нагороджений, відповідно до наявних приписів.

Перспективні санкції пов'язані з обіцянками застосування до індивіда покарання чи нагороди у випадку виходу за межі нормативних приписів. Дуже часто сама тільки погроза карою (обіцянка нагороди) є достатньою для того, щоб утримати індивіда в нормативних рамках.

Ще один критерій поділу санкцій пов'язаний із часом їх застосування.

Репресивні санкції застосовуються після виконання індивідом певної дії. Величина кари чи винагороди визначається суспільним переконанням стосовно шкідливості чи корисності його дії.

Превентивні санкції застосовуються ще перед скоєнням індивідом певної дії. Превентивні санкції застосовуються з метою схилення індивіда до такого типу поведінки, який є потрібним суспільству.

Сьогодні у більшості цивілізованих країн переважає переконання про «кризу покарання», кризу державного і поліцейного контролю. Усе більше поширюється рух за скасування не тільки смертної кари, але й тюремного ув'язнення і за перехід до альтернативних заходів покарання і відновлення прав потерпілих.

Прогресивнішою і перспективнішою у світовій кримінології і соціології девіації вважається ідея превентивності.

Теоретично про можливість попередження злочинності відомо давно. Шарль Монтеск'є у своїй праці «Про дух законів» зазначав, що «добрий законодавець не так турбується про покарання за злочин, як про попередження злочину: він намагається не стільки карати, скільки покращувати мораль».

Превентивні санкції покращують соціальні умови, створюють більш сприятливу атмосферу і зменшують антигуманні дії. Вони здатні захистити конкретну людину, потенційну жертву від можливих посягань.

Проте існує й інша точка зору. Погоджуючись із тим, що попередження злочинності (а також інших форм девіантної поведінки) є демократичнішим, ліберальнішим і прогресивнішим, аніж репресії, деякі соціологи (Т. Матіссен, Б. Андерсен та ін.) ставлять під сумнів реалістичність і ефективність превентивних заходів. Їхні аргументи такі.

Оскільки девіантність є певним умовним конструктом, продуктом суспільних домовленостей (чому, наприклад, в одному суспільстві алкоголь дозволений, а в іншому його вживання вважається девіацією?), то вирішує що є правопорушенням законодавець. Чи не перетвориться профілактика у спосіб зміцнення становища можновладців?

Превентивність передбачає вплив на причини девіантної поведінки. А хто з певністю може сказати, що він знає ці причини? Відомо десятки теорій, які пояснюють причини девіацій. Які ж із них можна взяти за основу і застосовувати на практиці?

Превентивність – це завжди втручання в особисте життя людини. Тому існує небезпека порушення прав людини через впровадження превентивних заходів (наприклад, порушення прав гомосексуалістів у СРСР).

Жорсткість санкцій залежить від:

- міри формалізованості ролі. Військові, міліціонери, медики контролюються вельми жорстко, як формально, так і з боку громадськості, а, скажімо, дружба реалізується через неформалізовані соціальні ролі, тому санкції тут є досить умовними;
- престижності статусу: ролі, пов'язані із престижними статусами, піддаються суворішому зовнішньому контролю і самоконтролю;
- згуртованості групи, в межах якої відбувається рольова поведінка, а отже, і сили групового контролю;
- авторитетності групи для носія певної суспільної ролі.

Питання для самоконтролю

1. Яку поведінку називають девіантною?
2. У чому полягає відносність девіації?
3. Яку поведінку називають делінквентною?
4. Чим відрізняється делінквентна та девіантна поведінка?
5. Назвіть види і форми девіантної поведінки.

6. Охарактеризуйте біологічні та психологічні теорії девіантної поведінки.
7. Охарактеризуйте соціологічні теорії девіантної поведінки .
8. Які функції виконує система соціального контролю?
9. Що таке санкції? Які є типи санкцій?
10. Яка різниця існує між формальними та неформальними санкціями?
11. Назвіть відмінності між репресивними та превентивними санкціями.

СОЦІАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ: СУТНІСТЬ І МЕТОДИ РОЗВ'ЯЗАННЯ

1. Поняття конфлікту, його структура, типологія, функції, динаміка.
2. Основні теорії конфліктології.
3. Управління конфліктом і його вирішення.

1. Очевидним можна вважати факт, що будь-які соціальні системи, такі як суспільство в цілому, його окремі підсистеми, будь-які приватні структури і т. ін., повинні зберігати стабільність і стійкість як основні характеристики їх розвитку та функціонування. Проте стійкість соціальної системи, збереження соціальної стабільності не є такими характеристиками, які повністю описують процес функціонування системи. Усі системи, у тому числі й соціальні, розвиваються. Змістовне навантаження поняття «розвиток» містить у собі інтерпретацію ряду послідовних позитивних змін, які відбуваються чи то всередині системи, чи то із самими системами. До того ж позитивність змін є необхідною умовою збереження систем, фактором, що запобігає їх розпаду та знищенню. У той самий час існування і функціонування соціальних систем має і свою особливість, яка полягає в тому, що функціонування системи супроводжується суперечливими тенденціями. У разі, якщо вбудовані механізми самозбереження системи нейтралізують суперечність, система продовжує нормально розвиватися, якщо система не здатна цього зробити, – суперечності починають проявлятися у формі конфлікту.

Зазначені вище положення і підходи найбільш активно розробляються в сучасній соціології. Вона ставить «конфлікт» в один ряд з поняттями «консенсус», «гармонія», «стабільність», «рівновага», «суперечність» і т. ін., які описують процеси розвитку і функціонування соціальних систем.

Необхідно зауважити, що саме поняття «система» є універсальним за своєю природою. Застосування його пов'язано чи то з рівнем соціальної реальності, чи то з її різними сферами. Ось чому поняття «конфлікт» може бути

узагальненою характеристикою систем різного виду. Конфлікт може характеризувати систему суспільних зв'язків і відносин, систему соціальних інститутів, структуру міжгрупових і зовнішньогрупових взаємодій, міжособисту взаємодію, відносини між елементами у структурі суспільної, групової свідомості та ін. Можна сказати, що конфлікти є невід'ємною складовою соціального життя, що й привертає пильну увагу соціології до дослідження сфери конфліктів.

У найзагальнішому вигляді конфлікт – властивість стану людських взаємин, викликана браком тих або інших значущих ресурсів і виражене в гострій психологічній напрузі та діях протиборства. Протилежний по суті стан людських стосунків – консенсус (згода, спокій) – передуює конфлікту, слідує за конфліктом. Консенсус – не напруженість, а розрядка, не відчуття антипатії, а почуття симпатії.

Конфлікт за своєю природою не є фізичним предметом, сам по собі існувати не може, він є станом людських відносин. Конфлікт – явище не субстанціональне, він завжди є слідством чогось.

При всій своїй поширеності конфлікт – явище тимчасове, а постійний стан суспільства – згода. Але, незважаючи на їх тимчасовий характер, конфлікти можуть заподіяти величезні руйнування, подібні до землетрусів, тайфунів, цунамів.

Конфлікту властиві своєрідні властивості, відносини і зовнішні форми. Перш ніж давати визначення конфлікту, необхідно розглянути найважливіші з цих рис.

1. Конфлікт – явище соціальне, породжуване самою природою суспільного життя. Він виражає ті або інші сторони соціального буття, місце і роль людини в ньому. Тому конфлікт повинен сприйматися як цілком нормальне суспільне явище, властивість соціальних систем, процес і спосіб взаємодії людей.

2. Конфлікт – це прояв об'єктивних або суб'єктивних суперечностей, що виражається у протиборстві сторін. Конфлікт – не синонім суперечності, але й протиставляти ці поняття не можна. Суперечності, протилежності, відмінності – це необхідні, але недостатні умови конфлікту. Протилежності і суперечності перетворюються на конфлікт тоді, коли починають протидіяти сили, що є їх носіями.

3. Конфлікт – усвідомлене явище, обдумана дія. Він – властивість людських взаємин, його не можна ототожнювати зі схожими відносинами у тварин. Конфлікт представ як усвідомлення на рівні окремої людини, соціальної групи або ширшої спільності суперечності процесів взаємодії і

відносин, відмінностей і несумісності інтересів, цінностей, цілей, тобто це осмислене протистояння.

4. Конфлікт – явище широко поширене, повсюдне, усюдисуще. Він виникає у всіх сферах суспільного життя і в різних формах міжособової взаємодії.

5. Конфлікт завжди протікає у формі протистояння, зіткнення, протиборства осіб або суспільних груп. У процесі його розгортання мають місце дії і контрдії, оскільки здійснення намірів учасників конфлікту неминуче зв'язане із втручанням у справи іншої сторони, нанесенням їй певного збитку, подоланням опору, створенням перешкод і т. ін. Конфлікт – зовні виражена форма людської поведінки, дій на вербальному і невербальному рівнях.

6. Конфлікт – прогнозоване явище, яке піддається попередженню та регулюванню. Це обумовлено, по-перше, тим, що протистояння сторін одночасно є і сполучною ланкою, їх об'єднують загальне соціальне середовище, об'єктивні умови і суб'єктивні інтереси. По-друге, будь-який учасник конфліктного протистояння повинен аргументувати свою позицію, обґрунтовувати домагання, мобілізувати сили, тобто виявляти себе і вступати у взаємодію.

Розглянемо декілька найбільш розгорнутих визначень.

Соціальний конфлікт – це вид протистояння, при якому сторони прагнуть захопити територію або ресурси, загрожують опозиційним індивідам або групам, їх власності або культурі таким чином, що боротьба приймає форми атаки або оборони.

Конфлікт – це різні види протидії, протиборства осіб і груп з приводу цілей, що розузгодили сторони, значущих для них інтересів, цінностей, установок; це також усвідомлена практична діяльність щодо подолання цих суперечностей.

Відомо дві моделі опису конфлікту – структурна і процесуальна. Перша концентрує увагу на аналізі умов, що лежать в основі конфлікту, і на встановленні параметрів, що впливають на конфліктну поведінку. Друга робить акцент на процесі протікання конфлікту, тобто на його виникненні, подальших стадіях і фазах, кінцевому результаті. Часто використовується поєднання цих моделей, що дозволяє відобразити особливості структури і динаміки конкретного конфлікту, відтінити його соціально-психологічну специфіку.

Конфлікт складається з багатьох структурних елементів, які взаємопов'язані між собою і грають певні ролі. Структуру конфлікту складає сукупність наступних елементів:

- *сторони конфлікту* – це суб'єкти соціальної взаємодії, що знаходяться

у стані конфлікту, або явно чи ще неявно підтримують суб'єкти, що конфліктують;

- *предмет конфлікту* – це те, із-за чого виникає конфлікт, тобто об'єктивно існуюча або уявна проблема, причина розбрату між сторонами;

- *об'єкт конфлікту* – це конкретна матеріальна або духовна цінність, до володіння якої прагнуть усі сторони конфліктної взаємодії;

- *образ конфліктної ситуації* – це відображення предмету конфлікту в свідомості суб'єктів конфліктної взаємодії;

- *мотиви конфлікту* – це внутрішні спонукальні сили, що підштовхують суб'єктів соціальної взаємодії до конфлікту (мотиви виступають у вигляді потреб, інтересів, цілей, ідеалів, переконань);

- *позиції конфліктуючих сторін* – це те, про що вони заявляють одне одному в ході конфлікту або в переговорному процесі.

Для з'ясування суті конфлікту необхідно відзначити, що необхідними й достатніми умовами його виникнення є наявність у суб'єктів соціальної взаємодії протилежно направлених мотивів або думок, а також стан взаємного протиборства.

Процесуальна модель розглядає процес протікання конфлікту, тобто його виникнення, подальші стадії і фази, кінцевий результат. Для прогнозування, оцінювання і визначення раціональних технологій, методів і форм управління конфліктами, необхідно мати уявлення про динаміку їх проходження. Це поняття можна визначити як процес поетапного розвитку конфлікту. Динаміка конфлікту як складного соціального явища знаходить своє відображення у двох поняттях: *етапи конфлікту і фази конфлікту*. Тобто динаміка конфлікту – це хід його розвитку по етапах і фазах.

Етапи конфлікту відображають істотні моменти, які характеризують його розвиток від появи до вирішення. Ця структурна категорія визначає в першу чергу методологію процесу управління конфліктами і допомагає знайти оптимальні рішення. Динаміка етапів конфлікту включає:

1. *Виникнення і розвиток спірної ситуації*. Спірна ситуація створюється суб'єктами соціальної взаємодії і є передумовою конфлікту.

2. *Сприйняття спірної ситуації як конфліктною хоч би однією із сторін, емоційне переживання цього факту*. Наслідками і зовнішніми проявами подібного сприйняття можуть бути зміни в настрої, критичні й недоброзичливі вислови в адресу опонента, обмеження комунікативних контактів з ним і ін.

3. *Початок відкритої конфліктної взаємодії*. Цей етап виражається в активних діях одного з учасників конфлікту, який усвідомив для себе конфліктну ситуацію. Ці дії (заяви, попередження, критичні вислови і

ін.) направлені проти опонента. Інший учасник при цьому усвідомлює, що дії направлені проти нього і, у свою чергу вживає адекватні дії проти ініціатора конфлікту.

4. *Розвиток відкритого конфлікту.* На цьому етапі учасники конфлікту відкрито заявляють про свої позиції й висувають вимоги. Разом з тим вони можуть не усвідомлювати особистих інтересів і не розуміти суть і предмет конфлікту.

5. *Вирішення конфлікту.* Залежно від суті й гостроти конфлікту вирішити його можна двома основними методами: 1) *педагогічним*, або *психологічним* (бесіда, переконання, роз'яснення, прохання і т.п.); 2) *адміністративним* (рішення виконавських органів, накази, розпорядження і т. ін.). При цьому слід керуватися ситуативним підходом і підбирати засоби впливу залежно від конкретних обставин.

Причина конфлікту є тим пунктом, навколо якого розгортається конфліктна ситуація. Можна виділити наступні типи причин:

1. **Наявність протилежних орієнтацій.** У кожного індивіда і соціальної групи є певний набір ціннісних орієнтацій відносно найбільш значущих сторін соціального життя. Всі вони розрізняються і звичайно протилежні. У момент прагнення до задоволення потреб, при наявності цілей, що блокуються, досягнути яких намагаються декілька індивідів або груп, протилежні ціннісні орієнтації приходять в зіткнення і можуть стати причиною виникнення конфліктів. Конфлікти внаслідок протилежних ціннісних орієнтацій надто різноманітні. Найбільш гострі конфлікти з'являються там, де існують відмінності культури, сприйнятті ситуації, статусі або престижі. Конфлікти, причиною яких служать протилежні орієнтації, можуть протікати в сферах економічних, політичних, соціально-психологічних і інших ціннісних орієнтацій.

2. **Ідеологічні причини.** Конфлікти, які виникають на ґрунті ідеологічних розбіжностей, є окремим випадком конфлікту протилежності орієнтацій. Різниця між ними полягає в тому, що ідеологічна причина конфлікту полягає в різному відношенні до системи ідей, які виправдовують і узаконюють відносини субординації, домінування і основоположні світогляди у різних груп суспільства.

3. **Причини конфлікту, що полягають в різних формах економічної і соціальної нерівності.** Цей тип причин пов'язаний зі значними відмінностями в розподілі цінностей між індивідами чи і групами. Нерівність в розподілі цінностей існує повсюдно, але конфлікт виникає тільки при такій величині нерівності, яка розцінюється як вельми значна.

4. **Причини конфліктів, що лежать у відносинах між елементами соціальної структури.** Конфлікти з'являються внаслідок різного місця, яке займають структурні елементи в суспільстві, організації або впорядкованій соціальній групі. Конфлікт з цієї причини може бути пов'язаний, по-перше, з

різними цілями. По-друге, конфлікт з цієї причини буває пов'язаний з бажанням того або іншого структурного елемента зайняти більш високе місце в ієрархічній структурі. Будь-хто з перерахованих причин може послужити поштовхом, першим рівнем конфлікту тільки при наявності певних зовнішніх умов. Що ж повинно трапитися, щоб виник конфлікт, щоб актуалізувалася відповідна причина?

Очевидно, що крім існування причини конфлікту навколо неї повинні скластися певні умови, що служать поживною середою для конфлікту.

Гострота конфлікту. Коли кажуть про гострий соціальний конфлікт, то передусім мають на увазі конфлікт з високою інтенсивністю соціальних зіткнень, внаслідок яких в короткий проміжок часу витрачається велика кількість психологічних і матеріальних ресурсів. Для гострого конфлікту характерні в основному відкриті зіткнення, які відбуваються настільки часто, що зливаються в єдине ціле.

Гострота конфлікту в найбільшій мірі залежить від соціально-психологічних характеристик протилежних сторін, а також від ситуації, що вимагає негайних дій. Вбираючи енергію ззовні, конфліктна ситуація примушує учасників діяти негайно, вкладаючи в зіткнення всю свою енергію.

Тривалість конфлікту. Кожний індивід в своєму житті неминуче стикався з конфліктами різної тривалості. Це може бути коротка, що триває декілька хвилин, сутичка (між двома індивідами), а може бути і протистояння різних груп, що триває протягом життя декількох поколінь (конфлікт між релігіями). Дослідження конфліктних ситуацій показують, що тривалі, затяжні конфлікти небажані при будь-яких обставинах.

Наслідки соціального конфлікту. Наслідки соціального конфлікту вельми суперечливі. Конфлікти, з одного боку, руйнують соціальні структури, приводять до значних необґрунтованих витрат ресурсів, а з іншою – є тим механізмом, який сприяє розв'язанню багатьох проблем, гуртує групи і зрештою служить одним з способів досягнення соціальної справедливості. Подвійність оцінки людьми наслідків конфлікту привела до того, що соціологи, що займаються теорією конфліктів, або, як ще кажуть, конфліктологією, не прийшли до загальної точки зору з приводу того, корисні або шкідливі конфлікти для суспільства. Так багато хто вважає, що суспільство і окремі його складові частини розвиваються внаслідок еволюційних змін, і внаслідок цього передбачають, що соціальний конфлікт може носити тільки негативний, руйнівний характер.

Але існує група вчених, що складається з прихильників діалектичного методу. Вони визнають конструктивний, корисний зміст всякого конфлікту, оскільки внаслідок конфліктів з'являється нова якісна визначеність.

Передбачимо, що в кожному конфлікті існують як дезінтегративні, руйнівні, так і інтегративні, творчі моменти. Конфлікт здатний руйнувати соціальну спільність. Крім того, внутрішній конфлікт руйнує групову єдність. Кажучи про позитивні сторони конфлікту, потрібно зазначити, що обмеженим, приватним наслідком конфлікту може з'явитися посилення групової взаємодії. Конфлікт може виявитися єдиним виходом з напруженої ситуації.

Істотно значуще питання про місце і роль конфліктів в життєдіяльності окремої людини, соціальної групи, організації і суспільства в цілому. Ясно, що конфлікт є способом виявлення і вирішення протиріч. Проте краще, якщо об'єктивно існуюча суперечність не доводиться до конфлікту й усувається мирним шляхом. Тому про корисність конфлікту можна говорити лише в конкретних випадках і притому достатньо умовно. Таким чином, вирішення протиріч – об'єктивна функція конфлікту, проте це не означає, що вона співпадає з цілями учасників, тому функції конфліктів з позицій його учасників набагато різноманітніші.

Функція конфлікту виражає, з одного боку, його соціальне призначення, і тоді беруть до уваги наслідки конфлікту, а з іншою, – залежність, яка виникає між ним та іншими компонентами суспільного життя, тобто розглядають спрямованість відносин конфліктуючих суб'єктів та соціальних зв'язків.

З огляду на це, можна класифікувати конфлікти залежно від їх значення і ролі як функціональні (що призводять до підвищення ефективності організації) чи як дисфункціональні (що призводять до зниження особистої задоволеності, погіршення групового співробітництва й зменшення ефективності діяльності організації).

Різнманітні функції конфліктів охарактеризовані в роботах німецьких соціологів Г. Зіммеля, Р. Дарендорфа й американського соціолога Л. Козера. Основне положення теорії конфлікту Г. Зіммеля полягає в тому, що конфлікт, хоча і є однією з форм незгоди, у той же час являє собою соціалізуючу силу, що об'єднує протидіючі сторони і сприяє стабілізації суспільства. У цих випадках конфлікт допомагає виявити різноманітність точок зору, визначити більшу кількість альтернатив чи проблем, надає додаткову інформацію і т.ін. Це сприяє підвищенню ефективності процесу прийняття рішень, а також надає людям можливість висловити свої думки і тим самим задовольнити особисті потреби у повазі та владі.

Л. Козер у своїй класичній роботі «Функції соціальних конфліктів» підкреслював, що конфлікт несе в собі не тільки деструктивну (руйнівну) функцію, у ньому закладений ще й великий позитивний потенціал. Вчений виділив основні функції конфлікту, які, на його думку, благотворно позначаються на сучасному стані суспільства і сприяють його розвитку.

Можна виділити конфлікти з переважно позитивною, позитивно-негативною та негативною спрямованістю.

Один із засновників Чиказької школи соціології Р. Парк включив конфлікт до чотирьох основних видів соціальної взаємодії поряд зі змаганням, пристосуванням та асиміляцією (від лат. *assimilitio* – уподібнення, ототожнення). На його погляд, змагання, що є соціальною формою боротьби за існування, будучи усвідомленим, перетворюється на конфлікт, який завдяки асиміляції покликаний призвести до міцних взаємних контактів, до співробітництва і сприяти ліпшому пристосуванню.

Американський соціолог Л. Козер визначав конфлікт як ідеологічне явище, що відображає прагнення і почуття індивідів і соціальних груп у боротьбі за об'єктивні цілі: влада, зміна статусу, перерозподіл доходів, переоцінка цінностей і т.п. Цінність конфліктів полягає в тому, що вони запобігають закріпленню суспільства, відкривають дорогу інноваціям.

У загальному вигляді до головних функцій конфлікту можуть бути віднесені такі.

1. *Інформативна*. У свою чергу вона може бути поділена на дві підфункції:

а) сигналізуючи – її метою є привертання уваги суспільства до якихось обставин, що вимагають втручання, на проблеми, що заважають подальшому розвитку підприємства (організації, трудового колективу);

б) комунікативна – полягає в обміні інформацією між учасниками конфлікту.

2. *Інтегративна* – впливає на співвідношення інтересів, структуру груп. Завдяки цій функції здійснюються:

- утворення груп, встановлення, підтримка нормативних і фізичних меж групи;

- встановлення і підтримка відносно стабільної структури внутрішньогрупових і міжгрупових відносин;

- соціалізація й адаптація як індивідів, так і соціальних груп;

- створення і підтримка балансу сил і, зокрема, влади;

- стимулювання нормотворчості та соціального контролю;

- створення нових і відновлення існуючих соціальних норм та інститутів;

- пошук протиріч, що, у свою чергу, сприятиме суспільному розвитку;

- посилення внутрішньогрупової інтеграції, зміцнення єдності групи, мобілізація внутрішніх резервів, пошук прихильників, виявлення супротивників, неформальних лідерів і неформального розміщення сил.

3. *Регулятивно-розвиваюча* (інноваційна) – за її допомогою відбувається

усунення перешкод на шляху розвитку колективу (поліпшуються психологічні характеристики колективу, підсилюється соціальна активність, згуртованість і т. ін.). Конфлікт спонукає до змін, відкриває дорогу інноваціям. Він удосконалює можливості групового мислення і знижує синдром покори, коли підлеглі не висловлюють ідей, що, як вони вважають, суперечать ідеям їх керівників. Це може поліпшити якість процесу прийняття рішень, тому що додаткові ідеї і «діагностика» ситуації ведуть до ліпшого її розуміння; симптоми відокремлюються від причин і розробляються додаткові альтернативи та критерії їх оцінки. Через конфлікт члени групи можуть визначити можливі шляхи вирішення проблеми.

4. *Психотерапевтична* (полегшуюча) – конфлікт знімає психологічну напруженість, дискомфорт. Проблему, що виникла, можна вирішити шляхом, прийнятним для всіх сторін, і в результаті всі будуть більшою мірою відчувати свою причетність до вирішення цієї проблеми. Це, у свою чергу, сприятиме зниженню вірогідності проявів ворожості, несправедливості. Сторони будуть більше налаштовані на співробітництво, а не на антагонізм у майбутніх ситуаціях, що можуть завершитися конфліктом. Якщо конфлікт вчасно виявлений і вирішений, це дає можливість запобігти серйозніших конфліктів, що ведуть до тяжких наслідків.

Якщо конфліктом не керували чи керували неефективно, то можуть утворитися наступні дисфункціональні наслідки, тобто умови, що заважають досягненню цілей. Можна відзначити, що посилення негативної спрямованості конфлікту відбувається з переміщенням об'єкта боротьби з конкретних питань безпосередньо на учасників. До дисфункціональних функцій конфлікту можна віднести виникнення нестабільності в суспільстві, великих матеріальних і моральних втрат, загрози для життя і здоров'я людей. У результаті конфлікту в колективі можуть спостерігатися такі негативні явища:

- незадоволеність, поганий настрій, зростання плинності кадрів і зменшення продуктивності;
- менший ступінь співробітництва в майбутньому;
- зростання непродуктивної конкуренції з іншими групами в організації;
- уявлення про іншу сторону як про «ворога»;
- уявлення про свої цілі як про позитивні, а про цілі іншої сторони як про негативні;
- згортання взаємодії і спілкування між конфліктуючими сторонами, збільшення ворожості між конфліктуючими сторонами.

За даними проведених за кордоном досліджень, несвоєчасне вирішення конфліктів, що назрівають, може призвести до нижченаведених наслідків.

1. Втрата робочого часу. Конфлікт може стати причиною прогулів. Крім

цього, медики встановили, що більшість хвороб має психогенне походження і т. ін.

2. Втрата управлінського часу. Дослідження проблем управління в США показали, що 25% часу, витраченого на управління, йде на улагоджування конфліктів. Ця цифра збільшується до 30% для керівників нижчої ланки.

3. Погіршення якості рішень, що приймаються. Для прийняття правильного рішення той, хто його приймає, потребує обґрунтованої інформації. Якщо між джерелами інформації (співробітниками, вищестоящими, підлеглими, допоміжним персоналом) і тими, хто приймає рішення, відносини порушені, то свідомо перекручена інформація може призвести до непередбачених наслідків. Так, трагічне рішення про запуск «Челленджера» у січні 1986 р. було викликане конфліктом серед людей, що приймали рішення.

4. Втрата кваліфікованих працівників. У США підраховали, що звільнення керівника нижчої ланки чи досвідченого технічного працівника веде до відчутних втрат.

5. Реорганізація. Перестановка співробітників, роз'єднання конфліктуючих сторін (наприклад, зміна безпосереднього керівника) можуть знизити напругу, але при цьому збільшити витрати.

6. Саботаж. Нанесення збитку репутації, навмисне псування устаткування, порушення виробничого процесу – це є найочевидніші втрати від конфлікту.

7. Зниження бажання працювати. Важко зберегти ентузіазм і обов'язковість, якщо увага співробітників зосереджена на суперечностях з колегами і керівництвом.

Відомо, що проблема типології виникає у всіх науках, що мають справу з безліччю різнорідних об'єктів. Складність цієї проблеми обумовлена, з одного боку, практичною неможливістю проведення «чистих» експериментів, а з іншого – труднощами методологічного характеру.

У зв'язку з різноманітністю критеріїв визначення та аналізу конфліктів наявна відмова від пошуку єдиної типології як повного і однозначного відображення будь-якого конфлікту.

У практиці роботи сучасних організацій постійно виникає необхідність вибору різноманітних методів впливу на конфлікти та управління ними. Для ефективності важливо співвідносити обрані методи з типом і видом конфлікту, а для цього необхідно вчасно визначити, до якого виду він відноситься. Використовуючи ситуативний підхід, організація має можливість економити ресурси, підвищувати оперативність ухвалення управлінських рішень, що позитивно відіб'ється на ефективності її діяльності.

Отже, тип конфлікту – це варіант конфліктної взаємодії, який виділяється за певною ознакою.

Залежно від *кількості учасників* конфлікти поділяють на внутрішньоособові, міжособові, групові, конфлікти між особою і групою.

Внутрішньоособові конфлікти є зіткненням усередині особи рівносильних, але протилежно направлених мотивів, потреб, інтересів. Особливістю даного виду конфлікту є вибір між бажаннями і можливостями, між необхідністю добиватися цілей і дотриманням при цьому необхідних вимог. Прикладами є конфлікти «плюс-плюс», «плюс-мінус», «мінус-мінус».

Конфлікти «плюс-плюс» передбачають вибір один з двох сприятливих варіантів, наприклад: куди поїхати відпочивати або що придбати (автомобіль якої марки)? При цьому, хоча вибір здійснюється з бажаних альтернатив, конфлікт може супроводжуватися стресовими ситуаціями, оскільки сам вибір часто буває складним і хворобливим.

Конфлікти «плюс-мінус» – це конфлікти, у яких робиться вибір з декількох альтернатив, при цьому кожен із варіантів містить і позитивні, і негативні наслідки. Наприклад, звільнення підлеглого є альтернативою для керівника: а) позитивний аспект – звільнення небажаного працівника і б) негативний аспект – необхідність знайти нового співробітника. У даному випадку доводиться прораховувати ряд варіантів, необхідні емоційні і матеріальні витрати для реалізації поставленого завдання.

Конфлікти «мінус-мінус» – це конфлікти, в яких у особи виникає необхідність ухвалювати рішення, всі варіанти якого мають негативні наслідки. Наприклад, на вакантну посаду претендують дві кандидатури, які не повністю відповідають кваліфікаційним вимогам. Керівник повинен зробити вибір, оскільки в даній ситуації він обмежений в часі.

Різновидом внутрішньоособових конфліктів є рольові конфлікти, коли до однієї людини пред'являються суперечливі вимоги щодо того, яким повинен бути результат її роботи. При цьому виникає необхідність одночасного виконання декількох особистих ролей (функцій).

Міжособові конфлікти – це зіткнення індивідумів між собою на основі протилежно спрямованих мотивів. Ці конфлікти найпоширеніші, адже вони охоплюють практично всі сфери людських відносин. Будь-який конфлікт можна звести до міжособового. Навіть у міждержавних конфліктах трапляються зіткнення між лідерами або представниками держав. Саме цей тип конфліктів достатньо поширений у виробничих колективах, сім'ї, соціальному середовищі. У колективі він може виявлятися по-різному.

Міжособовий конфлікт може також виявлятися при прямому зіткненні осіб. Люди з різними рисами вдачі, поглядами і цінностями іноді просто не в

зможі ладнати між собою. Як правило, погляди і цілі таких людей відрізняються корінним чином. Міжособові конфлікти мають такі специфічні властивості:

- протистояння людей відбувається безпосередньо (суперники стикаються лицем до лиця);
- виявляється весь спектр об'єктивних і суб'єктивних причин;
- наявна висока емоційність;
- зачіпаються інтереси не тільки суб'єктів конфлікту, але й тих, з ким вони безпосередньо зв'язані службовими або міжособовими відносинами;
- міжособові конфлікти є своєрідним полігоном для перевірки характерів, темпераментів, інтелекту, волі, інших індивідуально-психологічних властивостей суб'єктів конфліктного протистояння.

У **міжгруповому** конфлікті *протистоячими сторонами виступають групи (малі, середні або мікрогрупи)*. У основі такого протистояння лежить зіткнення протилежно направлених групових мотивів (інтересів, цінностей, цілей). У цьому полягає одна з особливостей цих конфліктів. Останніми роками міжгрупові конфлікти стали повсякденним явищем суспільного життя у зв'язку з активізацією між групової конфліктності в організаціях, які складаються з безлічі груп – як формальних, так і неформальних. Навіть у якнайкращих організаціях між такими групами можуть виникати конфлікти. Часто із-за розбіжностей цілей починають конфліктувати один з одним функціональні групи усередині організації. Конфлікти також можуть виникати із-за залежності окремих функціональних підрозділів один від одного.

Конфлікт **між особою і групою**. Між окремою особою і групою може виникнути конфлікт, якщо ця особа займе позицію, що відрізняється від позиції групи. Таких конфліктів багато:

- керівник – колектив;
- рядовий член колективу – колектив;
- лідер – група.

Причини конфліктів, які виникають між особою і групою пов'язані з порушенням рольових очікувань; з неадекватністю внутрішньої установки особи її статусу; порушенням групових норм.

Важливою особливістю даного виду конфліктів є те, що конфліктна взаємодія здійснюється на основі зіткнення і особистих, і групових мотивів, а образи конфліктної ситуації представлені першим суб'єктом в індивідуальних поглядах і оцінках, а другим – в групових.

По *сферах прояви* виділяють політичні, економічні, соціальні, сімейно-побутові, управлінські, юридичні, ідеологічні, релігійні й ін. конфлікти.

По *формах і ступені конфліктного протистояння* виділяють

а) приховані і відкриті конфлікти. При відкритому конфлікті зіткнення опонентів явно виражені: сварки, спори, військові протистояння. Взаємодія в цьому випадку регулюється нормами, які відповідають ситуації і рівню учасників конфлікту (міжнародними, правовими, соціальними, етичними).

У прихованому конфлікті відсутні зовнішні агресивні дії між конфліктуючими сторонами, але при цьому використовуються побічні способи впливу. Це відбувається за умови, що один з учасників конфліктної взаємодії побоюється іншого або ж у нього немає достатньої влади і сил для відкритої боротьби;

б) спонтанні, ініціативні і спровоковані;

в) неминучі, вимушені, позбавлені доцільності.

По *комунікативній спрямованості* виділяють вертикальні (начальник – підлеглий), горизонтальні (між рівними за статусом) та змішані конфлікти.

По *способах врегулювання* розрізняють антагоністичні конфлікти, що супроводжуються непоступливістю і непримиренністю сторін, і компромісні, які допускають варіативність шляхів подолання розбіжностей, зближення поглядів, інтересів, цілей.

По *функціональних наслідках* виділяють конструктивні і деструктивні конфлікти.

По *ступеню тривалості і напруженості* – бурхливі швидкоплинні, гострі тривалі, слабковиражені й уповільнені, слабковиражені та швидкоплинні конфлікти.

2. Конфліктологію як самостійну науку збудували американський соціолог **Льюїс Козер** (1913-2003) і німецький вчений **Ральф Дарендорф** (народ. 1929 р.).

Проте потрібно відзначити, що власне конфліктологічним побудовам передувала структурно-функціональна модель суспільства, обґрунтована американським соціологом **Толкоттом Парсонсом**. Згідно цієї теорії, будь-яка соціальна система є відносно стійкою, стабільною, добре інтегрованою структурою, у якій кожен елемент системи має певну функцію, вносячи тим самим внесок до підтримки її стійкості. При цьому визнавалася внутрішня суперечність соціальної системи і, отже, реальність виникнення конфліктів. Але в цілому Парсонс виступав за підтримку «гармонійних», тобто безконфліктних стосунків між елементами системи. Конфлікт видавався йому соціальною аномалією, яку необхідно долати.

Пізніше учені відмітили, що як би добре і бездоганно організація не функціонувала і керувалася, у ній незмінно виникали конфлікти. Це змусило сумніватися в можливості безконфліктної моделі соціальної системи і

враховувати неминучий і закономірний характер соціальних суперечностей. У результаті з початку 50-х років XX століття склалися і набули поширення сучасні концепції конфлікту.

Л.Козер у роботі «Функції соціального конфлікту» (1956 р.), яка є класикою сучасної конфліктології, слідуючи за М.Вебером, підкреслив загальність та універсальність конфліктів у суспільстві і дав глибоке обґрунтування позитивної ролі конфлікту в суспільстві. Його концепцію тому називають позитивно-функціональною.

Л. Козер пропонує розуміти під конфліктом «боротьбу за цінності й претензії» і вбачає в ній якусь соціальну напруженість між тим, що є, і тим, що повинно бути, відповідно до відчуттів, поглядів, інтересів соціальних груп та індивідів.

Позитивний потенціал конфліктів полягає в тому, що вони сприяють соціалізації індивідів і утворенню соціальних груп, встановленню і підтримці стабільної структури внутрішньогрупових і міжгрупових відносин, створенню і збереженню балансу сил, сигналізації про ті або інші соціальні проблеми, недоліки. Цінність конфліктів полягає в тому, що вони запобігають окостенінню системи, відкривають дорогу інноваціям.

Основні положення теорії Л. Козера:

1) постійним джерелом і причиною сучасних соціальних конфліктів є дефіцит ресурсів, не тільки матеріальних, але і політичних, ресурсів влади, престижу, які існують в будь-якому суспільстві, тому поки існує суспільство, буде напруженість, будуть конфлікти, особливу роль гратиме боротьба людей за владу, престиж і пошану;

2) хоча конфлікти існують у будь-якому суспільстві, їх роль в недемократичному і демократичному суспільствах різна: у тоталітарному суспільстві, яке розколоне на ворогуючі табори, конфлікти носять руйнівний характер; у відкритому товаристві конфліктів більше, оскільки люди відкриті, але конфлікти ведуть не до руйнування, а до творення;

3) конструктивні й руйнівні результати глибоко різняться між собою; мета конфліктології – обмежити негативні наслідки конфлікту і добитися оптимальних, позитивних результатів.

Р. Дарендорф у роботах «Класова структура і класовий конфлікт» (1965 р.) і «Соціальний конфлікт в сучасності» (1988 р.) розглядає конфлікт як головну категорію соціології. Він запропонував конфліктну модель суспільства, вважаючи, що наявність конфліктів – природний стан суспільства, яке в будь-якій своїй частці схильне до розузгоджень і конфліктів. «Не наявність, а відсутність конфлікту є чимось дивовижним і ненормальним».

Причиною конфлікту, разом з соціальною нерівністю (неоднаковий доступ до ресурсів), є боротьба за владу, престиж і авторитет, нерівне положення у стосунках управління і організації. Для регулювання і попередження конфліктів важливо принаймні три умови:

- 1) наявність ціннісних установок;
- 2) рівень організації сторін – чим він вищий, тим легше досягти згоди і виконання домовленостей;
- 3) взаємоприйнятність певних правил, що підтримують відносини сторін, що беруть участь в конфлікті.

Конфлікти – не завжди загроза для суспільства, а, навпаки, вони можуть бути використані як джерело позитивних змін, тому суспільство виробило методи раціонального регулювання конфліктів. Концепцію Дарендорфа у зв'язку з цим називають діалектичною.

Істотний внесок у завершення формування конфліктології як науки вніс сучасний американський соціолог **Кенет Боулдінг**, який написав у 1963 році роботу «Конфлікт і захист. Загальна теорія». Його концепція називається загальна теорія конфлікту. Він також виходить з протилежних функціоналізму установок, а саме: конфлікти усюдисущі, прагнення до ворожнечі з собі подібними лежить у самій природі людини. Разом з тим стверджується, що конфлікти виникають і розвиваються за загальними зразками, виявляються через єдині елементи, невідокремлені від соціальних умов, їх можна попередити і подолати. Для цього необхідне розуміння причин виникаючих протиборств, розумний вибір узгоджених способів їх усунення, етичне вдосконалення людей.

Боулдінг дав опис двох *основних моделей конфліктів*:

1) статистична модель: конфлікт – специфічна система, першим елементом якої є сторони (люди, тварини, об'єкти), другий елемент – відносини між сторонами. Конфлікт – конкурентна ситуація, у якій сторони прагнуть зайняти позицію, не сумісну з бажаннями іншої сторони;

2) динамічна модель: будується на відомій сучасній концепції поведінкової психології (біхевіоризм) – людина поводить за принципом «стимул → реакція». Динаміка конфлікту – прояв загальних поведінкових реакцій людини за умов протиборства.

Сьогодні не можна говорити про загальновизнану теорію конфліктів, виявляються істотні розбіжності в методологічних підходах до характеристики ролі і значення конфліктології. Доводиться зважати на наявність неспівпадаючих за змістом концепцій і положень, з необхідністю самотійно вибирати свою позицію.

3. Управління конфліктом – цілеспрямований, обумовлений об'єктивними законами вплив на динаміку конфлікту задля розвитку або руйнування тієї соціальної системи, до якої має відношення даний конфлікт.

Оскільки у функціональному плані конфлікти відрізняються суперечністю (функціональні і дисфункціональні), для нас в даному визначенні найбільш важливим є конструктивний аспект конфліктів. Головна мета управління конфліктами полягає в тому, щоб запобігати дисфункціональним (деструктивним) конфліктами сприяти адекватному вирішенню функціональних (конструктивних) конфліктів.

Управлінню конфліктом повинна передувати стадія його **діагностики**, тобто визначення основних складових конфлікту, його причин. Діагностика допомагає визначити

- дійсні причини конфлікту;
- учасників конфліктного протистояння;
- динаміку розвитку конфлікту;
- позиції конфліктуючих сторін (цілі, потреби, надії і т. п.);
- методи, засоби і форми вирішення конфлікту.

Управління конфліктами як складний процес включає такі види діяльності:

- прогнозування конфліктів і оцінювання їх функціональної спрямованості;
- попередження або стимулювання конфлікту;
- регулювання конфлікту;
- вирішення конфлікту.

Зміст управління конфліктами знаходиться у строгій відповідності з їх динамікою, яка відображена в таблиці.

Прогнозування конфлікту – це один з найважливіших видів діяльності суб'єкта управління, воно направлене на виявлення причин даного конфлікту в потенційному розвитку. Основним джерелом прогнозування конфлікту є вивчення об'єктивних і суб'єктивних умов і чинників взаємодії між людьми, а також їх індивідуально-психологічних особливостей. У колективі, наприклад, такими умовами і чинниками можуть бути стиль управління; рівень соціальної напруженості; соціально-психологічний клімат; лідерство і мікрогрупи, інші соціально-психологічні явища.

Попередження конфлікту – це вид діяльності суб'єкта управління, направлений на недопущення виникнення конфлікту. Попередження конфліктів базується на їх прогнозуванні. У цьому випадку на основі отриманої інформації про причини назріваючого небажаного конфлікту починається активна діяльність

з нейтралізації дії всього комплексу чинників, що детермінують його. Це так звана *вимушена форма* попередження конфлікту.

Але конфлікти можна попереджати, здійснюючи в цілому ефективне управління соціальною системою. У даному випадку управління конфліктом (у тому числі і попередження конфлікту) є складовою частиною загального процесу управління в цій системі. Основними шляхами такого попередження конфліктів в організаціях можуть бути

- постійна увага до задоволення потреб і запитів співробітників;
- підбір і розстановка співробітників з урахуванням їх індивідуально-психологічних особливостей;
- дотримання принципу соціальної справедливості в будь-яких рішеннях, що зачіпають інтереси колективу й особи;
- виховання співробітників, формування в них високої психолого-педагогічної культури спілкування і ін.

Подібну форму попередження конфліктів на відміну від попередньої можна назвати *превентивною*.

Стимулювання конфлікту – це вид діяльності суб'єкта управління, направлений на провокацію, виклик конфлікту. Стимулювання виправдане по відношенню до конструктивних конфліктів. Засоби стимулювання конфліктів можуть бути самими різними: винесення проблемного питання для обговорення на зборах, нарадах, семінарах і т. д.; критика ситуації, що склалася, на нараді; виступ з критичним матеріалом в засобах масової інформації і тому подібне. Але при стимулюванні того або іншого конфлікту керівник повинен бути готовим до конструктивного управління ним.

Регулювання конфлікту – це вид діяльності суб'єкта управління, направлений на ослаблення і обмеження конфлікту, забезпечення його розвитку у бік дозволу. Регуляція як складний процес передбачає ряд етапів, які важливо враховувати в управлінській діяльності.

1 етап. Визнання реальності конфлікту конфліктуючими сторонами.

2 етап. Легітимізація, тобто досягнення угоди між конфліктуючими сторонами щодо визнання і дотримання встановлених норм і правил конфліктної взаємодії.

3 етап. Інституціалізація, тобто створення відповідних органів управління, робочих груп з регулювання конфліктної взаємодії.

Розв'язання конфлікту – це вид діяльності суб'єкта управління, пов'язаний із завершенням конфлікту. Це завершальний етап управління конфліктом. Вирішення конфлікту може бути повним і неповним. Повне вирішення конфлікту досягається при усуненні причин, предмету конфлікту і конфліктних ситуацій. Неповне вирішення конфлікту здійснюється тоді,

коли усуваються не всі причини або конфліктні ситуації. У такому разі неповне вирішення конфлікту може бути етапом на шляху до його повного розв'язання.

У реальній практиці управління конфліктами важливо враховувати передумови, форми і способи їх розв'язання.

Передумови вирішення конфлікту:

- 1) достатня зрілість конфлікту;
- 2) потреба суб'єктів конфлікту в його вирішенні;
- 3) наявність необхідних засобів і ресурсів для вирішення конфлікту.

Форми розв'язання:

- поступка – знищення або повне підпорядкування однієї із сторін ;
- компроміс – узгодження інтересів і позицій конфліктуючих сторін на новій основі;
- ухилення – вихід однієї із сторін з конфлікту;
- співпраця – переклад боротьби в русло сумісного подолання суперечностей.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення соціального конфлікту.
2. Сформулюйте необхідні і достатні умови для виникнення конфлікту.
3. Назвіть структурні елементи конфлікту.
4. Назвіть функції і дисфункції соціального конфлікту.
5. Назвіть критерії класифікації конфліктів.
6. У чому полягає суть динаміки конфлікту?
7. Що означає «управління конфліктами»?
8. Які ви знаєте форми і методи вирішення конфлікту?

СЛОВНИК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

АБСТРАГУВАННЯ – теоретичний метод сходження від конкретного до абстрактного, від емпіричного до теоретичного. Цей метод має такі форми:

1) А. за допомогою відволікання – розгляд окремих рис або властивостей об'єкта (без зв'язку з іншими й об'єктом в цілому); 2) А. за допомогою ототожнення (вивчення об'єкта на підставі обмеженого набору його ознак, що є певним спрощенням і огрубленням об'єкта); 3) А. за допомогою ідеалізації (розумове конструювання ідеальних об'єктів).

АВТОРИТЕТ – установлене й узаконене право керувати діями і поведінкою інших людей.

АГЕНТИ ВТОРИННОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ – представники адміністрації школи, ВНЗ, армії, підприємства, партій, засобів масової інформації та ін.

АГЕНТИ ПЕРВИННОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ – люди, які є найближчим оточенням особи (батьки, родичі, друзі).

АГЕНТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ – певні особи, які навчають людину культурним нормам і допомагають засвоювати соціальні ролі.

АДАПТАЦІЯ СОЦІАЛЬНА – пристосування до умов середовища і результат цього процесу. А.с. розглядають як вид взаємодії окремої особи, соціальної спільноти із середовищем, спрямованої на узгодження вимог та сподівань її учасників, реалізацію системи заходів щодо приведення індивідуальної чи колективної соціальної поведінки індивідів відповідно до загальновизнаних норм, правил, а також пристосування їх до безпечних соціальних та екологічних умов життєдіяльності.

АККУЛЬТУРАЦІЯ – 1) процес взаємовпливу культур, коли в ході прямого контакту освоюються технології, взірці поведінки, цінності чужої культури, які, у свою чергу, змінюються і пристосовуються до нових вимог; 2) передача елементів культури від одного покоління до іншого у межах однієї культури.

АКТИВНІСТЬ ОСОБИ – здатність особистості до свідомої трудової і соціальної діяльності, ступінь цілеспрямованого, планомірного перетворення нею навколишнього середовища і самої себе. А.о. виявляється в її ініціативності, діловитості, психологічному настрої на діяльність.

АКТИВНІСТЬ СОЦІАЛЬНА – енергійна, посилена діяльність, діяльний стан, діяльна участь у чомусь, одна з характерних рис способу життєдіяльності соціального суб'єкта (особистості, соціальної групи, історичної спільноти, суспільства), що відображає рівень спрямованості здібностей, знань, навичок, концентрації вольових, творчих зусиль на реалізацію невідкладних потреб, інтересів, мети, ідеалів завдяки освоєнню, збереженню, руйнуванню існуючих або створенню нових умов, життєво важливих зв'язків з природним і соціальним середовищем, формуванню особистих соціальних якостей.

АНДЕРКЛАС – верства суспільства, що утворюється декласованими елементами (наркомани, алкоголіки, жителі міських трущоб, «пасивні бідні» та ін.), які втратили людське обличчя і опустилися на «соціальне дно»; верства, що перебуває на найнижчих щаблях соціальної ієрархії. Ключовими характеристиками А. є: постійна депривація, соціальна маргінальність, цілковита залежність від державної підтримки, субкультура фаталізму.

АНОМІЯ – такий стан суспільства, за якого значна частина його членів, знаючи про існування обов’язкових суспільних норм, ставляться до них негативно або байдуже.

АФЕКТ – 1) емоційне переживання, пристрасть, рух душі; 2) відносно короткочасне, але сильне і глибоке хвилювання, інтенсивне емоційне переживання, що виникає, як правило, у відповідь на сильний подразник і яке супроводжується відчутними фізіологічними змінами, звуженням свідомості та зниженням контролю за своїми діями. Розрізняють фізіологічний і патологічний А. Фізіологічний А. (лють, гнів, страх) хоч і впливає з великою силою на психіку, але не позбавляє людину можливості розуміти і контролювати свою поведінку. Патологічний А. призводить до глибокого запаморочення свідомості та супроводжується автоматичними безцільними діями. Особа, яка вчинила злочин у стані патологічного А., визнається неосудною.

БАЗОВА ОСОБИСТІСТЬ – сукупність типових особистісних рис, притаманних людям, які вирости в одній культурі і пройшли одні й ті ж процеси соціалізації.

БЕЗРОБІТТЯ – соціальне явище, суть якого полягає в незайнятості працездатного населення, невикористання його суспільством та перетворення у резервну армію праці; відображає надмір пропозиції робочої сили щодо попиту. Причини Б.: глибокі структурні зрушення в економіці; циклічність економічного розвитку; нерівномірність розміщення продуктивних сил; науково-технічний прогрес, технологічні нововведення; банкрутство або ліквідація підприємств; недосконалість системи професійної підготовки й перепідготовки; пошуки працівниками нових робочих місць.

БІДНІСТЬ – неспроможність підтримувати мінімальний рівень споживання, зумовлений фізіологічними, соціальними, культурно визначеними якісними нормами. Б. залежить від загального стандарту, рівня життя в даному суспільстві, від розподілу суспільного багатства, статусної системи і системи соціальних очікувань. Розрізняють абсолютну Б. – неспроможність задовольнити вітальні людські потреби, відсутність фізіологічного і соціального мінімуму засобів існування і відносну Б. – екстремальну форму нерівності в стандартах життя та соціальному захисті. У багатьох розвинутих країнах світу для зниження рівня Б. ухвалюють програми боротьби з нею.

«БІЛІ КОМІРЦІ» – у західній соціології – службовці, чиновники, працівники, які зайняті розумовою працею і входять до складу т.зв. «невиробничого персоналу» підприємств, організацій, фірм. Використовуються також терміни «сині комірці» – працівники фізичної праці; «коричневі комірці» – працівники сфери обслуговування; «сірі комірці» – працівники галузей

соціальної інфраструктури; «рожеві комірці» – секретарки, друкарки, телефоністки та ін.; «золоті комірці» – висококваліфіковані вчені та спеціалісти, які можуть як підприємці використовувати свої професійні знання.

БІОЛОГІЧНИЙ НАПРЯМ у соціології – напрям, головною ознакою якого є застосування понять і законів біології при аналізі суспільного життя. Хоча аналогії з органічним світом у соціальних теоріях відомі вже з античності, перенесення законів біології на явища і процеси суспільного життя набуло особливого поширення у другій пол. XIX ст. у зв'язку з успіхами біології (відкриття клітини, закону боротьби за існування і природного відбору та ін.). До Б.н. в соціології належать вчення Г.Спенсера, расово-антропологічна школа, органістична школа, соціальний дарвінізм. Загальним недоліком їх було ігнорування історичного суб'єкта як творчої суспільної сили і соціальної еволюції, ототожнення біологічного і соціального організму. Біологічні теорії суспільства порушували деякі складні питання (проблеми цілісності суспільства, структура і функції його окремих частин, вивчення соціальних конфліктів та ін.), однак не могли пояснити логіку соціальних процесів, призводили до антиісторизму, поверхові аналогії часто підміняли конкретне вивчення явищ суспільного життя. Тому не випадково в кінці XIX – на поч. XX ст. біологічні теорії поступово витісняються психологічними.

БІХЕВІОРИЗМ – напрям у соціології, який визнає визначальним механізмом соціальної поведінки рефлекторну реакцію людського організму (фізичну чи вербальну) на подразники (стимули) зовнішнього середовища за принципом «стимул – реакція». Основний постулат Б. полягає у вимозі описувати й аналізувати лише те в людині, що безпосередньо спостерігається, тобто її поведінку і вчинки.

БРОДЯЖНИЦТВО – блукання особи, яка не має постійного місця проживання та існує на випадкові доходи, ухиляючись від суспільно корисної праці, переїжджаючи з одного населеного пункту до іншого або в межах одного міста (району).

БУНТ – форма масової поведінки, яка означає ряд стихійних форм колективного протесту: масового хвилювання, повстання. Б. означає непокору офіційній владі. Причиною його виникнення є масове невдоволення чимось (умовами життя і праці, гнітом, поганим ставленням тощо), або кимось (найчастіше керівництвом).

БУРЖУАЗІЯ – клас індустріального суспільства, який виріс із верхніх верств третього стану суспільства пізнього середньовіччя (багатих купців, лихварів, цехових майстрів, землевласників); є власником основних засобів виробництва і є організатором виробництва, заснованого на використанні найманої праці. З розвитком індустріального суспільства ускладнюється

структура Б., зокрема входженням до її складу верхівки найманих управлінців приватних капіталістичних компаній, вищих чиновників державного апарату, провідних буржуазних політичних діячів. Залежно від розмірів підприємства, масштабів використання найманої робочої сили Б. поділяється на велику і середню. Виділяють також дрібну Б., до якої належать власники засобів виробництва, що живуть винятково або, головним чином, власною працею; вона складає окремий клас ринкового суспільства.

БЮРОКРАТІЯ – офіційні особи, посади яких утворюють ієрархію, вони відрізняються формальними правами й обов'язками, що визначають їх дії і відповідальність.

ВЕСТЕРНІЗАЦІЯ – неологізм, який вживається для позначення процесу зростання впливу культури і політики західних країн на життя сучасного людства.

ВЗАЄМНІСТЬ – необхідна умова соціальної взаємодії індивідів. Якщо В. відсутня, то соціальні суб'єкти уникають взаємодії, яка втратила винагороди.

ВЗАЄМОДІЯ СОЦІАЛЬНА – система взаємозумовлених соціальних дій, пов'язаних циклічною залежністю, при якій дії одного суб'єкта є одночасно причиною й наслідком відповідних дій інших; є формою соціальної комунікації або спілкування принаймні двох осіб чи спільнот, в якій систематично здійснюється їх вплив один на одного, реалізується соціальна дія кожного із партнерів, досягається пристосування дій одного до іншого, спільність у розумінні ситуації, сенсі дій і певна міра солідарності чи згоди між ними. Об'єднуючими елементами В.с. є мова, всілякі символи, предмети, цінності тощо.

ВИБІРКА – 1) процес формування вибіркової сукупності; 2) представницька частина генеральної сукупності. З практичних причин і міркувань економії витрат збір інформації про сукупність людей чи об'єктів, які цікавлять дослідника, інколи недоцільний, а часто й неможливий. У таких випадках з метою дослідження здійснюється В. частини населення. Головними критеріями при цьому є забезпечення В. точної репрезентації всієї сукупності, яку вона відображає, і впевненість у високій надійності даного способу відбору.

ВИСХІДНА СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ – соціальний підйом, рух індивіда чи соціальної групи у соціальній ієрархії.

ВИХОВАННЯ – процес свідомого цілеспрямованого і систематичного формування особистості, який здійснюється у межах і під впливом соціальних інститутів (сім'ї, виховних і навчальних закладів, установ культури, громадських організацій, засобів масової інформації і т. ін.) з метою її

підготовки до виконання соціальних функцій і ролей, до життєдіяльності в різних сферах соціальної практики (професійно-трудовій, суспільно-політичній, культурній, сімейно-побутовій та ін.).

ВІДНОСИНИ СУСПІЛЬНІ – взаємодія суб'єктів політики, у процесі якої відбувається обмін думками, ідеями, вольовими прагненнями, інформаційними ресурсами.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ – здійснюваний у різних формах контроль за діяльністю суб'єкта з позиції виконання ним прийнятих норм і правил; усю повноту відповідальності несуть розум та воля особистості.

ВЛАДА – це взаємодія, яка ґрунтується на нерівності індивідів, коли одна особа може примушувати одну чи кілька осіб до певних дій, незалежно від їхнього бажання, а іноді й всупереч йому.

ВЛАСНІСТЬ – соціологічна категорія, яка містить низку підсистем суспільних відносин (економічних, соціальних, правових, психологічних, національних тощо), що прямо й опосередковано стосуються привласнення предметів природи у процесі праці та привласнення матеріальних і духовних благ через соціально-економічну форму суспільного способу виробництва. Соціальний аспект В. розкриває процес утворення і розвитку класів, соціальних груп і взаємодію між ними залежно від відношення до засобів виробництва, способів отримання певної частки суспільного багатства.

ВТОРИННА МОДЕРНІЗАЦІЯ (її ще називають «навздогінна модернізація») пов'язана із індустріалізацією країн, що розвиваються. Головною відмінністю Б. м. від первинної є та, що вона відбувається вже за умов існування зрілих соціально-економічних і культурних взірців, якими є так звані розвинуті країни.

ГАРМОНІЯ СОЦІАЛЬНА – відповідність, безконфліктне співіснування усіх елементів соціальної спільності.

ГЕНДЕР – сукупність соціальних характеристик статі.

ГЕНЕРАЛЬНА СУКУПНІСТЬ – всі соціальні об'єкти, які є предметом вивчення у межах, окреслених програмою конкретного соціологічного дослідження.

ГЕТЕРОГАМІЯ – шлюб між людьми, які різняться між собою за соціально значимими ознаками (соціальне походження, національність, раса, релігія тощо).

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ – виникнення світової всезагальної соціокультурної системи, диференційованої на окремі локальні підсистеми. Основними ознаками Г. формування світового ринку, політики, комунікації, всесвітньої культурної стандартизації, всесвітньої спортивної діяльності, туризму, зростання міжконтинентальних структур, поява світових (що так чи інакше

торкаються усіх країн) проблем: екологічної проблеми, проблем війни і миру, світового розвитку, прав людини, розвитку освіти, проблем бідності, хвороб тощо. Як процес кількісного зростання й інтенсифікації політичних, економічних, соціальних, культурних зв'язків і стосунків держав світу, Г. започатковується з другої половини ХХ ст. Як політична практика Г. зорієнтована на розв'язання локальних суспільних проблем з урахуванням їх взаємозв'язку з проблемами зовнішніми, більш загальними, з передбаченням наслідків для світових процесів.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ КУЛЬТУРИ – тенденція дифузії культурних зразків у всесвітньому масштабі.

ГРОМАДСЬКА ДУМКА – це сукупність поглядів індивідів щодо певної проблеми, яка стосується інтересів певної групи людей.

ГРОМАДЯНИН – соціальний тип особистості, який характеризується наявністю таких суспільно значущих якостей, як правослухняність, вміння поєднувати власні і суспільні (державні) інтереси, почуття обов'язку щодо батьківщини (патріотизм). Характерна ознака Г. – легальний статус повноправного члена суспільства, володіння сукупністю громадянських прав (право власності, участі в управлінні державними і суспільними справами тощо). Цей статус визначається рядом чинників: фактом і місцем народження, зв'язком з батьками («закон крові»), натуралізацією і т. ін.

ГРУПА – стабільна спільнота людей, об'єднаних єдиними інтересами, мотивами та нормами діяльності.

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА – поведінка, що не узгоджується з суспільними нормами, не відповідає очікуванням групи або суспільства у цілому.

ДЕВІАНТНА СУБКУЛЬТУРА – 1) субкультура, члени якої дотримуються цінностей, котрі істотно відрізняються від цінностей більшості членів суспільства; 2) субкультура, притаманна групам із соціально відхиленою поведінкою (напр., наркоманам, сатаністам тощо).

ДЕЗІНТЕГРАЦІЯ СОЦІАЛЬНА – розпад цілісної структури, поділ її на частини, складові елементи; послаблення, порушення та розрив зв'язків і відносин у цілісній системі.

ДЕЗОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНА – поняття, що фіксує факт або «процес порушення нормального» функціонування суспільної системи, падіння ефективності дії соціальних інститутів, є невід'ємною частиною процесу соціальних змін. Особливого значення проблема Д.с. набуває для суспільств перехідного типу, тих, які переживають періоди якісних трансформацій, у тому числі й для України.

ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА – поведінка, яка зумовлена наявністю систем цінностей і норм, які відхиляються від тих, які домінують у суспільстві, при цьому індивід, який сприйняв делінквентну культуру, визначає свою поведінку як правильну. Це сукупність протиправних дій, вчинків або злочинів. Вона абсолютна відносно законів країни.

ДЕМОГРАФІЯ – наука про населення, яка вивчає його чисельність, склад, структуру, розподіл на території, а також зміну цих об'єктів у часі.

ДЕМОНСТРАТИВНЕ СПОЖИВАННЯ – термін, упроваджений Т. Вебленом і пізніше досліджений П. Бурд'є та Ф. Хіршом для визначення характеристик класу дозвілля. Ними висловлене припущення, що деякі види споживання існують не стільки через корисність товарів чи послуг, скільки заради демонстрації соціального статусу.

ДЕРЖАВА – форма політичної організації суспільства, основне знаряддя політичної влади; орган управління суспільною структурою, формами власності і пов'язаною з нею структурою виробництва.

ДИСКРИМІНАЦІЯ – 1) обмеження чи позбавлення прав певної категорії громадян за будь-якими ознаками; 2) у міжнародних відносинах – ущемлення прав певної держави або її громадян порівняно з правами, якими користуються інші держави або громадяни.

ДИСТАНЦІЯ СОЦІАЛЬНА – величина, яка характеризує ступінь близькості або відчуження між соціальними групами. Мінімальна Д.с. дає про себе знати у вияві повноти почуттів, безпосередності, відкритості під час спілкування партнерів. Але чим більша Д.с., тим сильнішою є недовіра до представників інших груп, бажання звести до мінімуму необхідне спілкування. Д.с. виникає на основі реальних економічних, політичних, культурних, національних, вікових та інших відмінностей між соціальними групами. При цьому Д.с. є рухливою, такою, що змінюється залежно від специфіки ситуації і особистісних якостей учасників.

ДИСФУНКЦІЯ – порушення або розпад функцій певного соціального інституту чи соціальної системи, переважно якісного характеру.

ДИСЦИПЛІНА – певний стиль поведінки людей, який відповідає нормам права і моралі, що склалися в суспільстві, або вимогам певної організації. Д. є необхідною умовою нормального існування, функціонування будь-якого суспільства, соціальної спільноти. Завдяки Д. поведінка людей набуває упорядкованого характеру, що забезпечує колективну діяльність та функціонування соціальної організації.

ДОМІНУЮЧА КУЛЬТУРА – сукупність цінностей, вірувань, традицій і звичаїв, якими керується більшість членів суспільства.

ЕЙДЖИЗМ – вікова дискримінація, які ґрунтується на переконанні, що певні вікові категорії є гіршими за інші.

ЕКЗОГАМІЯ – це правила, які забороняють укладення шлюбу всередині певної суспільної групи. Як правило, забороняється вступати у подружні зв'язки з членами своєї родини.

ЕКСПЕКТАЦІЯ – система очікувань, вимог стосовно норм виконання індивідом соціальних ролей. Е. є різновидом соціальних санкцій, котрі упорядковують систему взаємодій і відносин у групі; носить неформалізований і не завжди усвідомлений характер. Е. містить два основних аспекти: право очікувати від оточуючих поведінки, що відповідає їх ролевій позиції, і обов'язок поводитися відповідно очікуванням інших людей.

ЕКСПЕРИМЕНТ – один із методів отримання соціологічної інформації про кількісні і якісні зміни показників діяльності й поведінки об'єкта, внаслідок дії на нього певних факторів (змінних), якими можна керувати і які можна контролювати.

ЕЛІТА – коло людей, які мають високе суспільне становище, обумовлене особливими професійними, особистісними якостями і досягненнями, або також таких, що отримали свій статус у спадщину або за рахунок просування в межах закритої елітної групи.

ЕНДОГАМІЯ – це правила, за яких шлюбного партнера варто обирати всередині певних суспільних груп (клас, раса, каста, віровизнання, національність, плем'я тощо).

ЕТНІЧНА ГРУПА – це частина суспільства, члени якої вважають (або інші так вважають щодо них), що спільним для них усіх є їхнє походження, культура і що вони беруть участь у спільній діяльності.

ЕТНОС – тип культурної спільноти, яка приділяє значну увагу спільному походженню та історичній долі і вирізняється з-поміж інших подібних спільнот однією або кількома культурними особливостями: релігією, звичаями, мовою тощо.

ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ – це спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає походження, суть, функції і загальні закономірності розвитку етносів, міжетнічні взаємини та розробляє основні методологічні принципи їх досліджень.

ЕТНОЦЕНТРИЗМ – тенденція оцінювати звичаї, норми і цінності інших культур, з позиції сприйняття власної культури як центральної і безумовно правильної.

ЗВИЧАЇ – це схвалювані суспільством масові взірці дій, які рекомендується виконувати.

ІДЕАЛЬНИЙ ТИП – теоретична конструкція, схема, яка спочатку створюється в уяві дослідника, а потім співвідноситься з емпіричною реальністю. Категорія запропонована М. Вебером.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ – соціально-психологічний процес ототожнення індивідом себе з певною людиною, соціальною групою чи спільнотою, що допомагає індивіду оволодівати різними видами соціальної діяльності, набувати певні соціальні статуси і ролі, засвоювати і перетворювати норми і цінності.

ІДЕОЛОГІЯ – система філософських поглядів та ідей, які відображають ставлення їх членів до дійсності, один до одного, способи засвоєння цієї дійсності і її перетворення, відповідно до ідеалів цього суспільного руху, стійка, спадкоємна і виконує соціальну функцію, виробляючи певному суспільному рухові тип мислення, поведінки і програми соціальної дії.

ІНДИВІД – це окрема людина, одиничний представник людського роду.

ІННОВАЦІЯ. Цей термін включає в себе два поняття: відкриття і винахід. Відкриття – це сприйняття багатьма людьми нових, раніше невідомих аспектів реальності. Відкриття примножує знання, воно завжди додає до культури щось нове. Винахід – це нова комбінація вже відомих елементів, наприклад, комбінація парового двигуна і візка привела до винаходу паротяга.

ІНСТИТУТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ – установи, які впливають на процес соціалізації, спрямовують його. Вони розвивають особистість, розширюють її знання про світ, її розуміння того, якою є бажана і небажана соціальна поведінка.

ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ – це заміна спонтанної й експериментальної поведінки на передбачувану поведінку, яка очікується, моделюється, регулюється.

ЖЕБРАЦТВО – проживання особи на доходи, що добуваються шляхом випрошування у громадян грошей, продуктів харчування, одягу та інших матеріальних цінностей.

ЖИТТЄВИЙ ЦИКЛ СІМ'Ї – ряд послідовних етапів, які проходить у своєму розвитку сім'я. Виділяють такі фази Ж.ц.с.: 1) утворення сім'ї — вступ до першого шлюбу; 2) початок дітонародження — народження першої дитини; 3) завершення дітонародження; 4) «порожнє гніздо» — вступ до шлюбу і вихід із сім'ї останньої дитини; 5) припинення існування сім'ї — смерть одного з подружжя. На кожному з цих етапів сім'я має специфічні соціальні та економічні характеристики.

ЗАДОВОЛЕНІСТЬ СОЦІАЛЬНА – узагальнена у свідомості індивіда сукупність оцінок умов свого соціального життя, його якості. Ступінь З. с. може бути *високий* і *низький*. На рівень і структуру З. с. впливають дві групи

чинників: 1) об'єктивні соціальні умови життєдіяльності індивіда, основні елементи яких пов'язані з його належністю до певної спільноти — територіальної, виробничої, сімейної і т. ін., а також з характеристиками його соціального середовища; 2) група чинників, які мають суб'єктивну природу і виражаються на рівні вимог, сподівань відносно соціальних умов життя, які формуються в індивіда на базі попереднього життєвого досвіду, соціального порівняння і під впливом ідеології. Важливим чинником З. с. є також ціннісні орієнтації індивіда, які є критеріями для оцінки порівняльної важливості соціальних умов.

ЗАЙНЯТИСТЬ НАСЕЛЕННЯ — соціально-економічна категорія, яка характеризує залучення населення у суспільне виробництво; означає сукупність економічних відносин, пов'язаних із забезпеченням населення робочими місцями та його участю у господарській діяльності. З.н. можна розглядати з погляду всього суспільства, окремої соціальної групи як у загальнодержавному, так і регіональному аспектах.

ЗАКОН — нормативно-правовий акт, що приймається з ключових питань суспільного, державного життя і має вищу юридичну чинність. З. приймається вищими представницькими інститутами державної влади (парламентом) або через референдум, а тому є виявом державного суверенітету. В Україні закони приймає Верховна Рада України або референдум. Регламент Верховної Ради України передбачає спеціальну парламентську процедуру розгляду законопроектів, що має низку стадій: законодавча ініціатива, обговорення проекту, прийняття і введення в дію.

ЗАКОНИ СОЦІАЛЬНІ — внутрішньо необхідні, сталі й суттєві зв'язки і відносини між елементами системи суспільних відносин (економічних, соціальних, політичних, правових та ін.), суспільними суб'єктами, соціальними явищами і процесами. З.с. діють у всіх сферах людської діяльності і різняться за сферою свого розповсюдження. З.с. мають такі основні ознаки: 1) закон може діяти лише при наявності певних умов; 2) за цих умов закон діє завжди і всюди без будь-яких винятків; 3) умови, за яких діє закон, реалізуються не повністю, а частково і приблизно. Виступаючи рівнодіючою сукупністю дій усіх членів суспільства і реалізуючись у зіткненні інтересів різноманітних соціальних груп, З.с. виявляються як закони-тенденції. У соціології виділяють закони функціонування і закони розвитку, динамічні та статичні (стохастичні).

ЗВ'ЯЗКИ СОЦІАЛЬНІ — зв'язки, взаємодії індивідів і груп людей, які мають перед собою певну соціальну мету в конкретних умовах місця і часу; умови середовища, становище в системі соціальних зв'язків і внутрішня своєрідність визначають особистість, її поведінку, установки, емоції і вибір. Зв'язок і взаємодія між людьми встановлюються тому, що люди в процесі

задоволення своїх індивідуальних потреб залежать у чомусь конкретно один від одного і кожний виконує певні соціальні функції.

ІДЕАЛЬНИЙ ТИП – у вченні М. Вебера уможливує теоретична конструкція, яка описує певне явище або процес; утворюється за допомогою висмикування певних аспектів явища або процесу та їх узагальнення у теоретичному понятті. «Ідеальний» означає «чистий» або «абстрактний», такий, якого насправді не існує. І.т. є, напр., поняття «капіталізм», «бюрократія», «релігія», «ринкова економіка» тощо.

ІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО – суспільство, засноване на розвитку великого промислового виробництва, яке формує відповідні моделі ринку, споживання, соціальної організації, науки і культури. Пов'язане з руйнуванням традиційно-культурних систем, наростанням урбанізації, посиленням ролі держави в регулюванні соціально-економічної сфери.

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНИЙ – сталий механізм організації спільного життя людей, усталена форма закріплення і здійснення ними спеціалізованої діяльності; виникає у процесі суспільного поділу праці. Термін широко використовується для опису регулярних і довготривалих соціальних практик, які санкціонуються і підтримуються за допомогою соціальних норм і мають важливе значення в структурі суспільства. Як сукупність економічних, політичних, правових, моральних та ін. відносин, суспільство є системою І.с.

ІНФОРМАТИЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА – сукупність процесів, що відбуваються у всіх сферах і підсистемах суспільства, і які пов'язані з якісно новими формами продукування, переробки і розповсюдження інформації. Викликана потребою у використанні величезного обсягу інформації у зв'язку із зростанням масштабів виробництва, інтенсифікацією та інтелектуалізацією праці, ускладненням процесів управління.

КАСТА – замкнена соціальна група. Існують практично нездоланні бар'єри: людина не може змінити К. у якій вона народилася, не дозволяються і шлюби представників різних К.

КЛАСИ СОЦІАЛЬНІ – 1) у широкому розумінні – великі групи людей, які відрізняються за їх місцем в історичній системі суспільного виробництва і розподілу, ставленням до засобів виробництва, роллю в суспільній організації праці. К.с. виникли історично в процесі розкладу первіснообщинного ладу внаслідок суспільного поділу праці, зростання її продуктивності, появи додаткового продукту та приватної власності на засоби виробництва. Розрізняють К.с. основні (раби і рабовласники, кріпаки і поміщики, пролетарії і буржуазія) і неосновні; 2) у вузькому значенні – будь-яка страта в сучасному суспільстві, яка відрізняється від інших прибутком, освітою, владою і престижем. Виходячи з цих критеріїв, виділяють не два протилежних класи, а

декілька так званих страт, які переходять одна в одну. Згідно з вузьким трактуванням, К.с. виникли тільки при капіталізмі і знаменують собою перехід від закритого до відкритого суспільства.

КЛАСИФІКАЦІЯ – розподіл об'єктів, предметів, понять, назв на класи, групи, розряди за спільною ознакою.

КОЛЕКТИВ – організована спільність людей, об'єднаних конкретним видом суспільно корисної діяльності, яка здійснюється у межах тієї чи іншої форми власності і супроводжується відповідними відносинами співробітництва, взаємодопомоги і взаємної відповідальності, інтересами, ціннісними орієнтаціями, установками і нормами поведінки. Розрізняють К. трудові, суспільно-політичні, навчальні, військові, спортивні, культурні, побутові та ін. Центральне місце в системі К. належить трудовим, через які більшість працездатного населення залучається до процесу суспільної праці.

КОЛЕКТИВНІ УЯВЛЕННЯ (термін Е. Дюркгейма) – спільні уявлення та моральні установки, які виступають у ролі єднальної сили в суспільстві.

КОМУНІКАЦІЯ – це процес, за допомогою якого люди передають один одному інформацію, ідеї, думки.

КОНСЕНСУС (термін, запроваджений О. Контом) – узгодженість дій основних соціальних спільнот та інститутів суспільства.

КОНТРАКУЛЬТУРА – це різновид субкультури, який не просто відрізняється від домінуючої культури, але протистоїть їй, принципово не сприймаючи пануючих у суспільстві цінностей.

КОНФОРМІЗМ – некритичне сприйняття і наслідування пануючих думок, норм, традицій, принципів і стереотипів масової свідомості.

КОНЦЕПЦІЯ – система взаємопов'язаних поглядів на певні явища і процеси; спосіб їх розуміння і трактування; головна ідея певної теорії.

КОРЕЛЯЦІЯ – тип асоціації однієї змінної з іншою, при якій зміна однієї величини супроводжується зміною іншої.

КУЛЬТУРА – це система цінностей, уявлень про життя і кодів поведінки, спільних для людей, пов'язаних певним способом життя.

КУЛЬТУРНИЙ РЕЛЯТИВІЗМ – це переконаність індивіда у тому, що оцінка окремого елемента культури (звичаю, норми, цінності) можлива тільки в межах тієї культури, з якої він походить.

КУЛЬТУРНІ УНІВЕРСАЛІЇ – це певні елементи, обов'язково присутні у кожній соціальній культурі (елементи властиві всім видам культури): мова, спорт, танці, звичай прикрашати тіло, освіта, ритуали похорону та весілля, звичай дарувати подарунки та ін.

ЛЕГІТИМНІСТЬ – це здатність системи породжувати і підтримувати віру, що існуючі політичні інститути є найбільш придатними для суспільства.

ЛОБІЗМ – це особлива система реалізації інтересів окремих організацій і різноманітних соціальних груп, шляхом цілеспрямованого впливу на органи законодавчої та виконавчої влади, з метою отримати схвалення або несхвалення ними того чи іншого законопроекту.

ЛЮМПЕН – декласована людина, яка повністю випала із соціальної структури і втратила звичайні для суспільства цінності, норми, стандарти стосунків і поведінки (бомжі, жебраки, залежні від алкоголю тощо).

МАКРОСОЦІОЛОГІЯ – сфера соціологічного знання, яка вивчає великі елементи соціальних структур, їхній стан та взаємодію, зорієнтована на дослідження масштабних суспільних процесів.

МАРГІНАЛ – це людина, яка не зуміла пристосуватися до домінуючої культури чи субкультури і виявилася витісненою «на узбіччя» соціального життя.

МАРГІНАЛЬНІСТЬ – ставлення індивіда або соціальної групи до суспільства чи певної суспільної верстви.

МАСА – аморфна сукупність людей з мінімальним рівнем групової інтеграції й організації.

МАСОВА ІСТЕРІЯ – стан загальної нервозності, страху і підвищеного збудження – реакція на загрозу з боку якихось потужних сил.

МАСОВА ПОВЕДІНКА – це спонтанні і нетривалі суспільні дії, відносно великої кількості людей, які перебувають у невизначеній ситуації.

МЕТОД – це спосіб, сукупність прийомів і процедур практичного і теоретичного пізнання дійсності, технологічний принцип вивчення об'єкта.

МАТРІАРХАТ – форма суспільного устрою на ранніх етапах розвитку первіснообщинного ладу, яка характеризується домінуючою роллю жінки у сім'ї, господарстві, суспільному житті.

МЕДІАЦІЯ – оптимізація за допомогою третьої сторони процесу пошуку вирішення проблеми задля припинення конфлікту.

МЕРИТОКРАТІЯ – 1) влада, що ґрунтується на заслугах, правління найбільш гідних в інтелектуальному, моральному та інших аспектах; 2) концепція, згідно з якою влада повинна здійснюватися людьми, які вирізняються своїми досягненнями, здібностями, професійною компетенцією, а не соціальним походженням чи приписаним статусом.

МІКРОСОЦІОЛОГІЯ – галузь соціологічного знання, яка спрямована на вивчення «мікрооб'єктів», міжособистісних взаємодій і стосунків, комунікативних зв'язків у малих соціальних групах (напр., сім'ї, академічній групі), поведінки індивіда, окремих соціальних явищ і процесів. До М. належать: теорія соціального обміну Дж. Хоманса і П. Блау, символічний інтеракціонізм Дж. Міда, Г. Блумера, А. Роуза, Г. тоуна, феноменологічна

соціологія А. Шюца, етнометодологія Г. Гарфінкеля, теорія «легітимізації» П. Бергера, Т. Лукмана та ін.

МІГРАЦІЯ – це процес зміни постійного місця проживання індивідів чи соціальних груп: переміщення в інший регіон країни або в іншу країну. Міграцією є також переїзд на проживання із села в місто і навпаки.

МІНІМУМ ПРОЖИТКОВИЙ – сукупність матеріальних і фінансових засобів, необхідних для виживання і відтворення індивіда чи соціальної групи.

МІСІОНЕРСТВО – діяльність представників релігійних організацій, що займаються поширенням релігійних поглядів серед населення, яке перебуває на інших світоглядно-релігійних або конфесійних позиціях. М. притаманне всім релігійним напрямкам, системам.

МОДЕРНІЗАЦІЯ – це перехід від традиційного аграрного стабільного суспільства до світського, урбанізованого, індустріального, до суспільства, яке безперервно змінюється.

МОЛОДЬ – це суспільна група, яка перебуває у періоді життя, який починається зі статевого дозрівання, не має чітко окресленої верхньої вікової межі і визначається як суспільними, так і індивідуальними рамками.

МОНОГАМІЯ – шлюб, що складається із одного чоловіка і однієї жінки.

НАТОВП – тимчасове і неорганізоване зібрання людей, які перебувають у безпосередній фізичній близькості і мають спільний об'єкт зацікавлення.

НАЦІОНАЛІЗМ – полісемантичний термін, який вживається для окреслення таких явищ: 1) Н. – національна ідеологія, певна система світоглядно-політичних засад, що формує основну мету, принципи боротьби за національну незалежність та розбудову власної національної держави; 2) Н. як культурний і політичний рух, спрямований на боротьбу за утвердження національних пріоритетів у культурній та адміністративній сферах або за здобуття національної незалежності; 3) Н. як національна свідомість, тобто усвідомлення своєї приналежності до певної нації.

НАЦІЯ – історична сукупність людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову громадську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки для усіх членів.

НЕРІВНІСТЬ – становище, за якого люди не мають рівного доступу до соціальних благ.

НЕФОРМАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ ґрунтується на схваленні або засудженні дій людини з боку її родичів, друзів, колег, знайомих, а також з боку громадської думки, яке висловлюється через звичаї і традиції, або через засоби масової інформації.

НЕФОРМАЛЬНІ НЕГАТИВНІ САНКЦІЇ – це покарання, непередбачені офіційними інстанціями, такі як зауваження, насмішка, злий жарт, зневага, недобррозичливий відгук, наклеп тощо.

НЕФОРМАЛЬНІ ПОЗИТИВНІ САНКЦІЇ – це публічне схвалення з боку неофіційних осіб та організацій: публічна похвала, комплімент, мовчазне схвалення, аплодисменти, слава, посмішка тощо.

НИЗХІДНА СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ – соціальний спуск, рух індивіда чи соціальної групи донизу у соціальній ієрархії.

НОРМИ – засоби соціальної регуляції поведінки індивідів і груп. У нормативній структурі виділяють звичаї, моральні норми і закони.

НУКЛЕАРНА СІМ'Я складається із дружини, чоловіка і їхніх дітей. Вона є найбільш поширеним типом сім'ї у сучасному індустріальному суспільстві.

ОСОБА – стійкий комплекс якостей, властивостей, набутих під впливом відповідної культури суспільства та конкретних соціальних груп, до яких належить індивід.

ПАНІКА – це форма масової поведінки, коли люди, зіткнувшись із небезпекою, виявляють некоординовані реакції. Під впливом Я. люди діють неорганізовано, емоційно, часто заважаючи і травмуючи один одного.

ПАРАДИГМА В СОЦІОЛОГІЇ – це певний ціннісно-нормативний підхід, який визначає кут зору, крізь призму якого відстежуються, аналізуються та узагальнюються соціальні явища та процеси.

ПАРТІЙНА СИСТЕМА – політична структура, що складається із сукупності політичних партій різного типу з їх стійкими взаєминами між собою, з державою та іншими інститутами влади, характером та умовами діяльності.

ПАРТІЯ ПОЛІТИЧНА – це ідеологічна організація, яка об'єднує найактивнішу і найбільш організовану частину соціальної спільноти, виражає і захищає інтереси цієї спільноти, здійснює практичну роботу для їх задоволення.

ПАТРІАРХАТ – 1) форма соціальної організації, при якій чоловік відіграє домінуючу роль у сімейному, господарському, суспільному житті; 2) в еволюціонізмі – період родового ладу, що настав після матріархату і який збігався у часі з мідним, бронзовим і раннім періодом залізного віку; характеризується патрилінійним родом, владою чоловіка, який очолює рід, розвитком скотарства, плужного землеробства, металообробки тощо. Епоха П. – час розкладу первіснообщинного ладу, на заключному етапі – виникнення класів і держави.

ПАТРІОТ – людина, віддана своїй вітчизні, вірно служить її інтересам.

ПЕРВИННА МОДЕРНІЗАЦІЯ – це модернізація епохи промислової революції, зміни соціальної структури, у зв'язку із руйнуванням традиційних, станових спадкових привілеїв і проголошення рівних громадянських прав, демократизації суспільства.

ПЕРЕКОНАННЯ – це погляди, які не ґрунтуються на наукових фактах таким чином, що вони визнаються усіма як безумовно правдиві (наприклад, існують різні думки стосовно корисності або шкідливості для суспільства смертної кари).

ПЛІТКИ – сукупність даних, які виникають із анонімних джерел і поширюються неформальними каналами. Поширення П. – це форма масової поведінки.

ПОЗИТИВІЗМ – провідний напрям у соціології ХІХ ст. (О. Конт, А. Кетле, Е. Дюркгейм та ін.), який характеризується (особливо на першому етапі) натуралістичним підходом до явищ суспільного життя, намаганням пояснити суспільне життя і поведінку людини, застосовуючи для цього закономірності, встановлені у точних, насамперед природничих і фізичних науках (органічна школа в соціології, соціальний механіцизм). Соціальні явища і процеси є окремими випадками загальних законів та закономірностей.

ПОЗИЦІЯ СОЦІАЛЬНА – а) *в об'єктивному значенні* – суспільний статус людей з певними правами і обов'язками, що не залежать від їх індивідуальних, особистих рис. П.с. утворюють певну ієрархію за тими чи іншими критеріями (напр., майновими, владними), мають різний статус і престиж у громадській думці. П.с. описуються сукупністю ролевих приписів, об'єктивних вимог до осіб, що займають таку позицію; б) *у суб'єктивному значенні* – усвідомлений вибір, світоглядна і моральна орієнтація особистості, яка підлягає моральній оцінці як основна, прогресивна або консервативна, реакційна.

ПОЛІАНДРІЯ – шлюб однієї жінки із кількома чоловіками.

ПОЛІГАМІЯ – така форма шлюбу, за якої в нього вступають більше ніж два партнери.

ПОЛІГІНІЯ – шлюб одного чоловіка із кількома жінками.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ МЕТОД – встановлення подібності та відмінності (на підставі співпадіння чи неспівпадіння певних ознак об'єктів).

ПОРІГ БІДНОСТІ – визначений державою граничний рівень особистісного добробуту, опинившись нижче якого, людина не може підтримувати нормальний фізичний стан.

ПОСТІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО – соціальна форма, що формується і визначається в процесі еволюції і трансформації індустріального суспільства. Відповідає рівню низки країн Західної Європи та Північної

Америки кінця XX ст. Характеризується переходом від виробничої економіки до обслуговуючої, різким зростанням виробництва продукції, що базується на «високих технологіях».

ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЇ – це концептуальна схема соціальної реальності, у якій її головні елементи зведені в систему і логічно виводяться одні з одних.

ПРЕСТИЖ – повага до статусу, який існує в громадській думці.

ПРИПISУВАНИЙ СТАТУС – це статус, у якому людина народжена (природжений статус), але за яким, крім того, суспільством визнані певні соціальні ознаки.

ПРОГРЕС – це якісні чи структурні зміни певного суспільного явища чи соціальної системи, які, з позиції певних визначених оцінкових критеріїв, становлять удосконалення цього явища, порівняно з його попереднім станом.

ПРОЦЕДУРА – послідовність усіх операцій, загальна система дій щодо організації дослідження.

РАБСТВО – економічна, соціальна і юридична форма соціальних стосунків, за якої одні люди є власністю інших людей.

РЕВОЛЮЦІЯ – комплексна зміна багатьох або всіх сторін суспільного життя, яка стосується основ існуючого ладу.

РЕПРЕЗЕНТАТИВНІСТЬ – властивість вибіркової сукупності відтворювати (досить точно відображати) характеристики генеральної сукупності.

РЕПРЕСІЯ – каральний захід, покарання з метою придушити, присікти будь-що, у тому числі масові, необґрунтовані протизаконні переслідування будь-кого з боку державних органів.

РЕПУТАЦІЯ – громадська думка, яка сформувалася щодо якостей, достоїнств і недоліків будь-кого.

РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ – 1) вторинна соціалізація, що відбувається протягом усього життя індивіда у зв'язку зі зміною його установок, цілей, норм і цінностей життя; 2) процес пристосування девіантного індивіда до соціального середовища без гострих конфліктів.

РЕСПОНДЕНТ – той, кого опитує соціолог.

РЕФЕРЕНТНІ ГРУПИ – це соціальні групи, на які індивід орієнтується при оцінюванні і формуванні своїх поглядів, почуттів і дій.

РЕФОРМА – часткове вдосконалення у якійсь сфері життя, ряд поступових перетворень, які не стосуються основ існуючого ладу.

РИТУАЛ СОЦІАЛЬНИЙ – форма санкціонованої упорядкованої соціальної поведінки; сукупність регулярно здійснюваних дій та їх установлений порядок.

РІВЕНЬ ЖИТТЯ – узагальнений показник, який характеризує досягнутий ступінь задоволення матеріальних і культурних потреб населення країни (окремого регіону), класів, соціальних груп, сім'ї, індивідів у смислі забезпечення їх споживчими благами; характеризується переважно кількісними показниками, абстрагованими від їх якісного значення.

РОБОТА – вид діяльності, що здійснюється за певну винагороду.

РОЗШИРЕНА СІМ'Я – це сім'я, яка складається із кількох поколінь родичів.

РОЛЬОВА НАПРУГА – ситуація, коли в одній ролі є суперечливі експектації або неможливість ефективно і майже одночасно виконувати дві і більше соціальних ролей.

РОЛЬОВА ПІДГОТОВКА – придбання знань і навичок, необхідних для виконання соціальних ролей.

РОЛЬОВА ПОВЕДІНКА – реальна, фактична поведінка індивіда, який відіграє певну соціальну роль; на відміну від простого виконання ролі є очікуваною поведінкою.

РОЛЬОВА ТЕОРІЯ ОСОБИСТОСТІ – соціологічна концепція, згідно з якою особа – це функція від тієї сукупності ролей, які людина виконує у суспільстві й оскільки всі ролі пов'язані з її перебуванням у соціальних групах, то особа є похідною від сукупності тих груп, у які входить людина.

РОЛЬОВИЙ КОНФЛІКТ – конфлікт, пов'язаний з виконанням індивідом однієї або декількох соціальних ролей, котрі містять у собі несумісні, конфліктуючі обов'язки й вимоги (напр., поліцейський повинен заарештувати свого сина).

РОЛЬОВИЙ НАБІР – сукупність ролей, зумовлених певним статусом.

САМОГУБСТВО (суїцид) – добровільне і навмисне припинення свого життя. За умов С. людина має мету і мотив, які спонукають її до дії. Причини С. — наявність конфліктності з оточенням і психосоціальна дезадаптація. Розрізняють справжнє і демонстративно-шантажне С; С. у вигляді помсти, ухилення від призову, самопокарання, відмова від життя як такого.

САМОКОНТРОЛЬ – вид соціального контролю; вияв усвідомлюваної регуляції особистістю власної поведінки та діяльності з метою забезпечення відповідності їх результатів поставленим цілям, пред'явленим вимогам, цінностям, нормам, правилам, зразкам.

САМООЦІНКА – судження людини про міру наявності у неї тих чи інших якостей, рис, властивостей у співвідношенні їх з певним еталоном, зразком. С. – вияв оцінного ставлення людини до себе і відіграє важливу роль у саморегулюванні її поведінки і діяльності.

САМОРЕАЛІЗАЦІЯ – вияв і розвиток індивідом особистісних здібностей у всіх сферах діяльності; реалізація потенцій особистості.

САМОРЕГУЛЯЦІЯ – 1) властивість систем різних рівнів зберігати внутрішню стабільність завдяки їх скоординованим реакціям, які компенсують вплив умов навколишнього середовища, що постійно змінюються; 2) активність, спрямована на досягнення поставленої суб'єктом певної мети і яка передбачає створення моделі, а також її корегування в ході діяльності.

САНКЦІЇ – це покарання і винагороди, які застосовуються суспільною групою до індивіда, який не дотримується засад, обов'язкових для членів цієї групи.

СЕРЕДНІЙ КЛАС – клас, що займає проміжне становище між основними класами («вищим» і «нижчим») у системі соціальної стратифікації; характеризується неоднорідністю становища, суперечливістю інтересів, свідомості і політичної поведінки. На основі різних ознак ця верства є диференційованою (освіта, рід занять, прибуток, культура тощо), має відповідну структуру, яка виражає її гетерогенний характер. Розрізняють старі верстви С.к. (середні і дрібні торговці) і нові верстви, так звані «білі комірці» (управлінці середньої і нижчої ланки, професійні працівники розумової праці та ін.). Виділяють такі ознаки С.к.: наявність власності у вигляді накопиченого майна чи існуючої як джерело прибутку; високий рівень освіти (як правило, вища); прибуток, середній по країні; професійна діяльність, що має досить високий престиж у суспільстві; певний світогляд і система цінностей, спосіб життя. Наявність чисельного С.к. в соціальній ієрархії багатьох сучасних країн дозволяє їм зберегти усталеність, стабільність, незважаючи на епізодичне зростання напруги серед найбільш бідніших верств.

СИСТЕМНО-СТРУКТУРНИЙ МЕТОД – теоретичний метод, який передбачає розгляд об'єкта пізнання як системи, що складається зі структурних елементів з визначеними функціями.

СІМ'Я – це соціально санкціонована, відносно стійка група людей, яка об'єднана спорідненістю, шлюбом або усиновленням дітей, члени якої проживають разом і економічно пов'язані між собою.

СОЛІДАРНІСТЬ – 1) єдність переконань і дій, взаємодопомога і підтримка членів соціальної групи, які ґрунтуються на спільності інтересів і необхідності досягнення спільних групових інтересів, спільна відповідальність; 2) активне співчуття і підтримка будь-чийх дій або думок.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ – це процес засвоєння культури (норм поведінки, цінностей, ідей, правил, стереотипів розуміння). Це процес формування соціальних якостей, завдяки яким людина стає дієздатним учасником соціальних зв'язків, інститутів і спільнот.

СОЦІАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ – взаємодія між двома і більше індивідами, в процесі якої передається соціально значима інформація, або здійснюються дії, орієнтовані на іншого індивіда.

СОЦІАЛЬНА ГРУПА – це двоє або більше індивідів, які мають спільні погляди і пов'язані один з одним у відносно стійких моделях соціальної взаємодії.

СОЦІАЛЬНА ДИСТАНЦІЯ – відстань між двома статусами або позиціями індивідів чи соціальних груп.

СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ – переміщення індивідів та груп від одного соціального статусу до іншого.

СОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА, за Вебером, – це певний вчинок людини, який він співвідносить з поведінкою (або вчинками) інших людей.

СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА – це те у соціальній поведінці, що спричиняє соціальне тертя, дискомфорт і вимагає колективних зусиль для його вирішення (бідність, хвороби, злочинність, самотність тощо).

СОЦІАЛЬНА РОЛЬ – модель поведінки, орієнтована на певний статус, її ще називають динамічною стороною статусу.

СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА – цілісне утворення, головним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємини та взаємодії, а також соціальні інститути та організації, соціальні групи, спільноти, норми і цінності.

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ – це сукупність розміщених у вертикальному порядку соціальних прошарків.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА – є тривалим укладом соціальних взаємодій між елементами суспільства: статусами, ролями, групами, організаціями, соціальними інститутами.

СОЦІАЛЬНЕ – найважливіша категорія соціології, означає сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами чи спільнотами в процесі спільної діяльності в конкретних умовах і яка виявляється в їх стосунках, у ставленні до свого місця в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя. Будь-яка система суспільних відносин (економічних, політичних та інших) стосується становлення людей один до одного і до суспільства, тому кожна має й чітко виражений соціальний аспект. Характеризуючи особливий аспект суспільних відносин, входячи в усі їх види, С., однак, не включає в себе ці відносини і не зводиться до їх суми. Виділяють такі основні риси, що характеризують специфіку С.: а) властивість, що іманентно (внутрішньо) притаманна особистості і спільнотам і яка формується внаслідок процесів соціалізації й інтеграції людини в суспільство, суспільні відносини; б) відображає зміст і характер взаємодії між суб'єктами (індивідами, групами, спільнотами) як наслідок виконання людиною певних

соціальних ролей, котрі вона бере на себе, ставши членом спільноти; в) продукт взаємодії суб'єктів, який виражається у культурі, оцінках, способі життя людей.

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС – це певна позиція особи в соціальній структурі групи і суспільства, пов'язана з іншими позиціями через систему прав та обов'язків.

СОЦІАЛЬНИЙ ФАКТ (у соціологічній теорії Еміля Дюркгейма) – це соціальне явище, яке породжене колективними діями індивідів і через це є якісно відмінним від того, що відбувається на рівні індивідуальної свідомості.

СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ – це фундаментальні зміни, які відбуваються з плином часу із базовими елементами культури, структури і соціальної поведінки.

СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ – це стійкі види соціальних взаємодій, які склалися історично, само відтворюються і задовольняють певні життєво важливі потреби людей.

СОЦІАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ – це штучно сконструйовані спільноти людей для виконання певної легітимної цілі, наприклад, виробництва товарів чи надання послуг.

СОЦІОЛОГІЗМ – теорія, яка наполягає на специфічності й автономності соціальної реальності, її домінуванні над індивідами.

СТАН – соціальна група, яка володіє певними правами й обов'язками, закріпленими звичаєм або законом і які передаються в спадок.

СУБКУЛЬТУРА – частина загальної культури, система цінностей, традицій і звичаїв, характерних великій соціальній групі.

СУБКУЛЬТУРА МОЛОДІЖНА – сукупність цінностей, вірувань, традицій та звичок, якими користуються молоді люди. Для С.м. характерні відсутність вибірковості в культурній поведінці, переважання стереотипів і групового конформізму. В ній існує своя мова, мистецтво та стиль поведінки, вона має певну систему штучних замінників реальних цінностей. С.м. відрізняє те, що це: а) швидше культура дозвілля, а не праці; б) у її межах соціальні зв'язки і відносини організовані не навколо сім'ї чи кола друзів, а навколо рівних груп; в) предметом особливої уваги молодіжних груп є стиль.

СУСПІЛЬНІ РУХИ – це об'єднання великої кількості людей, мобілізованих для підтримки або опору культурним або соціальним змінам.

СУСПІЛЬСТВО – 1) у широкому розумінні – це сукупність усіх видів взаємодії та форм об'єднання людей, в якій знаходить вияв їх взаємозалежність один від одного і які склалися історично; 2) у вузькому розумінні – історично конкретний тип соціальної системи, певна форма соціальних стосунків.

ТЕНДЕНЦІЯ – можливість тих чи інших подій розвиватися у певному напрямку.

ТЕОРІЯ – система керівних ідей, гіпотез у тій чи іншій галузі знання; узагальнений досвід людей; сукупність знань про природу і суспільство, накопичених у ході суспільно-історичного життя.

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНА – комплекс поглядів, уявлень, ідей, спрямованих на тлумачення і пояснення соціальних явищ і процесів.

ТИПОЛОГІЧНИЙ МЕТОД – групування фактів у якісно визначені типи, на підставі властивих їм спільних ознак.

ТРАДИЦІЇ – елементи соціальної і культурної спадщини, які передаються з покоління в покоління і зберігаються у певній спільноті, соціальній групі протягом тривалого часу.

ТРАДИЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО (доіндустріальне) – це суспільство з аграрним укладом, слабко динамічними соціальними структурами та із заснованим на традиції способом соціокультурної регуляції. У ньому переважає натуральне господарство, застосовуються прості технології, а відтак – поділ праці є нескладним.

УРБАНІЗАЦІЯ – це процес зростання і підвищення ролі міст, збільшення частини міського населення і поширення міського способу життя на всі прошарки населення.

ФЕМІНІЗАЦІЯ – зростання ролі і впливу жінок у суспільстві в цілому чи в будь-яких сферах суспільного життя.

ФЕМІНІЗМ – 1) соціополітична теорія і практика, мета якої – звільнення всіх жінок від чоловічої переваги і експлуатації; 2) соціальний рух, що містить у собі стратегічну конфронтацію з гендерно-класовою системою; масового характеру набуває в середині ХХ ст.

ФЕРАЛЬНІ ЛЮДИ – термін, введений у ХVІІІ ст. шведським ученим К. Ліннеєм, використовується для позначення істот, які вирости в ізоляції від суспільства і виховані у середовищі тварин. Діти, які позбавлені спілкування з такими самим, як вони, і які не отримали відповідного виховання та навичок, перетворюються на розумово недорозвинених істот. Здичавілих людей називають ще «мауглі», «дітьми джунглів».

ФОРМАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ ґрунтується на схваленні або засудженні дій людини з боку офіційних органів влади й адміністрації.

ФОРМАЛЬНІ НЕГАТИВНІ САНКЦІЇ – це покарання, передбачені юридичними законами, урядовими постановами, адміністративними інструкціями і розпорядженнями: позбавлення громадянських прав, ув'язнення, арешт, звільнення з роботи, штраф, службове стягнення, догана, смертна кара

та ін. Вони пов'язані з наявністю приписів, які регулюють поведінку індивіда і вказують, яка кара призначена за недотримання цих норм.

ФОРМАЛЬНІ ПОЗИТИВНІ САНКЦІЇ – це публічне схвалення з боку офіційних організацій: грамоти, премії, титули і звання, державні нагороди і високі посади. Вони тісно пов'язані з наявністю приписів, які окреслюють, як повинен себе поводити індивід і які передбачені нагороди за дотримання ним нормативних приписів.

ФУНКЦІЯ – обов'язок, значення, призначення, роль.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ – 1) форма існування істот, наділених розумом; 2) синонім культури, сукупність духовних і матеріальних досягнень суспільства; 3) ступінь розвитку матеріальної та духовної культури, суспільного розвитку взагалі; 4) процес становлення громадянського суспільства; 5) відносно самостійне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі і часі, що може мати ієрархічні рівні (напр., антична Ц., еліністична Ц., афінська Ц.). У соціології Ц. найчастіше розуміється як ступінь культурного розвитку, якого досягли деякі країни. Існує безліч показників цивілізованості – рівень смертності (особливо дитячої), санітарний стан міст, екологія і т. ін. У сучасних умовах Ц. розуміється як розмаїття культурно-історичних форм, що дозволяє переосмислити поняття історичного прогресу, відмовитися від розуміння історії як висхідного поступального руху.

ЦІЛІСНІСТЬ – узагальнена характеристика об'єктів, які мають складну внутрішню структуру (напр., суспільство, особистість, біологічна популяція). Ц. виражає інтегрованість, самодостатність, автономність цих об'єктів, пов'язане з внутрішньою активністю, їх протиставлення оточенню; характеризує їх якісну своєрідність, зумовлену притаманними їм специфічними закономірностями функціонування і розвитку.

ЦІННОСТІ – це загальновизнані переконання щодо цілей, до яких соціальна спільнота (і кожен її член) повинні прагнути, якими вони керуються у своєму щоденному житті.

ШВИДКІСТЬ МОБІЛЬНОСТІ – одна з характеристик соціальної мобільності, яка є вертикальною соціальною дистанцією або числом страт – економічних, професійних чи політичних, які проходить індивід у його русі вгору або вниз за певний проміжок часу.

ШЛЮБ – це соціальна форма відносин між чоловіком і жінкою, яка історично змінюється і завдяки якій суспільство впорядковує і санкціонує їх статеве життя, встановлює їх подружні й батьківські права та обов'язки, забезпечує легітимність їх нащадків. За процедурою шлюбної церемонії Ш. поділяються на громадянський і церковний, практикується також укладання шлюбного контракту.

ЯВИЩА СОЦІАЛЬНІ – усе те в соціальній дійсності, що виявляє себе, розкриває зовнішні, безпосередньо дані форми свого існування; елементи соціальної реальності, яким притаманна вся повнота соціальних властивостей та ознак, універсальні об’єктивні характеристики соціального світу, соціальних об’єктів. Я.с. можуть бути: окремі особистості (їх взаємовідносини, дії, ідеї, інтереси, потреби та властивості), соціальні групи, соціальні інститути та організації, різноманітні соціальні процеси у випадку, коли вони відіграють значну роль у соціальному житті суспільства. Я.с. реалізуються через конкретну діяльність людей, організацій, інституцій, тому вони є певною динамічною сутністю, що мають свої часові характеристики.

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ – 1) інтегральна характеристика всієї сукупності видів, форм, сфер життєдіяльності людей певного суспільства, зумовлених рівнем його виробництва, економічними відносинами, політичним устроєм та системою цінностей; 2) суб’єктивне сприйняття і оцінка свого життя. На відміну від поняття «рівень життя», Я.ж. включає такі фактори, як рівень демократизації, стан здоров’я населення і оточуючого середовища, можливості здобуття освіти, ступінь соціальної захищеності тощо.

«Я-КОНЦЕПЦІЯ» – відносно стійка, усвідомлена система уявлень індивіда про самого себе, на ґрунті якої він вибудовує взаємодію з іншими людьми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко В. П., Горлач М.І. Соціологія. Навчальний посібник. – Київ, 1998.
2. Асп Э. К. Введение в социологию. – Спб., 1998.
3. Волков Ю. Г., Мостовая И. В. Социология: Учебник. – М., 1998.
4. Гіденс Е. Соціологія. – Київ, 1999. – 726 с.
5. Городяненко В. Г. Соціологія. Підручник. – Київ, Видавничий центр «Академія», 2003.
6. Громов И. А., Мацкевич А. Ю., Семенов В. А. Западная теоретическая социология. – СПб: Ольга, 1996.
7. Захарченко М., Погорілий О. Історія соціології. – К., 1993.
8. Здравомыслов А. Г. Социология конфликта. Учеб. пособ. – М.: Аспект Пресс, 1995.
9. Ионин Л. Г. Социология культуры: Учеб. пособие. – М., 1998.
10. Капитонов Э. А. Социология XX века: история и технологии: Учеб. пособие. – Ростов н/Д., 1996.
11. Кравченко А. И. Введение в социологию: Учеб. пособие. – М., 1995.
12. Левада Ю. А. Статьи по социологии. – М., 1993.
13. Макеєв С. О. Соціологія : Навч. посібник. – Київ, 2005
14. Мангейм Д. Б., Рич Р. К. Политология. Методы исследования. – М., 1997.
15. Мацковский М. С. Социология семьи: проблемы теории, методологии и методики. – М., 1989.
16. Мендра А. Основы социологии: Учеб. пособие. – М., 1999.
17. Монсон П. Лодка на аллеях парка: Введение в социологию. – М., 1995.
18. Основы прикладной социологии: Учеб. для вузов. В 2 т. / Под ред. Ф. Э. Шереги, М. К. Горшкова. – М., 1995.
19. Панина Н. В. Технология социологического исследования: Учеб. пособие. – Киев, 1998.
20. Піча В. М. Соціологія: Загальний курс: Посібник. – Київ. 1999.
21. Попова И. М. Социология: введение в специальность : Учебник. – Киев, 1998.
22. Радаев А. А., Шкаратьян О. И. Социальная стратификация: Учеб. пособие. – М., 1996.
23. Радугин А. А., Радугин К. А. Социология: Курс лекций. – М., 1995.

24. Руденко Р. И. Практикум по социологии: Учеб. пособие. – М., 1999. – 447 с.
25. Смелзер Н. Социология: Учеб. пособие. – М., 1994.
26. Современная американская социология / Под ред. В. И. Добренькова. – М., 1994. – 295 с.
27. Социологический справочник. – К., 1990.
28. Социология: основы общей теории: Учеб. пособие / Под ред. Г. В. Осипова. – М., 1996. – 461 с.
29. Соціологія: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. За редакцією В. М. Пічі. Друге видання. – Львів: Новий світ-2000, 2000, 2002.
30. Соціологія: Навч. посібник / За ред. С. О. Макєєва. – Київ, 1999.
31. Соціологія: Посібник / За ред. В. Г. Городяненка. – Київ, 1999.
32. Тощенко Ж. Т. Социология: Общий курс: Учеб. пособие. – М., 1994.
33. Фролов С. С. Основы социологии: Учеб. пособие. – М., 1997.
34. Черниш Н. Й. Соціологія: Курс лекцій. – Львів, 1996.
35. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования: Описание, объяснение, понимание социальной реальности: Учебник. – М., 1998. с.
36. Якуба Е. А. Социология. – Харьков, 1996.

Навчальне видання

ЗІНЧИНА Олександра Борисівна
КЛИМЕНКО Галина Тарасівна
КУДРЯВЦЕВ Олександр Юрійович

КУРС ЛЕКЦІЙ З ДИСЦИПЛІНИ
«СОЦІОЛОГІЯ»

(для студентів усіх курсів усіх напрямів підготовки та форм навчання)

За авторською редакцією

Комп'ютерне верстання авторів

План 2013, поз. 71Л

Підп. до друку 28.01.2015

Друк на ризографі

Зам. №

Формат 60x84 1/16

Ум. друк. арк. 10,1

Тираж 50 пр.

Видавець і виготовлювач:

Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Революції, 12, Харків, 61002

Електронна адреса: rectorat@kname.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ДК № 4705 від 28.03.2014 р.